उद्देश्य

संस्कृत भाषा अत्यंत प्राचीन भाषा है । यह भाषा संपूर्ण आर्योंकी प्रधानभाषा है। इसी भाषाके अन्य नाम देवभाषा, देववाणी, गीर्वाणभाषा आदि हैं । आर्योंके संपूर्ण धर्मग्रन्थ संस्कृत भाषामें हैं, इसलिये सब आर्योंको संस्कृत भाषाका अध्ययन अवश्यमेव करना चाहिये । हरएक मनुष्यको संस्कृत भाषाका अभ्यास सुगम हो, इसीलिये यह " संस्कृत-पाठ-माला " लिखी है। इसमें पाठविधि ऐसी सुगम रखी है कि जो मनुष्य प्रतिदिन घंटा या आधा घंटा इस पुस्तकका अभ्यास करेगा, उसको एक वर्षके अदर रामायण तथा महाभारत समझनेके लिये जितना ज्ञान चाहिये उतना प्राप्त हो सकता है । आशा है कि संस्कृतके प्रेमी इन पुस्तकोंसे अवश्य ही लाभ उठावेंगे ।

लेखक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

भी संस्कृतमें कोई व्याकरणकी अशुद्धि नहीं होती। यह एक प्रकारकी संस्कृतमें सुविधा है। अब निम्नलिखित शब्द पढ़िये--

पठामि = (मैं) पढता हूं।	खादामि = (मैं) खाता हूं।
पठसि = (तू) पढता है।	खादसि = (तू) खाता है।
पठति = (वह) पढता है।	खादति = (वह) खाता है।
पश्यामि = (मैं) देखता हूं।	गच्छामि = (मैं) जाता हूं।
पश्यसि = (तू) देखता है।	गच्छसि = (तू) जाता है।
पश्यति = (वह) देखता है।	गच्छति = (वह) जाता है।

अब आप निम्नलिखित वाक्य स्वयं जान सकते हैं---

अहं पठामि । त्वं पठसि । सः पठति ।
अहं पश्यामि । त्वं पश्यसि । सः पश्यति ।
अहं खादामि । त्वं खादसि । सः खादति ।
अहं गच्छामि । त्वं गच्छसि । सः गच्छति ।
अहं वदामि । त्वं वदासि । सः वदति ।

इस पाठमें आप निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये---

तत्र = वहां	यत्र = जहां
कुत्र = कहां	अत्र = यहां

इन शब्दोंका उपयोग करके आप अब बहुतसे वाक्य स्वयं बना सकते हैं।

पाठ २

अहं तत्र पठामि = मैं वहां पढता हूं।
त्वं कुत्र पठसि ? = तू कहां पढता है ?
सः अत्र पठति = वह यहां पढता है।
तत्र अहं पठामि = वहां मैं पढता हूं।

इसी प्रकार निम्नलिखित वाक्य बनते हैं—

अहं अत्र पश्यामि। त्वं कुत्र पश्यसि ? सः तत्र पश्यति। यत्र सः पश्यति, तत्र अहं गच्छामि। सः तत्र खादति। त्वं कुत्र खादसि ? यत्र सः गच्छति, तत्र अहं गच्छामि।

अब निम्नलिखित शब्दोंका स्मरण कीजिये—

न	= नहीं	किं	= क्या ?
नहि	= नहीं	कः	= कौन ?

इन शब्दोंका उपयोग करके आप ये वाक्य बना सकते हैं।

कः वदति ? = कौन बोलता है ?
सः किं वदति ? = वह क्या बोलता है ?
सः तत्र किं वदति ? = वह वहां क्या बोलता है ?
सः तत्र न वदति = वहां वह नहीं बोलता।
त्वं तत्र किं खादसि ? = तू वहां क्या खाता है ?

अहं न वदामि = मैं नहीं बोलता।
सः न गच्छति = वह नहीं जाता।
त्वं न पश्यसि = तू नहीं देखता।

अब बिनाप्रयत्न आप निम्नलिखित वाक्य समझ सकते हैं--

अहं तत्र न पश्यामि। सः अत्र पश्यति। त्वं तत्र किं पश्यसि? सः तत्र न गच्छति। त्वं कुत्र गच्छसि? अहं तत्र गच्छामि। यत्र सः गच्छति, तत्र त्वं किं न गच्छसि? यत्र सः गच्छति, तत्र अहं गच्छामि। यत्र यत्र सः पश्यति, तत्र तत्र स गच्छति। यत्र यत्र त्वं गच्छसि, तत्र तत्र अहं गच्छामि। यत्र अहं पश्यामि, तत्र त्वं किं न पश्यसि? यत्र सः पश्यति, तत्र अहं पश्यामि।

देखिये, थोडेसे प्रयत्नसे आप कितने वाक्य बोल सकते हैं। अब निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये-

यदा = जब	नैव = नहीं, बिलकुल नहीं
सदा = हमेशा	तदा = तब
कदा = कब	इदानीं = अब

अब इन शब्दोंका उपयोग कीजिये। देखिये, कितने वाक्य आप बना सकते हैं--

किं त्वं तत्र गच्छसि? — क्या तू वहां जाता है?
नहि, अहं न गच्छामि — नहीं, मैं नहीं जाता।

पाठ ३

किं न गच्छसि ? — (तू) क्यों नहीं जाता ?
यदा सः तत्र गच्छति— जब वह वहां जाता है।
तदा अहं तत्र गच्छामि — तब मैं वहां जाता हूं।
कदा सः तत्र गच्छति — कब वह वहां जाता है।
यदा त्वं तत्र गच्छसि — जब तू वहां जाता है।

इस ढंगसे आप भी स्वयं कई वाक्य बना सकते हैं। आप नये वाक्य बनाकर कागजपर लिखेंगे, तो बहुत लाभ हो सकता है। अब निम्नलिखित वाक्य पढते ही आपकी समझमें आ सकते हैं।

सः सदा पठति। त्वं सदा किं न पठसि ? यदा स पठति तदा त्वं किं वदसि ? कः तत्र गच्छति ? सः तत्र न गच्छति। यदा त्वं तत्र पश्यसि तदा सः अत्र वदति। यदा त्वं तत्र खादसि, तदा अहं अत्र खादामि।

" सः (वह) " के स्थानपर आवश्यक नाम रखकर भी उसी प्रकार वाक्य बन सकते हैं। देखिये—

रामः = राम	सूर्यः = सूर्य
कृष्णः = कृष्ण	वायुः = वायु
हरिश्चन्द्रः = हरिश्चन्द्र	सोमः = सोम

रामः गच्छति । = राम जाता है।
कृष्णः वदति । = कृष्ण बोलता है।
हरिश्चंद्रः पठति । = हरिश्चंद्र पढता है।
सोमः न गच्छति। = सोम नहीं जाता।
रामः किं न पठति ? = राम क्यों नहीं पढता ?
कृष्णः तत्र न पश्यति = कृष्ण वहां नहीं देखता ।

इसी प्रकार निम्नलिखित वाक्य सुगमतासे बन सकते हैं--

कृष्णः न गच्छति । रामः न वदति । सोमः गच्छति । वायुः सदा गच्छति । कृष्णः किं न वदति ? जयचन्द्रः किं न पश्यति ? सर्वमित्रः न खादति । सः तत्र किं न खादति ? यदा रामः अत्र पठति, तदा सः तत्र खादति । यदा कृष्णः तत्र गच्छति, तदा स नैव पठति ।

अब निम्नलिखित शब्दोंका स्मरण कीजिये—

आगच्छामि — (मैं) आता हूं ।
आगच्छसि – (तू) आता है ।
आगच्छति --- (वह) आता है ।

इनका उपयोग करनेसे निम्नलिखित वाक्य बन सकते हैं--

अहं आगच्छामि । त्वं आगच्छसि । सः आगच्छति । अहं न आगच्छामि । त्वं न आगच्छसि । सः न आगच्छति। त्वं तत्र किं न आगच्छसि ?

पाठ ४

अब आप निम्नलिखित शब्दोंको कंठ कीजिये--

किमपि – कुछ भी	ह्यः – कल (गत दिन)
इदानीं – अब	श्वः--कल(आगामी दिन)
अधुना – ,,	परश्वः -- परसों
अद्य – आज	निरंतरं – निरंतर

इन शब्दोंका प्रयोग करके अब आप वाक्य बोल सकते हैं--

सः किमपि न वदति। = वह कुछ भी नहीं बोलता।
रामः किमपि न पठति। = राम कुछ भी नहीं पढता।
अद्य कृष्णः तत्र पठति। = आज कृष्ण वहां पढता है।
अधुना अहं पठामि। = अब मैं पढता हूं।
इदानीं त्वं पठसि। = अब तू पढता है।
कथं स किमपि न पठति? = कैसे वह कुछ भी नहीं पढता है?

अब आपकी योग्यता इतनी हुई है कि आप निम्नलिखित वाक्य विना-कष्ट समझ सकते हैं--

रामः इदानीं तत्र गच्छति। श्रीकृष्णः अधुना अत्र पठति। रामः इदानीं नैव गच्छति। त्वं किमपि किं न पठसि? सः कदा पठति? त्वं किमपि किं न खादसि? विश्वामित्रः अद्य तत्र पठति। यदा सः पठति, तदा त्वं कुत्र गच्छसि? यदा

सः तत्र पठति, तदा अहं तत्र नैव गच्छामि । किं त्वं तत्र न गच्छसि ? अद्य अहं तत्र नैव गच्छामि । सः सदा किमपि खादति । कथं सः सदा खादति ? यदा सः तत्र किमपि खादति, तदा त्वं किमपि किं न वदसि ? अहं तदा तत्र नैव गच्छामि। त्वं अधुना वदसि ? सः इदानीं पश्यति । सः किं पश्यति ? सः सदा तत्र नैव गच्छति । कदा त्वं तत्र पश्यसि ? यदा सः रामः तत्र गच्छति, तदा त्वं तत्र आगच्छसि किम् ? किं सः तत्र न आगच्छति ?

इन संधियोंके नियम आगे दिये जायेंगे, परन्तु यहां संधियोंके साथ परिचय होनेके लिये पूर्व पाठोंके संस्कृत वाक्य बनाकर दिये जाते हैं। जहां संधि नहीं होते, वहां संधि नहीं बनाये हैं-

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

स पठति । स पश्यति । स खादति । स गच्छति । स वदति । अहं तत्र पठामि । त्वं कुत्र पठसि ? सोऽत्र पठति। स यत्र पठति, तत्राहं पठामि । अहमत्र पश्यामि । स तत्र खादति। यत्र स पश्यति, तत्राहं गच्छामि। स तत्र गच्छति। त्वं कुत्र खादसि ? यत्र स गच्छति, तत्राहं गच्छामि । को वदति,? स किं वदति ? स तत्र किं वदति? स तत्र न वदति। त्वं तत्र किं खादसि ? अहं न वदामि। स न गच्छति । त्वं न पश्यसि ।

इन संधि किये वाक्योंकी तुलना प्रथम और द्वितीय पाठके वाक्योंके साथ कीजिये इससे आपको पता लगेगा कि संधि कहां और किस प्रकार बने हैं।

पाठ ५

संस्कृतमें नामोंकी विविध विभक्तियोंके जो विभिन्न रूप होते हैं, उन्हें अब देखिये--

१ देवः = देव	४ देवाय = देवके लिये
हे देव = हे देव	५ देवात् = देवसे, देवके पाससे
२ देवं = देवको, देवके प्रति	६ देवस्य = देवका
३ देवेन = देवने,	७ देवे = देवके अंदर, देवमें

इसी प्रकार अकार-अंतवाले पुलिंग शब्दोंके रूप होते हैं।

देव, कृष्ण, राम, धनंजय, आदि शब्द अकारांत हैं, अर्थात् इनके अंतमें 'अ' स्वर है। 'राम' शब्द र+आ+म्+अ = राम, ऐसा बना है। इससे पाठक जान सकते हैं कि किस प्रकार राम शब्द अकारान्त है। इसी रीतिसे देव, कृष्ण, धनंजय आदि शब्दोंके अंतमें अकार है। पाठकोंसे कुछ शब्दोंके अंतिम स्वरोंका परिचय यहां करा देना चाहिये, इसलिये निम्न शब्द दिये हैं

अकारान्त शब्द -- देव सूर्य, सोम	(अ)
आकारान्त शब्द -- विश्वपा, शंखध्मा	(आ)
इकारान्त शब्द -- हरि, रवि, कवि	(इ)
ईकारान्त शब्द -- नदी, दासी, श्री	(ई)
उकारान्त शब्द -- विष्णु, भानु, धनु	(उ)
ऋकारान्त शब्द -- पितृ, मातृ, भ्रातृ	(ऋ)

इसी प्रकार शब्दोंके अन्तका स्वर पहचानना चाहिये। इसका उपयोग बहुत है, इसलिये पाठक इसको ठीक प्रकार समझें। अस्तु। यहां अकारान्त पुल्लिंग शब्दके रूप बताये हैं और फिर दूसरे एक शब्दके रूप बताये जाते हैं—

१ सोमः -- सोम	४ सोमाय -- सोमके लिये
हे सोम! -- हे सोम !	५ सोमात् -- सोमसे
२ सोमं-सोमको,सोमके प्रति	६ सोमस्य -- सोमका
३ सोमेन--सोमने	७ सोमे -- सोममें

पाठकोंके मनमें ये रूप अब ठीक प्रकार आ ही गये होंगे। इसी प्रकार अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके रूप पाठक करें। अकारान्त पुल्लिंग शब्द ये हैं--

देवः - देवता ।	भूपः - राजा ।	नरः - मनुष्य ।
पुरुषः - पुरुष ।	जनः - मनुष्य ।	शब्दः - शब्द ।
वर्णः - रंग ।	कृष्णः - काला ।	मनुष्यः - मनुष्य ।
हस्तः - हाथ ।	करः - हाथ ।	पादः - पांव ।
गल्लः - गाल ।	स्कंधः - कंधा ।	दन्तः - दांत ।
ओष्ठः - होठ ।	केशः - केश,बाल ।	कर्णः - कान ।

अब आप इन शब्दोंका प्रयोग कर सकते हैं। देखिये—

भूपः वदति-- (राजा बोलता है) जनः पठति-- (मनुष्य पढता है) नरः गच्छति-- (मनुष्य जाता है)

पाठ ६

हे पुरुष ! त्वं तत्र गच्छसि किं ? हे राम ! स पुरुषः तत्र पठति। हे नर! त्वं फलस्य वर्णं पश्यसि किं? भूपस्य हस्तः। स शब्दं वदति। मनुष्यस्य स्कंधे केशः। कृष्णस्य वर्णः कृष्णः। रामस्य वर्णः न कृष्णः। पुरुषः भूपं पश्यति।

निम्नलिखित भाषावाक्यके संस्कृत बनाइये—

राजाका हाथ। मनुष्यका शब्द। सोमका वर्ण। वह वहां जाता है। वह मनुष्य वहां नहीं जाता। तू वहां क्यों जाता है ? वह वहां क्यों नहीं जाता ? सोम वहां क्यों नहीं जाता ? कृष्ण वहां हमेशा जाता है। रामचन्द्रका हाथ। राजाका दांत। राजा वहां खाता है। मैं वहां खाता हूं। वह वहां जाता है। मैं वहां पढता हूं। तू वहां बोलता है। राजा मनुष्यको देखता है। मैं राजाको देखता हूं।

निम्न शब्द स्मरणमें रखिये

अस्ति = (वह) है	आगच्छति = (वह) आता है
असि = (तू) है	आगच्छसि = (तू) आता है
अस्मि = (मैं) हूं	आगच्छामि = (मैं) आता हूं
भवति = (वह) होता है	पतति = (वह) गिरता है
भवसि = (तू) होता है	पतसि = (तू) गिरता है
भवामि = (मैं) होता हूं	पतामि = (मैं) गिरता हूं

स पुरुषः कुत्र अस्ति ? = वह पुरुष कहां है ?
इदानीं स पुरुषः तत्र नास्ति। = अब वह पुरुष वहां नहीं है।
भूपः इदानीं कुत्र गतः ? = राजा अब कहां गया ?
अहं अस्मि भूपः = मैं हूं राजा।
स भूपः नास्ति = वह राजा नहीं है।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढ़कर समझ सकते हैं—

अहं इदानीं न पठामि। स सदा तत्र पश्यति। त्वं इदानीं किं खादसि ? अहं न किमपि वदामि। रामः यत्र गच्छति, तत्र सोमः सदा आगच्छति। कः पुरुषः भूपं पश्यति ? इदानीं स पुरुषः भूपं पश्यति। कदा त्वं तत्र गच्छसि ? यदा सः नरः न गच्छति, तदा त्वं अत्र आगच्छ। राम राजा अस्ति। कृष्णः इदानीं रामं वदति। सोमः इदानीं कुत्र अस्ति ? यत्र हस्तः पतति, तत्र केशः न अस्ति। यत्र रामः पश्यति, तत्र स पुरुषः न अस्ति। यदा त्वं आगच्छसि, तदा गृहं गच्छामि। त्वं किं किमपि न वदसि ? स इदानीं किमपि न पठति। यथा कृष्णः पठति, तथा रामः पठति। यथा अहं गच्छामि, तथा त्वं किं न गच्छसि ?

स पुरुषः कुत्र अस्ति ?	= वह पुरुष कहां है ?
इदानीं स पुरुषः तत्र नास्ति।	= अब वह पुरुष वहां नहीं है।
भूपः इदानीं कुत्र गतः ?	= राजा अब कहां गया ?
अहं अस्मि भूपः	= मैं हूं राजा।
स भूपः नास्ति	= वह राजा नहीं है।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढ़कर समझ सकते हैं—

अहं इदानीं न पठामि। स सदा तत्र पश्यति। त्वं इदानीं किं खादसि ? अहं न किमपि वदामि। रामः यत्र गच्छति, तत्र सोमः सदा आगच्छति। कः पुरुषः भूपं पश्यति ? इदानीं स पुरुषः भूपं पश्यति। कदा त्वं तत्र गच्छसि ? यदा सः नरः न गच्छति, तदा त्वं अत्र आगच्छ। राम राजा अस्ति। कृष्णः इदानीं रामं वदति। सोमः इदानीं कुत्र अस्ति ? यत्र हस्तः पतति, तत्र केशः न अस्ति। यत्र रामः पश्यति, तत्र स पुरुषः न अस्ति। यदा त्वं आगच्छसि, तदा गृहं गच्छामि। त्वं किं किमपि न वदसि ? स इदानीं किमपि न पठति। यथा कृष्णः पठति, तथा रामः पठति। यथा अहं गच्छामि, तथा त्वं किं न गच्छसि ?

स पुरुषः कुत्र अस्ति ? = वह पुरुष कहां है ?
इदानीं स पुरुषः तत्र नास्ति । = अब वह पुरुष वहां नहीं है ।
भूपः इदानीं कुत्र गतः ? = राजा अब कहां गया ?
अहं अस्मि भूपः = मैं हूं राजा ।
स भूपः नास्ति = वह राजा नहीं है ।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढ़कर समझ सकते हैं—

अहं इदानीं न पठामि । स सदा तत्र पश्यति । त्वं इदानीं किं खादसि ? अहं न किमपि वदामि । रामः यत्र गच्छति, तत्र सोमः सदा आगच्छति । कः पुरुषः भूपं पश्यति ? इदानीं स पुरुषः भूपं पश्यति । कदा त्वं तत्र गच्छसि ? यदा सः नरः न गच्छति, तदा त्वं अत्र आगच्छ । राम राजा अस्ति । कृष्णः इदानीं रामं वदति । सोमः इदानीं कुत्र अस्ति ? यत्र हस्तः पतति, तत्र केशः न अस्ति । यत्र रामः पश्यति, तत्र स पुरुषः न अस्ति । यदा त्वं आगच्छसि, तदा गृहं गच्छामि । त्वं किं किमपि न वदसि ? स इदानीं किमपि न पठति । यथा कृष्णः पठति, तथा रामः पठति । यथा अहं गच्छामि, तथा त्वं किं न गच्छसि ?

पाठ ७

निम्नलिखित भाषावाक्योंके संस्कृत-वाक्य बनाइये–

मैं जाता हूं। मैं अभी जाता हूं। मैं आज नहीं जाता। मैं आज वहां नहीं जाता। तू वहां आज जाता है। क्या तू आज वहां जाता है? तू आज वहां क्यों नहीं जाता? अब तू यहां आता है? नहीं, मैं आज वहां नहीं जाता हू।

निम्नलिखित वाक्योंके भाषावाक्य बनाइये—

अहं गच्छामि। अहं अद्य गच्छामि। अहं अद्य न गच्छामि। अहं अद्य तत्र न गच्छामि। त्वं अद्य तत्र न गच्छसि। किं त्वं अद्य तत्र गच्छसि? अद्य तत्र किं न गच्छसि? अधुना त्वं अत्र आगच्छसि? नहि अहं अद्य तत्र आगच्छामि।

देवः कुत्र अस्ति? भूपः तत्र न अस्ति। केशस्य कः वर्णः? केशस्य कृष्णः वर्णः। दंतस्य वर्णः कः? ओष्ठस्य वर्णः कः? हस्तस्य कः वर्णः? अत्र पुरुषः अस्ति किं? सः अत्र अस्ति।

निम्नलिखित वाक्य पढिये—

१ अहं नैव गच्छामि। २ त्वमद्य कुत्र गच्छसि? ३ सोऽप्यात्राऽऽगच्छति। ४ त्वं तत्राद्य गच्छसि।

संधि किये हुए वाक्य ।

कृष्णो न गच्छति। रामो न वदति। सोमो गच्छति। वायुः सदा गच्छति। कृष्णः किं न वदति ? जयचंद्रः किं न पश्यति ? सर्वमित्रो न खादति। स तत्र किं न खादति ? यदा रामोऽत्र पठति, तदा स तत्र खादति। यदा कृष्णस्तत्र गच्छति, तदा स नैव पठति ।

यदि कोई कठिनता हुई, तो पाठ ३ में ये वाक्य देखिये ।

अकारान्त पुल्लिंग नामोंके रूप करना पाठक अब जानते हैं । अकारान्त नपुसकलिंग नामोंके रूप भी, प्रथमा और द्वितीयाको छोडकर शेष विभक्तियोंके पूर्ववत् ही होते हैं।

१ पुस्तकं = पुस्तक	४ पुस्तकाय = पुस्तकके लिये
हे पुस्तक = हे पुस्तक	
२ पुस्तकं = पुस्तकको, पुस्तकके प्रति	५ पुस्तकात् = पुस्तकसे
	६ पुस्तकस्य = पुस्तकका
३ पुस्तकेन = पुस्तकने	७ पुस्तके = पुस्तकमें

पाठक इसमें देख लें कि प्रथमा और द्वितीया किंवा केवल प्रथमाको छोडकर शेष रूप पुल्लिंगके समान ही हुए हैं। यदि पाठक यह एक नियम ध्यानमें रखेंगे, तो पुल्लिंग और नपुसकलिंग अकारान्त नामोंके रूप बनाना इनके लिये अत्यंत सुगम बात होगी।

पाठ ८

अब यहां कई नपुंसकलिंग अकारान्त शब्द देते हैं—

नयनं = आंख	पात्रं = बर्तन
नेत्रं = ,,	जलं = पानी
उदरं = पेट	सलिलं = ,,
नखं = नाखून	अंबरं = आकाश
ललाटं = मस्तक	कमलं = कमल
वस्त्रं = वस्त्र, कपडा	पुष्पं = फूल
भूषणं = गहना	फलं = फल
नगरं = शहर	पुस्तकं = किताब
पत्रं = पान, पत्ता	द्वारं = दरवाजा
वनं = वन	गृहं = घर

ये अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द हैं। इनके रूप पूर्ववत् बनते हैं। इनके रूप आप सुगमतासे बना सकते हैं। देखिये, इनसे कैसे वाक्य बनते हैं—

१ सः रामस्य नयनं पश्यति। २ रामः कृष्णस्य वस्त्रं न पश्यति। ३ देवदत्तः भूपस्य नगरं न गच्छति। ४ सोमः फलं खादति। ५ स इदानीं फलं किं न खादति? ६ सः अधुना पुस्तकं पठति।

*

१ वह रामकी आंख देखता है। २ राम कृष्णका वस्त्र नहीं देखता। ३ देवदत्त राजाके नगरको नहीं जाता। ४ सोम फल खाता है। ५ वह अब फल क्यों नहीं खाता? ६ वह अब किताब पढता है।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढते ही समझ सकते हैं—

हरिश्चन्द्रस्य भूषणं कुत्र अस्ति? त्वं फलं किमपि किं न खादसि? यत्र स पठति, तत्र रामचन्द्रस्य पुस्तकं अस्ति किम्? यत्र भरद्वाजः पठति, तत्र रामचन्द्रस्य पुस्तकं न अस्ति। भूपस्य नगरं कुत्र अस्ति? कृष्णस्य पात्रे जलं न अस्ति। पात्रं कुत्र अस्ति? पात्रं अत्र अस्ति। सः नगरात् नगरं गच्छति। जले कमलं अस्ति। सलिले कमलं न अस्ति। द्वारं कुत्र अस्ति? गृहस्य द्वारं अत्र अस्ति। वने सलिलं न अस्ति। यत्र जलं न अस्ति, तत्र स किं न गच्छति? त्वं अत्र किं न आगच्छसि। अहं न पतामि।

निम्नलिखित भाषावाक्योंके संस्कृत वाक्य बनाइये—

घरका द्वार यहां है। रामचन्द्रका वस्त्र कहां है? जलमें कमल क्यों नहीं है? कृष्णका भूषण कहां है? देवदत्तका पुस्तक यहां नहीं है। राजाका नगर कहां है? वह नगरसे आता है। वह फल खाता है। तू फल क्यों नहीं खाता?

पाठ ९

संस्कृत वाक्योंमें निम्नलिखित प्रकार मेल (संधि) होते हैं। इनका स्मरण रखना उचित है।

न + अस्ति = नास्ति (नहीं है)
न + एव = नैव (बिलकुल नहीं)
किं + अस्ति = किमस्ति (क्या है)
अहं + अस्मि = अहमस्मि (मैं हूं)
किं + अपि = किमपि (कुछ भी)

इनका उपयोग निम्न प्रकार होता है–

१ स तत्र नास्ति। २ तत्र पुस्तकं नैव अस्ति। ३ तत्र किमपि नास्ति। ४ अत्र अहमस्मि। ५ त्वं किं किमपि न पठसि? ६ भूपस्य नगरे भूपः अस्ति। ७ किं त्वं नगरात् आगच्छसि? ८ नहि, अहं वनात् आगच्छामि। ९ वने किमस्ति? १० वने सलिलं अस्ति। ११ जले कमलं नास्ति। १२ पुस्तके पत्रं अस्ति किं? १३ देवदत्तस्य पुस्तके पत्रं नास्ति।

१ वह वहां नहीं है। २ वहां पुस्तक बिलकुल नहीं है। ३ वहां कुछ भी नहीं है। ४ यहां मैं हूं। ५ तू क्यों कुछ नहीं पढता? ६ राजाके नगरमें राजा है। ७ क्या तू

नगरसे आता है ? ८ नहीं, मैं वनसे आता हूं। ९ वनमें क्या है ? १० वनमें जल है। ११ जलमें कमल नहीं है। १२ पुस्तकमें पत्र है क्या ? १३ देवदत्तके पुस्तकमें पत्र नहीं है।

संधि।

पाठकोंका संधियोंके साथ थोडा परिचय हुआ है। विशेष परिचय होनेके लिये पाठ ६ के कुछ वाक्य यहां संधि करके दिये जाते हैं।

अहमिदानीं न पठामि। स सदा तत्र पश्यति। त्वमिदानीं किं खादसि ? अहं न किमपि वदामि। रामो यत्र गच्छति, तत्र सोमः सदाऽऽगच्छति। कः पुरुषो भूपं पश्यति ? इदानीं स पुरुषो भूपं पश्यति। कदा त्वं गच्छसि ? यदा स नरस्तत्र न गच्छति, तदा त्वं अत्राऽऽगच्छ। रामो राजाऽस्ति। कृष्णस्तदानीं रामं वदति। सोम इदानीं कुत्रास्ति ? यत्र यत्र हस्तः पतति, तत्र तत्र केशो नास्ति। यत्र रामः पश्यति, तत्र स पुरुषो नास्ति। यदा त्वमागच्छसि, तदाऽहं गच्छामि। त्वं किं किमपि न वदसि ? सः इदानीं किमपि न पठति। यथा कृष्णः पठति, तथा रामः पठति। यथाऽहं गच्छामि, तथा त्वं किं न गच्छसि ?

पाठक यहां देखें कि संधि कहां हुए हैं और कहां नहीं।

पाठ १०

हरएक भाषामें गुण बतानेवाले शब्द होते हैं। उनको ' विशेषण ' कहते हैं। जैसा ' काला कपडा ' इसमें ' काला ' यह विशेषण है। इसी प्रकार संस्कृतमें भी बहुत विशेषण हैं और उनका उपयोग वाक्योंमें करना आवश्यक होता है। विशेषणोंका उपयोग इस पाठमें बतानेका विचार है, इसलिये यहां थोडसे विशेषण दिये जाते हैं।

विशेषण।

श्वेत— सफेद।	कृष्ण—काला।	रक्त—लाल।
पीत—पीला।	हरित—हरा।	नील—नीला।
शुभ्र—श्वेत।	अंध —अंधा।	बधिर— बहरा।
वाचाल— बहुत बोलनेवाला।	धीर—धैर्यवान्।	वीर —शूर वीर।
	शोभन— उत्तम।	दीर्घ—लंबा।
विशाल—बडा।	कृपण — कंजूस।	उदार—उदार।
बलिष्ठ—बलवान्।	ह्रस्व—छोटा।	वदान्य—दाता।
नवीन—नया।	पुराण—पुराना।	धनाढ्य—धनी।
विज्ञ—ज्ञानी।	कोमल-कोमल।	मूढ—मूर्ख।

विशेषणके रूप विशेष्यके समान ही होते हैं। विशेषणद्वारा जिसका गुणवर्णन किया जाता है, उसको विशेष्य कहते हैं।

यहां विशेषणोंके उपयोग करनेकी रीति देखिये—

श्वेतः अश्वः—सफेद घोडा।
श्वेतं कमलं—सफेद कमल।

यहाँ अश्व शब्द अकारान्त पुल्लिंग होनेसे "अश्व" शब्दके समान 'श्वेत' शब्दका रूप हुआ है। उसी प्रकार "कमल" शब्द नपुंसकलिंग होनेके कारण दूसरे वाक्यमें श्वेत शब्दका रूप कमल शब्दके रूपके समान बना है। इसीसे ज्ञात हो सकता है किस ढंगसे विशेषण विशेष्यके साथ चलता है। अब आप निम्नलिखित वाक्य देखेंगे, तो विशेष्य और विशेषणका उक्त नियम आपके ध्यानमें आ सकता है—

शोभनं वनं। विशालं उदरं। नवीनं कमलं।
पुराणं वस्त्रं। शुभ्रं पुष्पं। नीलं कमलं।
रक्तं वस्त्रं। हरितं वनं। शोभनं पुस्तकं।
पीतं पुष्पं। शोभनं जलं। पीतं वस्त्रं।

ये नपुंसकलिंग विशेष्य और उनके साथ विशेषण हैं। अब पुल्लिंग विशेष्य और उनके साथ विशेषणके रूप देखिये—

शोभनः पुरुषः। विशालः कर्णः। नवीनः बालकः।
पुराणः पुरुषः। शुभ्रः वर्णः। नीलः वर्णः।
रक्तः वर्णः। हरितः वृक्षः। शोभनः गल्लः।
बलिष्ठः पुरुषः। वीरः पुरुषः। वाचालः मनुष्यः।

ये विशेष्य पुल्लिंग होनेसे विशेषण भी उसी प्रकार हो गये हैं। यही बात पाठक निम्नलिखित वाक्योंमें देख सकते हैं—

१ शोभनस्य नगरस्य विशालं द्वारम्। २ धनाढ्यस्य पुरुषस्य रक्तं वस्त्रम्। ३ शोभने जले नवीनं कमलम्।

१ उत्तम नगरका बडा फाटक। २ धनी मनुष्यका लाल कपडा। ३ उत्तम जलमें नवीन कमल।

इन वाक्योंमें पाठक देख सकते हैं कि विशेष्यके रूपोंके समान ही विशेषणके रूप बने हैं। संस्कृत भाषाकी यह विशेषता पाठक अवश्य ध्यानमें धारण करें।

संधि।

पाठक संधियोंके साथ अब अच्छी प्रकार परिचित हुए हैं। वे ही संधि बनाकर निम्नलिखित वाक्य लिखे हैं। इन्हें पढनेसे पाठकोंको पता लग सकता है कि कहां किस प्रकार संधि हुए हैं—

संस्कृत-वाचन-पाठः।

अहं वदामि। वदाम्यहम्। त्वं वदसि। वदसि त्वम्। स वदति। वदति सः। अहं पठामि। पठाम्यहम्। अहं पश्यामि। पश्याम्यहम्। अहं खादामि। खादाम्यहम्। अहं गच्छामि। गच्छाम्यहम्। स गच्छति। स वदति। स खादति। स पश्यति। स पठति। तत्राहं पठामि। त्वं कुत्र पठसि? सोऽत्र पठति। स यत्र पठति, तत्राहं पठामि। अहमत्र पश्यामि। त्वं कुत्र पश्यसि? स तत्र पश्यति।

पाठ ११

अब कुछ संस्कृत वाक्य पढ़िये—

१रामचंद्रस्य नवीनं गृहं शोभनं अस्ति। २श्रीकृष्णस्य पुराणं नगरं कुत्र अस्ति।३ विज्ञस्य पुरुषस्य शोभनं पुस्तकं अत्र नास्ति।४ त्वं विशालं वनं इदानीं गच्छसि किम्? ५ नहि, इदानीं अहं भूपस्य शोभनं नगरं गच्छामि। ६ स पुरुषः भूपस्य शोभनात् नगरात् इदानीं एव आगच्छति।७स बलिष्टः पुरुष इदानीं कुत्र अस्ति?

१ रामचंद्रका नवीन घर सुंदर है। २ श्रीकृष्णका पुराना शहर कहां है? ३ ज्ञानी मनुष्यका उत्तम पुस्तक यहां नहीं है। ४ तू विशाल वनके प्रति अब जाता है क्या? ५ नहीं, अब मैं राजाका सुंदर नगरको जाता हूं। ६ वह मनुष्य राजाके सुंदर नगरसे अभी आता है। ७ वह बलवान् पुरुष अब कहां है?

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

१ अहं = मैं	५ मत् = मुझसे
२ मां = मुझे, मुझको	६ मम = मेरा
३ मया = मैंने	७ मयि = मुझमें
४ मह्यं = मेरे लिये	

अब इनका उपयोग देखिये—

१ अहं मम गृहं इदानीं एव गच्छामि । २ त्वं मम गृहं इदानीं एव आगच्छसि किम् ? ३ स पुरुषः मां वदति । ४ अहं नगरात् नगरं गच्छामि । ५ मम गृहं शोभनं नास्ति किम् ?

१ मैं अपने घर अभी आता हूं । २ क्या तू मेरे घर अभी आता है ? ३ वह मनुष्य मुझसे कहता है । ४ मैं शहरसे (दूसरे) शहर जाता हूं । ५ क्या मेरा घर सुंदर नहीं है ?

अब इस अवसरपर एक दो शब्द ध्यानमें रखिये ।

सह -- साथ	सकाशात् -- पाससे
साकं -- ,,	सत्वरं -- शीघ्र
प्रति -- प्रति	दत्तः -- दिया हुआ
कृतः -- किया हुआ	उक्तः -- कहा हुआ
गतः -- गया ,,	आगतः -- आया हुआ।

१ मया सह स पुरुषः आगच्छति। २ स मम सकाशात् सत्वरं गतः । ३ मया रामाय फलं दत्तम् । ४ भूपेन मह्यं धनं दत्तम् । ५ मया उक्तं । ६ मया कृतं। ७ मया इदानीं एव कृतम् । ८ मया साकं स न गच्छति ।

१ मेरे साथ वह पुरुष आता है। २ वह मेरे पाससे शीघ्र गया । ३ मैंने रामके लिये फल दिया । ४ राजाने मेरे लिये धन दिया । ५ मैंने कहा । ६ मैंने किया । ७ मैंने अभी किया । ८ मेरे साथ वह नहीं आता है ।

पाठ १२

निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये—

१ त्वम् = तू
२ त्वां = तुझे, तुझको
३ त्वया = तेरेसे, तुझसे
४ तुभ्यं = तेरे लिये
५ त्वत् = तेरे पाससे
६ तव = तेरा
७ त्वयि = तुझमें

१ अहं त्वया सह नगरं गच्छामि। २ त्वं मया सह नगरं गच्छसि। ३ स मया सह तत्र न गच्छति, परन्तु त्वया सह अत्र पठति।

१ मैं तेरे साथ शहरको जाता हूं। २ तू मेरे साथ शहरको जाता है। ३ वह मेरे साथ वहां नहीं जाता है, परन्तु तेरे साथ यहां पढता है।

१ तव गृहं शोभनं अस्ति। २ मया तुभ्यं धनं दत्तम्। ३ त्वया मह्यं धनं न दत्तम्। ४ स पुरुषः मम पुस्तकं त्वया सह पठति। ५ त्वं वीरः पुरुषः असि। ६ स शोभनः नृपः अस्ति। ७ तव वीरः पुत्रः कुत्र अस्ति? ८ तव गृहे त्वं किं न पठसि? ९ अत्र त्वं कदा आगच्छसि? १० तव फलं कुत्र अस्ति? ११ यत्र बलभद्रस्य वस्त्रं अस्ति। १२ त्वया अद्य किमपि न कृतम्।

१३ तव नगरात् अहं अद्य इदानीं एव आगतः ।

१ तेरा घर सुंदर है । २ मैंने तेरे लिये धन दिया । ३ तूने मेरे लिये धन नहीं दिया । ४ वह मनुष्य मेरा पुस्तक तेरे साथ पढता है । ५ तू वीर पुरुष है । ६ वह उत्तम राजा है । ७ तेरा वीर पुत्र कहां है ? ८ अपने घर तू क्यों नहीं पढता है ? ९ यहां तू कब आता है ? १० तेरा फल कहां है ? ११ जहां बलभद्रका वस्त्र है । १२ तूने आज कुछ भी नहीं किया । १३ तेरे नगरसे मैं आज अभी आगया ।

संधि किये हुए वाक्य

पूर्व पाठोंमें दिये वाक्योंके संधि नीचे दिये हुए वाक्योंमें देखिये। इन वाक्योंको पाठक पूर्व पाठोंमें देख सकते हैं।

तदाऽहं तत्र गच्छामि । तदा तत्राऽहं गच्छामि । तदा तत्र गच्छाम्यहम् । कस्तत्र गच्छति ? तत्र को गच्छति ? गच्छति कस्तत्र ? यदाऽहं तत्र न पश्यामि, तदा तत्र स गच्छति । यदा तत्राऽहं न पश्यामि, स तदा तत्र गच्छति । यदा तत्र न पश्याम्यहं, स तदा तत्र गच्छति । यदा त्वं तत्र न पश्यसि, तदा सोऽत्र वदति । यदा त्वं तत्र पश्यस्यत्र तदा स वदति । यदा त्वं तत्र पश्यसि, तदा स वदत्यत्र । कदा त्वमत्र खादसि ?

पाठ १२

निम्नलिखित वाक्य भर आप विना कष्ट समझ सकते हैं—

अहं सत्वरं आगच्छामि। किं त्वं मम गृहं प्रति इदानीं एव सत्वरं न आगच्छसि? स कुत्र गतः? मया धनं न दत्तम्। मया किं इदानीं उक्तम्? त्वं इदानीं किं किमपि न वदसि? स इदानीं कुत्र गतः? त्वं इदानीं यत्र गच्छसि तत्र स आगच्छति किम्? पुरुषस्य नगरं कुत्र अस्ति? स इदानीं फलं खादति। मम पुस्तकं यत्र अस्ति, तत्र त्वं इदानीं किं न गच्छसि?

निम्नलिखित भाषावाक्योंका संस्कृत कीजिये-

मैं अब नहीं जाता हूं। तू मेरे साथ आता है। वह मेरे साथ क्यों नहीं आता? मेरा पुस्तक कहां है? जहां मेरा घर है, वहां तू अब आता है? मैं अपने घर जाता हूं। क्यों तू नहीं आता? वह आता है। मैं शीघ्र जाता हूं।

संधि किये हुए संस्कृत वाक्य

यत्र स पश्यति, तत्राऽहं गच्छामि। स तत्र खादति। त्वं कुत्र खादसि? यत्र स गच्छति, तत्राऽहं गच्छामि। को वदति? स किं वदति? स तत्र न वदति। त्वं तत्र किं खादसि? अहं न वदामि। नाऽहं वदामि। न वदाम्यहम्। स गच्छति। त्वं न पश्यसि।

तदाऽहमत्र खादामि। यदा त्वं तत्र खादस्यहं तदाऽत्र खादामि। यदा त्वं तत्र खादसि, तदाऽत्राहं खादामि। यदा त्वं तत्र खादसि, तदाऽत्र खादाम्यहम्।

अहं तत्र न पश्यामि। तत्राहं न पश्यामि। न तत्र पश्याम्यहम्। स तत्र न गच्छति। त्वमत्र किं पश्यसि? त्वं किं पश्यस्यत्र? किमत्र त्वं पश्यसि? अहं तत्र गच्छामि। तत्राऽहं गच्छामि। गच्छाम्यहं तत्र। यत्र स गच्छति, तत्राऽहं गच्छामि। यत्र स गच्छत्यहं तत्र गच्छामि। यत्र स गच्छति, गच्छाम्यहं तत्र। यत्र स गच्छति, गच्छामि तत्राहम्। यत्राहं पश्यामि, तत्र त्वं किं न पश्यसि? यत्र पश्याम्यहं तत्र त्वं किं न पश्यसि? यत्र स पश्यति, तत्राहं पश्यामि। यत्र स पश्यति तत्र पश्याम्यहम्। यत्र स पश्यत्यहं तत्र पश्यामि।

नहि, नाहं तत्र गच्छामि। नहि, न तत्राहं गच्छामि। नहि, न तत्र गच्छाम्यहम्। नह्यहं तत्र गच्छामि।

सूचना

इसमें वाक्योंके शब्द इधर उधर करनेसे संधियोंमें कौनसा और कैसा भेद होता है, यह बताया है। पाठक थोडे ही परिश्रमसे कौनसा शब्द आगे पीछे किया है, यह जान सकते हैं।

पाठ १४

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये-

यदि-- यदि	नोचेत्-- नहीं तो
तर्हि-- तो	युक्तं-- ठीक
कथं-- कैसे	सत्यं— सच

१ यदि त्वं तत्र न गच्छसि; तर्हि अहं अत्र एव आगच्छामि । २ यदि त्वं फलं इदानीं न खादसि तर्हि अहं फलं खादामि। ३ यदि त्वं वदसि, तर्हि अहं वदामि। ४ यदा त्वं पठसि,तदा अहं न पठामि। ५ अहं, सत्यं वदामि । ६ त्वं युक्तं वदसि । ७ स न सत्यं वदति । ८ कथं त्वं एवं वदसि ?

१ यदि तू वहां नहीं जाता, तो मैं यहां ही आता हूं। २ यदि तू फल अब नहीं खाता, तो मैं भी फल नहीं खाता हूं। ३ यदि तू बोलता है, तो मैं बोलता हूं । ४ जब तू पढता है तब मैं नहीं पढता। ५ मैं सच कहता हूं। ६ तू ठीक कहता है । ७ वह सच नहीं बोलता । ८ कैसे तू ऐसे बोलता है ?

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढके [illegible] समझ सकते हैं—

यदि त्वं गच्छसि; तर्हि अहं न गच्छामि । यदि स नृपः अत्र आगच्छति, तर्हि अहं किमपि न वदामि ।

कुत्र त्वं इदानीं गच्छसि ? यत्र त्वं न गच्छसि। स किं न किमपि वदति ? न युक्तं उक्तं त्वया। स इदानीं न सत्यं वदति। स सर्वदा एव सत्यं वदति।

अब निम्नलिखित भाषावाक्यके संस्कृत वाक्य बनाइये—

तू कहां जाता है ? वह अब कहां है ? राजा नगरमें है। तू अपने घरमें है। मैं तेरे घरमें हूं। तू मेरे घरमें नहीं है। अब तू मेरे घर में पुस्तक पढता है। तू उत्तम शब्द बोलता है। वह अब सत्य नहीं बोलता। तू अब ठीक क्यों नहीं बोलता ? तू जहां जाता है, वहां वह नहीं जाता। मैं अभी शीघ्र जाता हूं। वह घरमें नहीं है। वह अब घरमें ही है।

संधि किये हुए वाक्य।

रामो गच्छति। कृष्णो वदति। सोमो न गच्छति। कृष्णस्तत्र न पश्यति। तत्र कृष्णो न पश्यति। तत्र न कृष्णः पश्यति। न कृष्णस्तत्र पश्यति। कृष्णो न गच्छति। न कृष्णो गच्छति। रामो न वदति। न रामो वदति। सोमो गच्छति। वायुः सदा गच्छति। सदा वायुर्गच्छति। कृष्णः किं न वदति ? किं कृष्णो न वदति ? किं न कृष्णो वदति ? जयचन्द्रः किं न पश्यति ? किं जयचन्द्रो न पश्यति ? किं न जयचन्द्रः पश्यति ? सर्वमित्रो न खादति। न सर्वमित्रः खादति। स तत्र किं न खादति ?

पाठ १५

अब निम्नलिखित शब्द स्मरणमें रखिये-

१ कः = कौन	४ कस्मै = किसके लिये
२ कं = किसे	५ कस्मात् = किसके पाससे
३ केन = किससे, किसने, किसके द्वारा	६ कस्य = किसका
	७ कस्मिन् = किसमें

इन शब्दोंका उपयोग निम्नलिखित प्रकारसे कीजिये और वाक्य बनाइये -

१ कः सः पुरुषः अस्ति ? २ त्वं कं पुरुषं पश्यसि ? ३ तुभ्यं केन नरेण धनं दत्तम् ? ४ कस्मै जनाय त्वया वस्त्रं दत्तम् ? ५ कस्मात् नगरात् त्वं इदानीं आगतः ? ६ कस्य गृहे सः इदानीं अस्ति ? ७ कस्मिन्नगरे कमलं नास्ति ?

१ कौन वह मनुष्य है ? २ तू किस पुरुषको देखता है ? ३ तुझे किस मनुष्यने धन दिया ? ४ किस मनुष्यके लिये तूने वस्त्र दिया ? ५ किस नगरसे तू अब आगया है ? ६ किसके घर अब वह है ? ७ किस शहरमें कमल नहीं है ?

अब आप आगे इसपर लिखित वाक्य पढ़ते ही शीघ्र समझ सकते हैं।

कः मनुष्यः अत्र अस्ति ? अत्र कः पुरुषः न अस्ति । अहं एव अत्र इदानीं अस्मि । इदानीं त्वं पुस्तक पठसि किं ? स कृपणः पुरुषः तत्र नास्ति । । अत्र त्वं कदा आगच्छसि ? त्वं सदा सत्यं वदसि, तथा अहं सदा युक्तं वदामि ।

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

लिखति (वह)	लिखता है	तिष्ठति (वह)	खड़ा रहता है
लिखसि (तू)	लिखता है	तिष्ठसि (तू)	खड़ा रहता है
लिखामि- (मैं)	लिखता हूँ	तिष्ठामि (मैं)	खड़ा रहता हूँ
पचति- (वह)	पकाता है	धावति- (वह)	दौड़ता है
पचसि- (तू)	पकाता है	धावसि- (तू)	दौड़ता है
पचामि- (मैं)	पकाता हूँ	धावामि (मैं)	दौड़ता हूँ

संधि बनाये वाक्य ।

रामोऽत्र पठति, तदा तत्र स खादति । यदात्र रामः पठति, तदा तत्र स खादति । रामो यदाऽत्र पठति, तदा तत्र स खादति । यदा कृष्णस्तत्र गच्छति, तदा स नैव पठति । कृष्णो यदा तत्र गच्छति, तदा स नैव पठति । यदा तत्र गच्छति कृष्णस्तदा स नैव पठति । अहमागच्छामि । आगच्छाम्यहम् । त्वमागच्छसि । अहं नागच्छामि । नागच्छाम्यहम् ।

पाठ १६

अब आपके पन्द्रह पाठ हुए हैं। इतने पाठोंसे आपकी योग्यता कितनी हुई है, यह आप इस-पाठमें देखिये। इस परीक्षाके लिये श्रीमद्भगवद्गीताके दो श्लोक यहां देते हैं–

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥
(भगवद्गीता, अ० १८।६१, ६२)

पदानि-ईश्वरः। सर्व+भूतानां। हृद्+देशे। अर्जुन। तिष्ठति। भ्रामयन्। सर्व+भूतानि। यंत्र+आरूढानि। मायया ॥६१॥

तं। एव। शरणं। गच्छ। सर्व+भावेन। भारत। तत्+प्रसादात्। परां। शांतिं। स्थानं। प्राप्स्यसि।शाश्वतम् ॥६२॥

अन्वयः–हे अर्जुन ! सर्व-भूतानां हृद्देशे ईश्वरः तिष्ठति ! मायया यन्त्र-आरूढानि सर्व–भूतानि भ्रामयन् ॥ ६१ ॥

हे भारत ! तं एव सर्व-भावेन शरणं गच्छ। तत्-प्रसादात् परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

पाठको ! आपको प्रायः इन श्लोकोंका आशय समझमें आया ही होगा।

यदि नहीं आया है, तो यह अन्वय दो चार वार पढ़िये, तो भाव अवश्य ध्यानमें आ जायगा। आपकी सुविधाके लिए शब्दार्थ यहां दिया जाता है—

हे अर्जुन! (सर्वभूतानां) सब प्राणियोंके (हृद्-देशे) हृदयप्रदेशमें (ईश्वरः) ईश्वर (तिष्ठति) ठहरा रहता है और (मायया) कुशलतासे (यंत्र-आरूढानि) यंत्रपर लगाये हुए चित्रोंके समान (सर्व—भूतानि) सब भूतोंको (भ्रामयन्) घुमाता है॥ ६१ ॥

हे (भारत) अर्जुन! (तं एव) उसीको (सर्व भावेन) पूर्ण भक्तिसे शरण (गच्छ) जा। (तत्-प्रसादात्) उसके प्रसादसे तू (परां) श्रेष्ठ शांति तथा शाश्वत स्थान (प्राप्स्यसि) प्राप्त करेगा ॥ ६२ ॥

इन दो श्लोकोंका आधा भाग तो आपकी समझमें आ गया था। कई शब्द आपको परिचित नहीं थे, इसलिये शेष आधा भाग आपके ध्यानमें नहीं आया था। यदि थोडे अधिक शब्द आपको परिचित हो जायेंगे, तो इस प्रकारके श्लोक भी आप अवश्य समझ जायेंगे, इतना विश्वास आपके मनमें इस समय अवश्य हुआ होगा।

यदि थोडेसे प्रयत्नसे आप ये श्लोक समझ सकते हैं, तो आप यदि एक वर्ष इसी प्रकार करेंगे, तो रामायण, महाभारत समझनेमें आपको कोई कठिनाई नहीं होगी।

पाठ १७

पूर्वोक्त श्लोकोंसे बननेवाले कई वाक्य देखिये-

हृदेशे ईश्वरः तिष्ठति ।
हृदये ईशः अस्ति ।
तं शरणं गच्छ ।
ईशं शरणं गच्छ ।
ईश्वरं शरणं गच्छ ।
परां शान्तिं प्राप्स्यसि ।
शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि ।

इसी प्रकार अन्य वाक्य भी बहुतसे हो सकते हैं, उनको यहां देखिये-

युद्धदेशे अर्जुनः तिष्ठति ;
रथे कृष्णः तिष्ठति ।
नगरे भूपः तिष्ठति ।
द्वारदेशे नरः तिष्ठति ।
भूपं शरणं न गच्छ ।
नरं शरणं न गच्छ ।
शोभनं पुस्तकं प्राप्स्यसि ।

इस प्रकार आप अनेकानेक वाक्य बनाते जायेंगे, तो संस्कृत-भाषामें आपकी प्रगति होनेमें बड़ी ही सहायता होगी ।

संस्कृत–वाक्य

यदा त्वं लिखसि तदा स तत्र धावति। यदा स गृहे तिष्ठति, तदा अहं पुस्तकं न पठामि। यदा स धावति तदा फलं खादति। यदा त्वं पचसि,तदा अहं लिखामि। स पुरुषः इदानीं धावति । स वीरः पुरुषः कदा अत्र आगतः । त्वं किमपि किं न लिखसि ? स किं अत्र तिष्ठति ? स किं धावति ?

अब निम्नलिखित भाषावाक्यके संस्कृत वाक्य बनाइये–

जब तू बोलता है, तब वह दौडता है। वह क्यों पकाता है ? वह क्यों नहीं आया ? वह कहां है ? मैं यहां हूं । वह मनुष्य अब क्यों दौडता है ? जब तू फल खाता है, तब वह पत्र लिखता है। यदि तू नहीं देखता है, तो वह नहीं जाता है। क्यों तू यहां खडा है ? वह यहां क्यों नहीं है ? तू अब क्यों नहीं दौडता ? तू उसको पत्र क्यों नहीं लिखता ? तू कहां देखता है ? तू वहां क्यों नहीं देखता ?

अब इन वाक्योंको आप बिनायत्न समझ सकते हैं—

त्वं इदानीं किं पश्यसि? सः अधुना कुत्र गतः? रामः इदानीं तत्र नास्ति किम् ? अहं नगरात् इदानीमेव आगतः। अहं शीघ्रं पुस्तकं पठामि। ईश्वरः कुत्र अस्ति ? ईश्वरः हृद्देशे तिष्ठति । मनुष्यस्य हृदयप्रदेशे ईशः अस्ति । मम हृदयदेशे ईश्वरः अस्ति किम् ?

पाठ १८

निम्नलिखित शब्द कण्ठ कीजिये—

१ सः = वह	५ तस्मात् = उससे
२ तं = उसको	६ तस्य = उसका
३ तेन = उसने, उससे	७ तस्मिन् = उसमें
४ तस्मै = उसके लिये	

इनका अब वाक्योंमें उपयोग कीजिये—

तव पुस्तकं अहं नैव पठामि। मम पुस्तकं एव पठामि। त्वं इदानीं मम पुस्तकं पश्यसि। यदा त्वं तत्र गच्छसि, तदा स कुत्र भवति? यदि त्वं फलं न खादसि, नहिं अहं न खादामि। अधुना स पत्रं लिखति। स पुस्तकेन सह अत्र आगच्छति। त्वं रामेण सह अत्र आगच्छसि किम्? कथं स तत्र नागच्छति? पुस्तकस्य पत्रं कुत्र अस्ति? तव गृहं कुत्र अस्ति? मम गृहं तव गृहस्य समीप एव अस्ति।

तव हृदये ईश्वरः अस्ति एव। अहं तं ईश्वरं सर्वभावेन शरणं गच्छामि। त्वं तं ईश्वरं सर्वभावेन शरणं गच्छ। विपुलं धनं प्राप्स्यसि। गृहे धनं भवति।

मम गृहे श्रीरामचन्द्रः अस्ति। तेन सह अहं भ्रमणाय गच्छामि। त्वं केन सह भ्रमणाय गच्छसि?

१ तस्य गृहं अत्र नास्ति। २ स इदानीं कुत्र अस्ति ? ३ तस्य नगरं अधुना गच्छ। ४ तेन तुभ्यं किं दत्तम्। ५ केन तस्मै फलं दत्तम्? ६ तस्मात् नगरात् अत्र आगच्छ। ७ तस्य ईश्वरस्य वाचकः प्रणवः अस्ति।

१ उसका घर यहां नहीं है। २ वह अब कहां है? ३ उसके शहरको अब जा। ४ उसने तुमको क्या दिया? ५ किसने उसे फल दिया? ६ उस नगरसे यहां आ। ७ उस ईश्वरका वाचक प्रणव (ओंकार) है।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढके ही समझ सकते हैं—

संस्कृत–पाठः।

तस्मिन् नगरे तव गृहं कस्मिन् स्थाने अस्ति? रामचन्द्रस्य गृहस्य समीपे मम गृहं अस्ति। सूर्यस्य प्रकाशे सः तिष्ठति। त्वं सूर्यस्य किरणे पुस्तकं किं पठसि? तेन मह्यं पुस्तकं दत्तं, तत् अहं इदानीं चन्द्रस्य प्रकाशेन पठामि। त्वं दीपस्य प्रकाशे पुस्तकं पठसि किम्? नहि नहि, अहं दीपस्य प्रकाशे पुस्तकं न पठामि। अहं ह्यः रामचन्द्रस्य गृहं गतः। तत्र इन्द्रदत्तः किं पश्यति? स फलं किं न खादति? सोमेन दत्तं फलं स न खादति। रामस्य शोभनं पुस्तकं कुत्र अस्ति? तत् नगरं गच्छ। स त्वां तत्र पश्यति। अहं अत्र त्वां पश्यामि। कथं स तत्र गच्छति? स तत्र नास्ति।

ये शब्द अब स्मरण किजिये—

वद = बोल।	पठ = पढ।	भव = हो।
पश्य = देख	खाद = खा।	गच्छ = जा
आगच्छ = आ।	पच = पका।	धाव = दौड
प्रापय = पहुंचा।	चल = चल।	पत = गिर जा
कुरु = कर।	देहि = दे।	ब्रूहि = बोल, कह
लिख = लिख	तिष्ठ = ठहर।	भ्रामय = घुमा
नय = ले जा।	उपविश = बैठ।	आनय = ला

अब इनका उपयोग करके वाक्य बनाइये-

१ हे रामचन्द्र ! त्वं फलं खाद । २ हे मनुष्य ! पुस्तकं पठ । ३ त्वं तत्र गच्छ । ४ इदानीं सत्वरं धाव । ५ सत्यं वद । ६ पत्रं लिख । ७ फलं तत्र नय ।

१ हे रामचन्द्र ! तू फल खा । २ हे मनुष्य ! तू पुस्तक पढ । ३ तूं वहां जा । ४ अब शीघ्र दौड । ५ सच बोल । ६ पत्र लिख । ७ फल वहां ले जा ।

वाचनपाठः १

ब्रूहि, स इदानीं कुत्र गतः ? वद, त्वं किं अधुना पठसि ? चक्रं भ्रामय इदानीं । अधुना धाव। फलं शीघ्रं खाद । रामस्य शोभनं पुस्तकं कृष्णस्य गृहं नय । तत्र रक्तं वस्त्रं कः पश्यति ? मम पीतं वस्त्रं शीघ्रं तत्र नय । अत्र एव उपविश । इदानीं अहं अत्र एव तिष्ठामि, शीघ्रं अत्र आगच्छ ।

पाठ १९

अब आपकी योग्यता इतनी हुई है कि आप निम्नलिखित वाक्य पढ़ते ही समझ जायेंगे।

तं तस्य गृहं प्रापय। मम पत्रं तत्र नय। तस्मै एकं पत्रं देहि। तं देशं गच्छ। अधुना ब्रूहि, त्वया किं उक्तम्? स कदापि युक्तं न वदति। अहं सदा युक्तं सत्यं एव वदामि। गृहस्य समीपं स लिखति। स इदानीं वने वृक्षस्य समीपे तिष्ठति। फलं देहि, पुस्तकं नय, पत्रं लिख।

अब इस पाठमें निम्नलिखित शब्द कण्ठ कीजिये—

१ यः—जो
२ यं—जिसको
३ येन—जिसने
४ यस्मै—जिसके लिये
५ यस्मात्—जिससे
६ यस्य—जिसका
७ यस्मिन्—जिसमें

इनका उपयोग आप करेंगे, तो आप बहुतसे उपयोगी वाक्य बना सकते हैं। देखिये–

१ यः शूरः पुरुषः इदानीं मम नगरे अस्ति, स एव तत्र अद्य गच्छति। २ यं त्वं इदानीं तत्र पश्यसि, स एव स भूपः। ३ येन तुभ्यं धनं दत्तं स एव वीरः अस्ति।

४ तस्मात् नगरात् इदानीं यः मनुष्यः आगतः स एव यज्ञदत्तशर्मा अस्ति । ५ यस्य पुरुषस्य पुस्तकं त्वं पठसि, स एव मम गृहे इदानीं अस्ति । ६ यस्मिन् गृहे सः नरः अस्ति, तत् गृहं कुत्र अस्ति ? ७ तस्य भूपस्य किं नगरम् ?

१ जो शूर मनुष्य अब मेरे नगरमें है, वही वहां आज जाता है । २ जिसको तू अब वहां देखता है, वह राजा है। ३ जिसने तुझे धन दिया, वही शूर है। ४ उस नगरसे अब जो मनुष्य आया, वही यज्ञदत्तशर्मा है। ५ जिस मनुष्यकी पुस्तक तू पढता है, वह मेरे घरमें इस समय है । ६ जिस घरमें वह मनुष्य है, वह घर कहां है ? ७ उस राजाका शहर कौनसा ?

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये-

वदिष्यति = बोलेगा (वह)	खादिष्यामि-खाऊंगा (मैं)
वदिष्यसि = ,, (तू)	गमिष्यति = जायगा (वह)
वदिष्यामि = बोलूंगा (मैं)	गमिष्यसि = जायगा (तू)
द्रक्ष्यति = देखेगा (वह)	गमिष्यामि = जाऊंगा (मैं)
द्रक्ष्यसि = ,, (तू)	पक्ष्यति = पकायेगा (वह)
द्रक्ष्यामि = देखूंगा । (मैं)	पक्ष्यसि = ,, (तू)
खादिष्यति-खायेगा (वह)	पक्ष्यामि = पकाऊंगा (मैं)
खादिष्यसि = ,, (तू)	करोमि = करता हूं (मैं)

इनका उपयोग करके अब आप वाक्य बना सकते हैं—

१ यदा त्वं तत्र गमिष्यसि, तदा अहं त्वां द्रक्ष्यामि। २ कदा त्वं भूपस्य नगरं गमिष्यसि? ३ यदा त्वं श्वः तत्र गमिष्यसि, तदा अहं अपि तत्र एव आगमिष्यामि। ४ यदा त्वं फलं खादिष्यसि, तदा अहं अपि फलं खादिष्यामि। ५ यदा रामः अन्नं पक्ष्यति, तदा त्वं अपि अन्नं खादिष्यसि। ६ यदा स पुस्तकं पठिष्यति तदा अहं अपि पठिष्यामि। ७ यदि त्वं तत्र न गमिष्यसि, तर्हि अहं अन्नं अपि न खादिष्यामि। ८ अहं मम गृहं अद्य इदानीं गच्छामि, त्वं श्वः आगमिष्यसि। ९ कः इदानीं तत्र गमिष्यति? १० अहं अद्य अन्नं नैव भक्ष्यामि।

१ जब तू वहां जायगा, तब मैं तुझे देखूंगा। २ कब तू राजाके नगरको जायगा? ३ जब तू कल वहां जायगा, तब मैं भी वहां ही आऊंगा। ४ जब तू फल खायेगा, तब मैं भी फल खाऊंगा। ५ जब राम पकायेगा, तब तू भी अन्न खायेगा। ६ जब वह पुस्तक पढेगा तब मैं भी पढूंगा। ७ यदि तू वहां नहीं जायगा तो मैं अन्न भी नहीं खाऊंगा। ८ मैं अपने घर आज अभी जाता हूं, तू कल आवेगा। ९ कौन अब वहां जायगा? १० मैं आज अन्न नहीं पकाऊंगा।

पाठ २०

इस पाठमें आप निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये—

धाविष्यति = दौड़ेगा [वह]	चलिष्यामि = चलूंगा [मैं]
धाविष्यसि = ,, [तू]	भविष्यति = होवेगा [वह]
धाविष्यामि = दौड़ूंगा [मैं]	भविष्यसि = ,, [तू]
प्रापयिष्यति-पहुंचायेगा [वह]	भविष्यामि = होऊंगा [मैं]
प्रापयिष्यसि = ,, [तू]	पतिष्यति = गिरेगा [वह]
प्रापयिष्यामि-पहुंचाऊंगा [मैं]	पतिष्यसि = ,, [तू]
चलिष्यति = चलेगा [वह]	पतिष्यामि = गिरूंगा। [मैं]
चलिष्यसि = ,, [तू]	

अब इनका उपयोग करके आप कई वाक्य बना सकते हैं —

संस्कृत—वाक्यानि ।

१ अहं इदानीं धाविष्यामि । २ किं त्वं न धाविष्यसि ? ३ किं स मम पत्रं तं नरं प्रापयिष्यति ? ४ यदि स नगरं गमिष्यति तर्हि तव पत्रं प्रापयिष्यति। ५ तत् कथं भविष्यति ? ६ तत् एवं भविष्यति। ७ स इदानीं कूपे पतिष्यति । ८ नहि नहि, स इदानीं तस्मिन् कूपे नैव पतिष्यति। ९ पश्य तं, कथं स धावति । १० अहं पश्यामि, परंतु स इदानीं न

धावति । ११ त्वं कुत्र पश्यसि ?

भाषा–वाक्य

१ मैं अब दौडूंगा । २ क्या तू नहीं दौडेगा ? ३ क्या वह मेरा पत्र उस मनुष्यको पहुंचायेगा ? ४ यदि वह शहरको जायेगा, तो तेरा पत्र पहुंचायेगा। ५ वह कैसे होगा ? ६ वह ऐसा होगा । ७ वह अब कूएँमें गिरेगा । ८ नहीं, नहीं, वह अब उस कूएँमें नहीं गिरेगा । ९ देख उसे, कैसा वह दौडता है। १० मैं देखता हूं, परन्तु वह अब नहीं दौडता । ११ तू कहां देखता है ।

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये–

मध्याह्ने = मध्यदिनमें	सायं = शामको
दिवा = दिनमें	यथा = जैसा
रात्रौ = रात्रीमें	तथा = वैसा
प्रातः = सवेरे, प्रातः कालमें	द्रुतं = शीघ्र

इन शब्दोंका उपयोग करके अब वाक्य बनाइये ।

संस्कृत–वाक्य ।

१ स मध्याह्ने कुत्र गच्छति ? २ यत्र रामः गच्छति, तत्र एव स गच्छति । ३ त्वं रात्रौ कुत्र गमिष्यसि ? ४ अहं तव गृहं गमिष्यामि । ५ स सायं नैव गमिष्यति । ६ यदा स गमिष्यति, तदा त्वं किं करिष्यसि ?

भाषा—वाक्य

१ वह मध्यदिनमें कहाँ जाता है ? २ जहां राम जाता है, वहां ही वह जाता है। ३ तू रात्रिमें कहां जावेगा ? ४ मैं तेरे घर जाऊंगा। ५ वह शामको नहीं आवेगा। ६ जब वह जायगा, तब तू क्या करेगा ?

संस्कृत-वाचन पाठः।

अहं तव गृहं सायं आगमिष्यामि। त्वं मम गृहं सायं सत्वरं आगच्छ। सः अद्य तस्य नगरं गमिष्यति, फलं भक्षयिष्यति। यथा स पुस्तकं पश्यति तथा पठति। नहि नहि, सः पुस्तकं पश्यति, परंतु नैव पठति। स इदानीं पुस्तकं पश्यति, परंतु किं न पठति ? त्वं नद्य दिवा किं न गमिष्यसि ? रामचन्द्रः रात्रौ दीपस्य प्रकाशेन पुस्तकं पठिष्यति। त्वं यदि अन्नं पश्यसि, तर्हि अहं खादिष्यामि। तस्मिन् वने इदानीं सलिलं शोभनं भविष्यति। तस्मिन् गृहे श्वेतं वस्त्रं नास्ति। कस्मिन् गृहे रक्तं पत्रं अस्ति, वद। शीघ्रं ब्रूहि। तव पुस्तकं नवीनं अस्ति, परंतु मम पुराणं अस्ति। यदा धनाढ्यः पुरुषः गमिष्यति, तदा अहं अपि गमिष्यामि।

पाठ २१

इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

करिष्यति = (वह) करेगा	दास्यामि = (मैं) दूंगा
करिष्यसि = (तू) ,,	नेष्यति = (वह) ले जायगा
करिष्यामि = (मैं) करूंगा	नेष्यसि = (तू) ,,
दास्यति = (वह) देगा	नेष्यामि = (मैं) ले जाऊंगा
दास्यसि = (तू) ,,	

इन शब्दोंका अब उपयोग कीजिये—

१ त्वं कर्म करिष्यसि किम् ? २ नहि, अहं अद्य नैव करिष्यामि । ३ स कर्म कदा करिष्यति ? ४ यदा त्वं करिष्यसि, तदा स करिष्यति। ५ स मह्यं फलं दास्यति । ६ त्वं मह्यं पुस्तकं नैव दास्यसि किम् ? ७ त्वं इदानीं पुस्तकं तत्र नय । ८ अहं तत्र इदानीं नैव गमिष्यामि । ९ त्वं कदा तत्र गमिष्यसि ?

१ क्या तू कार्य करेगा ? २ नहीं, मैं आज कभी नहीं करूंगा । ३ वह कार्य कब करेगा ? ४ जब तू करेगा तब वह करेगा ।। ५ वह मुझे फल देगा । ६ क्या तू पुस्तक नहीं देगा ? ७ तू अभी पुस्तक वहां ले जा । ८ मैं वहां अब नहीं जाऊंगा । ९ तू कब वहां जायेगा ?

१० अहं श्वः गमिष्यामि । ११ तर्हि अद्य कः गमि-

ष्यति ? ११ प्रायः भूमित्रः अद्य सायं तत्र गमिष्यति । १३ त्वं पत्रं कदा लेखिष्यसि ? १४ अहं पत्रं अधुना एव लिखामि । १५ यदा त्वं पक्ष्यसि, तदा स कुत्र भविष्यति ? १६ यदा अहं अन्नं पक्ष्यामि, तदा स स्वगृहे एव भविष्यति । १७ अहं कदापि नैव पतिष्यामि ।

१० मैं कल जाऊंगा । ११ तब आज कौन जायगा ? १२ प्रायः भूमित्र आज शामको वहां जायेगा । १३ तू पत्र कब लिखेगा ? १४ मैं पत्र अभी लिखता हूं । १५ जब तू पकायेगा, तब वह कहां होगा ? १६ जब मैं पकाऊंगा, तब वह अपने घरमें ही होगा ? १७ मैं कभी नहीं गिरूंगा ।

अब निम्नलिखित स्मरण कीजिये—

वदितुं = बोलनेके लिये	पठितुं = पढनेके लिये
द्रष्टुं = देखनेके लिये	खादितुं = खानेके लिये
गन्तुं = जानेके लिये	आगन्तुं = आनेके लिये
पक्तुं = पकानेके लिये	धावितुं = दौडनेके लिये
प्रापयितुं = पहुंचानेके लिये	चलितुं = चलनेके लिये
भवितुं = होनेके लिये	पतितुं = गिरनेके लिये
कर्तुं = करनेके लिये	दातुं = देनेके लिये
वक्तुं = बोलने लिये	लेखितुं = लिखनेके लिये
स्थातुं = ठहरनेके लिये	भ्रामयितुं = घुमानेके लिये
नेतुं = ले जानेके लिये	उपवेष्टुं = बैठनेके लिये

इन शब्दोंका उपयोग करके अब आप वाक्य बना सकते हैं—

१ अहं इदानीं तेन सह वदितुं इच्छामि । २ रामः तत्र गन्तुं इच्छति । ३ त्वं धनं दातुं न इच्छसि किं ? ४ स इदानीं पत्रं लेखितुं तत्र गतः । ५ त्वं तत्र फलं प्रापयितुं किं न गच्छसि ? ६ अहं कन्दुकं भ्रामयितुं गतः । ७ अहं इदानीं अत्र उपवेष्टुं इच्छामि । ८ सः अद्य पक्तुं तत्र गमिष्यति । ९ अहं अद्य सायं धावितुं इच्छामि । १० स पुरुषः शोभनं अपि फलं खादितुं किं न इच्छति ? ११ स साधुः अस्ति । १२ अतः न इच्छति । १३ अहं ईशं शरणं गन्तुं इच्छामि । १४ त्वं सर्वेश्वरं शरणं गच्छ ।

१ मैं अब उसके साथ बोलना चाहता हूं । २ राम वहां जानेकी इच्छा करता है । ३ क्या तू धन देनेकी इच्छा नहीं करता ? ४ वह पत्र लिखनेके लिये वहां गया । ५ तू वहां फल पहुंचानेके लिये क्यों नहीं जाता ? ६ मैं गेंद घुमानेके लिये गया था । ७ मैं अब यहां बैठना चाहता हूं । ८ वह आज पकानेके लिये वहां जावेगा । ९ मैं आज शामको दौडना चाहता हूं । १० वह मनुष्य उत्तम भी फल खानेकी इच्छा क्यों नहीं करता ? ११ वह साधु है । १२ इसलिये इच्छा नहीं करता । १३ मैं ईश्वरको शरण जानेकी इच्छा करता हूं । १४ तू सबके ईश्वरको शरण जा ।

पाठ २२

इस पाठमें आपको कुछ श्लोक बताये जाते हैं—

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥
(म० भा० शांति० ३२९।१३)

पदानि-सत्यस्य । वचनं । श्रेयः । सत्यात् । अपि । हितं । वदेत् । यत् । भूत+हितं । अत्यन्तं । एतत् । सत्यं । मतं । मम ॥

अन्वयः-सत्यस्य वचनं श्रेयः । सत्यात् अपि हितं वदेत् । यत् अत्यन्तं भूतहितं एतत् सत्यं, (इति) मम मतम् ॥

अर्थ—सत्यका भाषण (श्रेयः) कल्याण करनेवाला है। सत्यसे भी (हितं) हितकारक भाषण (वदेत्) बोलना चाहिये । जो अत्यन्त (भूतहितं) प्राणीमात्रका हितकारी वचन, (एतत्) वह सत्य (है, ऐसा) मेरा मत है ॥

यह श्लोक आपको बिना अन्वयके समझमें आ गया होगा। कुछ शब्दोंकी कमी आपके पास इस समय है, वह यदि दूर होगी, तो ऐसे श्लोक आप सुगमतासे समझ सकते हैं। यह बात आपको बतानेके लिये ही इस पाठमें दो चार श्लोक देनेका विचार किया है—

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल ॥
(मृच्छकटिक नाटक १०।२७)

पदानि—न। भीतः। मरणात्। अस्मि। केवलं। दूषितं। यशः। विशुद्धस्य। हि। मे। मृत्युः। पुत्रः+जन्म+समः। किल ॥

अन्वयः— (अहं) मरणात् भीतः न अस्मि। केवलं यशः दूषितं। हि वि+शुद्धस्य मे मृत्युः किल पुत्रजन्म-समः ॥

अर्थ—(मैं) मरणसे (भीतः) डरा हुआ नहीं हूं। केवल यश (दूषितं) कलंकित हुआ (इसलिये बुरा लगता है)। (हि) क्योंकि (वि+शुद्धस्य) अत्यंत शुद्ध रहते हुए (मे) मेरी मृत्यु हुई तो (किल) निःसंदेह पुत्रका जन्म होनेके समान है ॥

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥
(मनुस्मृति ८।३३५)

पदानि—पिता। आचार्यः। सुहृत्। माता। भार्या। पुत्रः। पुरोहितः। न। अ+दण्ड्यः। नाम। राज्ञः। अस्ति। यः। स्व+धर्मे। न। तिष्ठति ॥

अन्वयः—पिता आचार्यः सुहृत् माता भार्या पुत्रः पुरोहितः यः स्व+धर्मे न तिष्ठति, (सः) राज्ञः अ+दण्ड्यः नाम न अस्ति ॥

अर्थ-पिता, आचार्य, (सुहृद्) मित्र, माता, (भार्या) स्त्री, पुत्र, पुरोहित [कोई भी] जो स्वधर्ममें नहीं रहता, वह (राज्ञः) राजाके लिये (अ+दण्ड्यः) अदण्डनीय नहीं है, अर्थात् राजा उनको दंड दे सकता है ।

न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥
(मनुस्मृति २।१५६)

पदानि—न । तेन । वृद्धः । भवति । येन । अस्य । पलितं । शिरः । यः । वै । युवा । अपि । अधीयानः । तं । देवाः । स्थविरं । विदुः ॥

अन्वयः—येन अस्य पलितं शिरः तेन वृद्धः न भवति । यः वै युवा अपि अधीयानः, तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

अर्थ—(अस्य) इसका (पलितं) सफेद सिर हुआ, इससे ही वृद्ध नहीं होता । जो (वै) निश्चयसे (युवा) जवान है, परंतु (अधीयानः) ज्ञानवान् है, उसको (देवाः) ज्ञानी लोग (स्थविरं) वृद्ध (विदुः) जानते हैं ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥
(भगवद्गीता १६।२१)

पदानि—त्रि+विधं । नरकस्य । इदं । द्वारं । नाशनं । आत्मनः । कामः । क्रोधः । तथा । लोभः । तस्मात् । एतत् । त्रयं । त्यजेत् ।

अन्वयः—आत्मनः नाशनं नरकस्य एतत् त्रिविधं द्वारं । कामः क्रोधः लोभः । तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्

अर्थ--अपना नाश करनेवाला नरकका यह (त्रिविधं) तीन प्रकारका द्वार है । काम, क्रोध और लोभ [यही वह द्वार है ।] इसलिये (एतत्) ये (त्रयं) तीन (त्यजेत्) छोड देवे, दूर करे ॥

पाठक इन श्लोकोंको बार बार पढें और पढते ही अर्थ ध्यानमें आता है, या नहीं देख लें। पांच छः बार पढते ही अर्थ समझ में आ जायगा। इतने थोडे पाठ होते ही पाठकोंकी योग्यता कितनी हुई है, यह इस पाठमें पाठक अनुभव करें ।

इस पुस्तककी पद्धति नवीन है। परन्तु यह पद्धति इतनी सुगम है कि, पाठक इससे एक वर्षके अन्दर ही संस्कृतभाषामें स्वयं प्रवेश कर सकेंगे ।

पाठ २३

अब इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये —

च = और	अपि = भी
वा = किंवा	नोचेत् = नहीं तो
अथवा = किंवा	हि = क्योंकि
किंवा = ,,	चेत = यदि
प्रभूतं = बहुत	न्यूनं = थोडा

अब इनका वाक्योंमें उपयोग कीजिये—

१ यदि सः अद्य अत्र आगमिष्यति, तर्हि त्वं तत्र न गच्छ, नोचेत् श्वः प्रातः एव गच्छ। २ किं त्वं पुस्तकं पठिष्यसि अथवा सः पठिष्यति ? ३ स सदा प्रभूतं वदति । ४ त्वं वद, नोचेत् अहं वदिष्यामि । ५ सत्यं अपि अयुक्तं न वद ।

यदि वह आज यहां आयेगा, तो तू वहां न जा, नहीं तो कल प्रातः ही वहां जा। २ क्या तू पुस्तक पढेगा अथवा वह पढेगा? ३ हमेशा वह बहुत बोलता है । ४ तू बोल, नहीं तो मैं बोलूंगा । ५ सच भी (परन्तु) अयोग्य न बोल ।

अब आप निम्नलिखित वाक्य पढते ही समझ जायेंगे ।

यदि सः अद्य इदानीं फलं न खादति, तर्हि त्वं इदानीं एव खाद। त्वं इतः कुत्र गमिष्यसि ? यदि सः अद्य न आगमिष्यति, तर्हि अहं तस्य गृहं श्वः सायं गमिष्यामि ।

कः तत्र इदानीं एवं वदति ? तत्र रामभद्रः अस्ति, स एवं वदति। नहि नहि, तत्र रामचन्द्रः नास्ति। तर्हि कः सः ? स हरिश्चन्द्रः अस्ति। स कः हरिश्चन्द्रः ? स नागपुरदेशीयः विष्णुमित्रस्य पुत्रः हरिश्चन्द्रः इदानीं एव नागपुरात् अत्र आगतः। स शोभनः पुरुषः अस्ति। स नागपुरं कदा पुनः गमिष्यति ? सः परश्वः सायं नागपुरं प्रति गमिष्यति, अथवा श्वः एव गमिष्यति। स केन सह आगतः ? स देवदत्तेन सह आगतः। देवदत्तः अपि तेन सह गमिष्यति किम् ? नहि, देवदत्तः अत्र एव स्थास्यति, स एव गमिष्यति। त्वं इदानीं किं करिष्यसि ? अहं इदानीं न किमपि करोमि।

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये-

नगरं—शहर	पुष्पं-फूल
उद्यानं—बाग	चंदनं-चंदन
तोयं—जल	वस्त्रं-कपडा
नीरं— ,,	तिमिरं-अंधेरा
उदकं—,,	पात्रं-बरतन
नखं-नाखून	अन्नं-अन्न
दुग्धं-दूध	पीतं-पिया

इनके उपयोगसे अब आप कई वाक्य बना सकते हैं

श्रीरामचन्द्रस्य नगरं अयोध्या नाम अस्ति। श्रीकृष्ण-

स्य नगरं द्वारका नाम अस्ति। त्वया दुग्धं न पीतम् ? मया दुग्धं न पीतम्। तत्र दुग्धं नास्ति, तत्र नीरं अस्ति। मम वस्त्रं तेन इदानीं नीतम्। तस्मिन् गृहे त्वं उपविश। अहं इदानीं मध्याह्नसमये सूर्यस्य किरणे, सूर्यस्य प्रकाशे वा उपविशामि। तव नम्वं कथं न रक्तं अस्ति ? कथं पीतं एव दृश्यते ? तस्मिन् कूपे उदकं नास्ति। तस्मिन् जले कमलस्य पुष्पं न भवति।

निम्नलिखित भाषावाक्यके संस्कृत वाक्य बनाइये—

मैं अब घर जाता हूं। दूध कहां है ? वह कहां गया है ? मैं अभी घरसे आया। वह सूर्यकी किरणोंमें क्यों नहीं जाता ? उसका घर कहां है ? उसका बाग कहां है ? बलराम कहां गया ? तू वहां क्यों नहीं जाता है ?

निम्नलिखित संस्कृत-वाक्योंके भाषावाक्य बनाइये—

अहं इदानीं गृहात् अत्र आगतः। फलं कुत्र अस्ति ? त्वया जलं किं न आनीतम् ? स इदानीं जलं न आनेष्यति किम् ? स किं पश्यति ? स तत्र तव पत्रं न नेष्यति। अहं एव मम पुस्तकं तव गृहं प्रति प्रापयिष्यामि। तव गृहं कुत्र अस्ति ? स कथं न आगच्छति ? यदि स इदानीं न आगतः, तर्हि श्वः प्रातःकाले आगमिष्यति। तस्मिन् कूपे प्रभूतं जलं अस्ति। त्वं पश्यसि किम् ? तत्र इदानीं सः न भवति।

पाठ २४

यदि पाठकोंके पूर्वपाठ ठीक हो चुके हैं, तो इस पाठके वाक्य उनको बिना परिश्रम ज्ञात हो सकते हैं। इसमें पूर्वपाठोंके ही वाक्य संधि बनाकर दिये हैं—

तस्य गृहमत्र नास्ति। स इदानीं कुत्रास्ति ? तस्य नगरमधुना गच्छ। तेन तुभ्यं किं दत्तम् ? केन तस्मै फलं दत्तम् ? तस्मान्नगरादत्रागच्छ। तस्येश्वरस्य याचकः प्रणवोऽस्ति।

तस्मिन्नगरे तव गृह कस्मिन्स्थानेऽस्ति? रामचन्द्रस्य गृहस्य समीपे मम गृहमास्ति। सूर्यस्य प्रकाशे स तिष्ठति। सूर्यस्य किरणे पुस्तकं किं पठसि ? तेन मह्य पुस्तकं दत्तम्। तदहमिदानीं चंद्रस्य प्रकाशे न पठामि। त्वं दीपस्य प्रकाशे पुस्तकं पठसि किम् ? नहि नहि, अहं दीपस्य प्रकाशे पुस्तकं न पठामि। अहं ह्यो रामचद्रस्य गृहं गतः। तत्रेन्द्रदत्तः किं पश्यति? स फलं किं नु खादति? सोमेन दत्तं फलं स न खादति रामस्य शोभनं पुस्तकं कुत्रास्ति ? तन्नगरं गच्छ। स त्वां पश्यति। अहमत्र त्वां पश्यामि। कथ स तत्र गच्छति ? स तत्र नास्ति।

हे रामचंद्र! त्वं फलं खाद। हे मनुष्य! पुस्तकं पठ।

त्वं तत्र गच्छ । इदानीं सत्वरं धाव । सत्यं वद । पत्रं लिख । फलं तत्र नय ।

ब्रूहि, स इदानीं कुत्र गतः ? वद, त्वमधुना किं पठसि ? चक्रं भ्रामयेदानीम् । अधुना धाव । फलं शीघ्रं खाद । रामस्य शोभनं पुस्तकं कृष्णस्य गृहं नय । तव रक्तं वस्त्रं कः पश्यति ? मम पीतं वस्त्रं शीघ्रं तत्र नय । अत्रैवोपविश । इदानीमहमत्रैव तिष्ठामि, त्वं शीघ्रमत्रा गच्छ । तं तस्य गृहं प्रापय । मम पत्रं तत्र नय । तस्मादेकं पत्रं देहि । तं देशं गच्छ । अधुना ब्रूहि, त्वया किमुक्तम् ? स कदापि युक्तं न वदति । अहं सदा युक्तं सत्यमेव वदामि गृहस्य समीपं स लिखति । स इदानीं वने वृक्षस्य समीपं तिष्ठति । फलं देहि । पुस्तकं नय । पत्रं लिख ।

यः शूरः पुरुष इदानीं मम नगरेऽस्ति, स एव तत्राद्य गच्छति । यं त्वं इदानीं तत्र पश्यसि, स एव स भूपः । येन तुभ्यं धनं दत्तं, स एव वीरोऽस्ति । तस्मान्नगरादिदानीं यो मनुष्य आगतः स एव यज्ञदत्तशर्माऽस्ति । यस्य पुरुषस्य पुस्तकं त्वं पठसि; स एव मम गृहे इदानीमस्ति । यस्मिन्गृहे स नरोऽस्ति, तद् गृहं कुत्रास्ति ? तस्य भूपस्य किं नगरम् ? -

यदा त्वं तत्र ग मिष्यसि, तदाऽहं त्वां द्रक्ष्यामि। कदा त्वं भूपस्य नगरं गमिष्यसि? यदा त्वं श्वस्तत्र गामिष्यसि, तदाऽहमपि तत्रैवागमिष्यामि। यदा त्वं फलं खादिष्यसि, तदाऽहमपि फलं खादिष्यामि। यदा रामोऽन्नं पश्यति, तदा त्वमप्यन्नं खादिष्यसि। यदा स पुस्तकं पठिष्यति, तदाऽहमपि पठिष्यामि। यदि त्वं तत्र न गमिष्यसि,तर्ह्यहमन्नमपि न खादिष्यामि। अहं मम गृहमद्येदानीं गच्छामि, त्वं श्वः आगमिष्यसि। कः इदानीं तत्र गमिष्यति? अहमद्याऽन्नं नैव पक्ष्यामि।

अहमिदानीं धाविष्यामि। त्वं न धाविष्यसि। किं स मम पत्रं तं नरं प्रापयिष्यति? यदि स नगरं गमिष्यति, तर्हि तव पत्रं प्रापयिष्यति। तत्कथं भविष्यति। तदेवं भविष्यति? स इदानीं कूपे पतिष्यति। नहि नहि, स इदानीं तस्मिन्कूपे नैव पतिष्यति। पश्य तं, कथं स धावति। त्वं कुत्र पश्यसि?

सूचना-पाठकोंको यदि कुछ वाक्य समझमें नहीं आये, तो वे पूर्व पाठोंमें इन वाक्योंको देख सकते हैं।

पाठ २५

संस्कृत—वाचन—पाठः ।

स मध्याह्ने कुत्र गच्छति ? यत्र रामो गच्छति, तत्रैव स गच्छति । त्वं रात्रौ कुत्र गमिष्यसि ? अहं तव गृहं गमिष्यामि । स सायं नैव गमिष्यति, तदा त्वं किं करिष्यसि ?

अहं तव गृहं सायमागमिष्यामि । त्वं मम गृहं सायं सत्वरमागच्छ । सोऽद्य तस्य नगरं गमिष्यति, फलं भक्षयिष्यति । यथा स पुस्तकं पश्यति, तथा पठति । नहि नहि, स पुस्तकं पश्यति, परन्तु नैव पठति । स इदानीं पुस्तकं पश्यति, परन्तु किं न पठति ? त्वं तत्र दिवा किं न गमिष्यसि ? रामचन्द्रो रात्रौ दीपस्य प्रकाशेन पुस्तकं पठिष्यति । त्वं यद्यन्नं पक्ष्यसि तर्ह्यहं खादिष्यामि । तस्मिन्वने इदानीं सलिलं शोभनं भविष्यति । तस्मिन्गृहे श्वेतं वस्त्रं नास्ति । कस्मिन्गृहे रक्तं वस्त्रमस्ति ? वद । शीघ्रं ब्रूहि । तव पुस्तकं नवीनमस्ति, परन्तु मम पुराणमस्ति । यदा धनाढ्यः पुरुषो गमिष्यति, तदाऽहमपि गमिष्यामि ।

त्वं कर्म कारिष्यसि किम्? नहि, अहमद्य नैव करिष्यामि, स कर्म कदा करिष्यति? यदा त्वं करिष्यसि, तदा स करिष्यति। स मह्यं फलं दास्यति। त्वं मह्यं पुस्तकं नैव दास्यसि किम्? त्वमिदानीं पुस्तकं तत्र नय अहं तत्रेदानीं नैव गमिष्यामि। अहं श्वो गमिष्यामि। मद्येव को गमिष्यति? प्रायो भूमित्रोऽद्य सायं तत्र गमिष्यति। त्वं पत्रं कदा लेखिष्यसि? अहं पत्रमधुनैव लिखामि। यदा त्वं पश्यसि, तदा स कुत्र भविष्यति? यदाऽहमसं पश्यामि,तदा स स्वगृह एव भविष्यति। अहं कदापि नैव पतिष्यामि।

अहमिदानीं तेन सह वदितुमिच्छामि। रामस्तत्र गन्तुमिच्छति। त्वं धनं दातुं नेच्छसि किम्? स 'इदानीं पत्रं लेखितुं तत्र गतः। त्वं तत्र फलं प्रापयितुं किं न गच्छसि?'अहं कन्दुकं भ्रामयितुं गतः। अहमिदानीमत्रोपवेष्टुमिच्छामि। सोऽद्य पक्तुं तत्र गमिष्यति। अहमद्य सायं धावितुमिच्छामि। स पुरुषः शोभनमपि फलं खादितुं किं नेच्छति? स साधुरस्ति। अतो नेच्छति। अहमीशं शरणं गन्तुमिच्छामि। सर्वेश्वरं शरणं गच्छ।

यदि सोऽद्यात्रागमिष्यति, तर्हि त्वं तत्र न गच्छ।

नोचेच्छ्वः प्रातरेव गच्छ। किं त्वं पुस्तकं पठिष्यसि? अथवा स पठिष्यति? स सदा प्रभूतं वदति। त्वं वद। नोचेदहं वदिष्यामि। सत्यमप्ययुक्तं न वद। यदि सोऽद्येदानीं फलं न खादति, तर्हि त्वमिदानीमेव खाद। त्वं श्वः कुत्र गमिष्यसि? यदि सोऽद्य नागमिष्यति, तर्ह्यहं तस्य गृहं श्वः सायं गमिष्यामि। कस्तत्रेदानीमेवं वदति? तत्र रामभद्रोऽस्ति, स एवं वदति।

नहि, नहि तत्र रामचन्द्रो नास्ति। तर्हि कः सः? स हरिश्चन्द्रोऽस्ति। स को हरिश्चन्द्र? स नागपुरदेशीयो विष्णुमित्रस्य पुत्रो हरिश्चन्द्र इदानीमेव नागपुराद्द्यागतः। स शोभनः पुरुषोऽस्ति। स नागपुरं कदा पुनर्गमिष्यति? स परश्वः सायं नागपुरं प्रति गमिष्यति। अथवा श्व एव गमिष्यति। स केन सह आगतः? स देवदत्तेन सहागतः। देवदत्तोऽपि तेन सह गमिष्यति किम्? नहि, देवदत्तोऽत्रैव स्थास्यति। स एव गमिष्यति। त्वमिदानीं किं करिष्यसि? अहमिदानीं न किमपि करोमि।

रामो गच्छति। रामं शरणं गच्छ। रामेण धनं दत्तं। रामाय छत्रं देहि। रामात् श्रेष्ठः कोऽपि नास्ति। रामस्य राज्यं। रामे चित्तं स्थिरं कर्तव्यं। हे राम! मां तारय।

पाठ २६

अहं वदामि । विष्णुमित्रेण सहाहं वदामि । अहं विष्णुशर्मणा साकं वदामि । त्वं हरिश्चन्द्रेण साकं किं वदसि ? स त्वया सह किं वदति ? त्वं तं किं वदसि ? रामेण सह गोविंदः कदा वदिष्यति ? स किं वदति ? स कुत्र वदति ? देवदत्तो वदति । वदति विश्वामित्रः । रघुनाथः पठति । गदाधरः खादति । खादति रघुनाथः । हे देवदत्त ! त्वं किं खादसि ? हरिश्चन्द्र ! त्वं फलं खादसि किम् ? अहं फल खादामि । अहं किमपि न खादामि । स किमपि खादति किम् ? माधवो न खादति किमिदानीं फलम् ? त्व-मिदानीं न खादसि किम् ? अत्राहं पठामि । यत्राहं पठामि, तत्र स पठति । यत्र स पठति, तत्राहं पठामि । यत्राहं पठामि, तत्र त्वं पठ । अधुना त्वं पठ । अहं सूर्यं पश्यामि । त्वामहं पश्यामि । रामचन्द्रः त्वा पश्यति । कः त्वां पश्यति ? त्वं कं पश्यसि ? त्वां कः पश्यति ? पश्यति कः त्वाम् ? त्वं गदाधरं पश्यसि किम् ?

त्वं तत्र किं पश्यसि ? अधुना स त्वां पश्यति । इदानीं त्वं पश्यसि । त्वं कुत्र गच्छसि ? त्व काशीं

गच्छसि किम् ? कः काशीं गच्छति ? अहं वेणुग्रामं गच्छामि । अहं नगरं गच्छामि । रामचन्द्रो नगरं गच्छति । रघुनाथः पात्रं पश्यति । त्वं पात्रं पश्यसि । पश्यति रघुनाथो जलम् । जलं अहं पश्यामि । त्वं जलं पश्यसि किम् ? रघुनाथो जलं पश्यति किम् ? हरिश्चन्द्रो गच्छति । देवदत्त ! त्वं गच्छसि । मित्र ! अहं गच्छामि, त्वमपि गच्छ । मैत्रः तत्र पठति । मित्र ! त्वं तत्र पठसि किम् ? अहं तत्र पठामि । तत्राहं खादामि ।

तत्र त्वं खादसि । रामचन्द्रः तत्र फलं खादति । हरिश्चन्द्रः तत्र पश्यति । त्वं तत्र पश्यसि । अहं तत्र पश्यामि । रघुनाथः तत्र गच्छति । त्वं तत्र गच्छसि । तत्र त्वं गच्छसि । गच्छसि त्वं तत्र । तत्र रघुनाथो गच्छति । गच्छति रघुनाथस्तत्र । अहं तत्र गच्छामि । तत्र गच्छाम्यहम् । तत्राहं गच्छामि । खादाम्यहं तत्र । तत्राहं खादामि । खादामि तत्राहम् । खादसि त्वं तत्र । तत्र त्वं खादसि । खादति रघुनाथस्तत्र । रघुनाथस्तत्र खादति । गदाधरः पठति । पठति गदाधरो ग्रन्थम् । पठति ग्रन्थं गदाधरः । हे कृष्ण ! तत्र त्वं पठसि । पठसि किं त्वं तत्र ? रघुनाथस्तत्र पठति । अहं तत्र पठामि । पठाम्यहं तत्र । तत्राहं पठामि ।

रघुनाथः कुत्र पठति ? कुत्र पठति रघुनाथः ? पठति रघुनाथः कुत्र ? त्वं कुत्र पठसि ? कुत्र त्वं पठसि ? पठसि त्वं कुत्र ? अहं कुत्र पठामि ? कुत्राहं पठामि ? पठाम्यहं कुत्र ? अहं कुत्र खादामि ? कुत्राहं खादामि? खादाम्यहं कुत्र ? त्वं कुत्र खादसि ? कुत्र त्वं खादसि? खादसि त्वं कुत्र ? रघुनाथः कुत्र खादति ? खादति रघुनाथः कुत्र ? कुत्र रघुनाथः खादति ?

रामचन्द्रः कुत्र पश्यति ? पश्यति कुत्र रामचन्द्रः ? कुत्र रामचन्द्रः पश्यति ? त्वं कुत्र पश्यसि ? कुत्र त्वं पश्यसि ? पश्यसि त्वं कुत्र ? अहं कुत्र पश्यामि ? कुत्राहं पश्यामि ? पश्याम्यहं कुत्र ? हरिश्चन्द्रः कुत्र गच्छति ? कुत्र हरिश्चन्द्रो गच्छति ? गच्छति कुत्र हरिश्चन्द्रः ? त्वं कुत्र गच्छसि ? कुत्र गच्छसि त्वम् ? गच्छसि त्वं कुत्र ? गदाधरो गच्छति कुत्र ? अहं कुत्र गच्छामि ? गच्छाम्यहं कुत्र ? कुत्राहं गच्छामि ? अत्र रामचन्द्रः पठति । पठत्यत्र रामचन्द्रः । रामचन्द्रोऽत्र पठति। त्वमत्र पठसि । पठस्यत्र त्वम्। अत्र त्वं पठसि । अहमत्र पठामि । पठाम्यहमत्र । अत्राहं पठामि । यत्र हरिश्चन्द्रः पठति । पठति यत्र हरिश्चन्द्रः । हरिश्चन्द्रो यत्र पठति । यत्र त्वं पठसि ।

* ——

पाठ २७

यदा स न पश्यति, तदा त्वं पश्यसि। यदा त्वं पश्यसि, तदाहं न पश्यामि। यदाहं पश्यामि, तदा स न पश्यति। तदा रामचन्द्रः गच्छति। रघुनाथस्तदा नैव गच्छति। तदा त्वं नैव गच्छसि। अहं यदा नैव गच्छामि, तदा त्वं गच्छसि। स यदा नैव गच्छति, तदा त्वं गच्छसि। त्वं यदा नैव गच्छसि, तदा स गच्छति। रघुनाथः कदा गच्छति? सः इदानीं न गच्छति। रामचन्द्रः कदा खादति? इदानीं स नैव खादति। किं इदानीं स न खादति? न स इदानीं खादति। किं स तत्र गच्छति? नहि, स तत्र नैव गच्छति। त्वं तदा पठसि किम्? नाहं तदा पठामि। तदा त्वं किं न पठसि? रघुनाथः कदा पठति? अहं कदा पठामि? त्वं कदा पठसि? यदा रामः पठति, तदा कृष्णो न पठति। कृष्णो यदा पठति, तदा रामो न पठति।

यदा हरिश्चन्द्रः खादति, तदा रामो गच्छति। यः खादति, तं हरिश्चन्द्रः पश्यति। सूर्यं हरिश्चन्द्रः पश्यति। त्वं सूर्यं पश्यसि किम्? रामः सूर्यं न पश्यति। अहं सूर्यं पश्यामि। त्वं सूर्यं न पश्यसि। अहं सूर्यं न पश्यामि। रामस्य जनकः सूर्यं पश्यति। वायुः गच्छति। सोमः गच्छति। वायुर्न गच्छति। सोमो न गच्छति। हरिश्चन्द्रस्य

जनकः कदा सोमं पश्यति ? कृष्णस्य जनकः सोमं न पश्यति किम् ? सर्वमित्रस्य जनकः सोमं न पश्यति किम् ? सर्वमित्र आगच्छति किम् ? किं त्वमागच्छसि ? अहमागच्छामि, सोमं पश्यामि च। हरिश्चन्द्रः किमपि न खादति। रामः किमपि न पश्यति। कृष्णः किमपि न पठति। खादति न किमपि रामः। कृष्णः किमपि खादति। न त्वं किमपि खादसि। न खादाम्यहं किमपि। अद्याहं गच्छामि। त्वमद्य गच्छसि किम् ? सोऽद्य गच्छति।

अद्य रामचंद्रो नगरं गच्छति। हरिश्चन्द्रोऽद्य नगरं गच्छति। रघुनाथः कृष्णस्य श्वेतं वस्त्रं पश्यति। गोपालो नगरमागच्छति। यज्ञमित्रो वनं गच्छति। विष्णुमित्रः पुस्तकं पठति। सूर्यो गच्छति। वायुरागच्छति। सोमो यदा आगच्छति, तदा त्वं मा खाद। स पुरुष इदानीं पश्यति। त्वं मा पश्य। तृणस्य वर्णो हरितः भवति। रामस्य हस्तः ह्रस्वोऽस्ति। कृष्णस्य हस्तो दीर्घः अस्ति। चन्द्रमित्रस्य गल्लः शोभनः अस्ति। तव ओष्ठो रक्तोऽस्ति। रामस्य ओष्ठो यथा रक्तोऽस्ति, न तथा कृष्णस्य। भूपो वदति।

भूपः नगरं अधुना गच्छति। भूपः सायं पात्रेण जलं पिबति। भूपः फलं खादति। भूपः पत्रं लिखति। भूपः तं पुरुषं पश्यति। भूपः पादाभ्यां गच्छति। भूपः

रामाय पुष्पं दास्यति। भूपः केशान्पश्यति। उद्याने भूपस्तिष्ठति। अधुना गृहे नैव तिष्ठति भूपः। ह्य एव नगरं गतो भूपः। भूपस्य वस्त्रं रक्तं अस्ति। कदा भूपो द्वारेण गच्छति? भूपस्य नयनं शोभनमस्ति। भूपो विज्ञोऽस्ति। वाचालो नास्ति भूपः। भूपोऽम्बरं सोमं पश्यति। भूपः सूर्यं अधुना पश्यति।

देवदत्तस्य जनकः कृपणः, इति जनो वदति। जन उद्याने गच्छति। गच्छति ग्रामं जनः। जनः अन्धः अस्ति। जनः किमपि न करोति। जनः किं न वदति, वदिष्यति च? जनः किं न द्रक्ष्यति, खादिष्यति वा? जनो ग्रामं गच्छति। जनो ग्रामादागच्छति। जनो वदति। जनः पठति ग्रन्थम्। जनः पश्यति देवम्। खादति फलं जनः। जनः अस्ति। जनो भवति। जनः पतति। जनो लिखति। जनः पचति। जनस्तिष्ठति। जनो धावति। जनो वदिष्यति। जनो द्रक्ष्यति त्वाम्। जनः खादिष्यति फलम्॥ गमिष्यति ग्रामं जनः। जनोऽन्नं भक्षयति। जनो धाविष्यति। जनः उद्यानं प्रति तोयं प्रापयिष्यति।

—

पाठ २८

जनो ग्रामाच्चलिष्यति । जनः शोभनो भविष्यति । तिमिरे जनः पतिष्यति । जनः किमपि करिष्यति । दास्यति जनः । जलं नेष्यति जनः । जनो द्रष्टुं धावति । कृष्णो वदिष्यति । कृष्णस्त्वां द्रक्ष्यति । कृष्णः फलं खादिष्यति । कृष्णो गमिष्यति नगरम् ? कृष्णो वनं गमिष्यति । कृष्णो नरं द्रक्ष्यति । कृष्णो द्रष्टुं धाविष्यति । कृष्णो मां प्रापयिष्यति । कृष्णश्चलिष्यत्युद्यानात् । कृष्णो मूढो भविष्यति । कृष्णः पतिष्यति । कृष्णः मालां करिष्यति । कृष्णो वस्त्रं दास्यति । कृष्णो वस्त्रं नेष्यति । कथं कृष्णो वस्त्रं नेष्यति । कृष्णो वाचालो भवति । कृष्णो बलिष्ठो भवति । विज्ञोऽस्ति कृष्णः । कृष्णो बधिरोऽस्ति । कृष्णो धनाढ्योऽस्ति । कृष्णो ग्रामं गतः । कृष्णो ग्रामादागतः । कृष्णेन त्वां प्रति किमुक्तम् ? मां प्रति किं दत्तम् ? किं पीतं कृष्णेन ? शोभनोऽस्ति कृष्णः। कृष्णो धीरोऽस्ति किम् ? अस्त्युदारः कृष्णः ।

रामस्य करः नीलः अस्ति । कृष्णस्य न तथा यथा रामस्यास्ति । परंतु कृष्णस्य श्वेतः अस्ति । तव करः दीर्घः अस्ति किम् ? रामस्य करः शोभनोऽस्ति । न तथा तव करः शोभनः । तस्य अश्वः चलति । रघुनाथः खादति

करेण । रामः करेण फलं खादति । चैत्रस्य करः कोमलः अस्ति । मैत्रः करेण वस्त्रं दास्यति । मम करः त्वां भूषणं दास्यति । रामभद्रस्य स्कन्धः शोभनः अस्ति । युवकस्य केशाः कृष्णाः सन्ति । जनाः फलानि खादन्ति । पुरुषौ फलानि खादतः । पुरुषौ लिखतः पत्रम् ।

शोभनस्य गृहस्य द्वारं विशालमस्ति । विशालस्य नगरस्य गृहाणि शोभनानि सन्ति । धनाढ्यस्य जनस्य केशाः कथं सन्ति । रामशर्मा अधुना स्कन्धं पश्यति । कृष्णस्तव-स्कन्धं पश्यति । रामो निरन्तरं वदिष्यति । त्वं सदा किं वदिष्यसि ? अधुना देवदत्तस्तत्र गच्छति । मनुष्यः पुस्तकं पठति । नरः नरेण सार्कं गच्छति । तव केशः शुभ्रः अस्ति । उदारस्य तस्य नरस्य ओष्ठो रक्तोऽस्ति । करे फलं पतति । करात् पतति फलम् । करात् भूषणं पतति । भूषणं करे पतति । तव हस्ते कदा फलमागच्छति ? सर्वमित्रस्य पादः शुभ्रः अस्ति । नगरात् शब्द आगच्छति । वनात् शब्द आगच्छति । मध्याह्ने शब्द आगमिष्यति । ग्रामादुदारो मनुष्य-स्तोय दातुमागच्छति ।

पाठ २९

देवदत्तः पादाभ्यां गच्छति। मैत्रःपादाभ्यां मध्याह्ने गच्छति । चैत्रः पादाभ्यां सत्वरं गच्छति ग्रामम् । भूमित्रो दन्तैः खादति फलम्। कृपणो मनुष्यो द्रव्यं नैव दास्यति । मनुष्यः पत्रं जले पश्यति। सः मनुष्यः पात्रे जलं पश्यति। त्वं पश्यसि किम् ? अहं पश्यामि। सः वने जलं पश्यति। देवदत्तो वनं द्रष्टुं गतः। त्वमप्यागच्छ । वनं द्रष्टुं गच्छ । चैत्र ! त्वं पत्रं लिख।

देवदत्तः ह्यः श्रीनगरादागतः। विष्णुमित्रः श्वो गमिष्यति राजपुरम्। हे नर ! त्व गमिष्यसि किम् ? हे देव ! त्वं उपवेष्टुं इच्छसि किम् ? किं देवो गमिष्यति ? पुरुषः किं खादिष्यति ? फलं खादिष्यति। दुग्धस्य वर्णः श्वेतोऽस्ति। उद्यानस्य वर्णः हरितः अस्ति। तोयस्य वर्णः शुभ्रः अस्ति। तस्य पुष्पस्य वर्णः कृष्णः अस्ति। नीरं शुभ्रं अस्ति। किं त्वमिदानीं न पठसि? अहं सदा तत्र पश्यामि। भूमित्रो यत्र पश्यति, तत्र चैत्रो गच्छति। भूपः कं पुरुषं पश्यति ? अधुनाऽहं भूपं पश्यामि। त्वं कदा तत्र वदसि ? यदा रघुनाथस्तत्र गच्छति,तदा त्वमप्यागच्छ। कृष्णो भूपोऽस्ति। तदानीं रघुनाथो रामचन्द्रं वदति। तदानीं रघुनाथो रामचन्द्रं

पश्यति। कृष्णोऽधुना कुत्राऽस्ति? रामोऽद्य कुत्राऽस्ति? यत्र पादः पतति, तत्र कोऽपि नास्ति। यत्र गोविंदः पश्यति, तत्र त्वं न भवसि। यत्र त्वं पश्यसि, तत्र मुकुंदो नास्ति।

यत्राहं पश्यामि, तत्र त्वं न भवसि। यदा रामो आगच्छति, तदा विष्णुर्गृहं गच्छति। स किं किमपि न वदति? विष्णुरिदानीं किमपि न पठति। यथा गोविंदः पठति, तथा मुकुंदो गच्छति, तथा हरिः किं न गच्छति? अहं पठामि। अहमद्य पठामि। अहमद्य न पठामि। अहमद्यात्र वदामि। त्वमद्यात्र किं न वदसि? सोऽद्यात्र किं न वदति? सोऽद्य तत्र खादति। किं त्वमिदानीं तत्र पश्यसि? नहि, अहं अद्य अत्र पश्यामि। अधुना त्वं खादसि किम्? मुकुंदः कुत्रास्ति। रामस्तत्र नास्ति। त्वमद्य तत्र किं न पठसि? कमलस्य कः वर्णः? कमलस्य शुभ्रो वर्णः। दुग्धस्य कः वर्णः? श्वेतो वर्णः दुग्धस्य। तिमिरस्य कः वर्णः। तिमिरस्य कृष्णो वर्णः। अहं नैव वदामि। सोऽद्य कुत्र गच्छति? त्वं मम गृहे अद्य आगच्छसि किम्?

पाठ ३०

मैत्रस्य भूषणं कुत्रास्ति ? त्वं पत्रं किं न लिखसि ? यत्र युद्धो गच्छति, तत्र त्वं किं न गच्छसि ? गृहस्य द्वारं अत्रास्ति। रामचंद्रस्य वस्त्रं कुत्रास्ति ? सलिले कमलं किं नास्ति ? कृष्णस्य भूषणं कुत्रास्ति ? देवदत्तस्य पुस्तकं तत्र नास्ति। भूपस्य नगरं अत्रास्ति। स नगरादागतः। खादति फलं सः। त्वं फलं किं न खादसि ?

अहं इदानीं वनं न गच्छामि। सदा तत्र गच्छति विश्वनाथः। स इदानीं जलस्य समीपे गच्छति। तस्य पुस्तकं पुराणं अस्ति। तस्य नगरं विशालं अस्ति। कृष्णस्य हस्तो बलिष्ठोऽस्ति। मुकुंदस्य वस्त्रं नवीनं अस्ति। रामो विज्ञो भवति। वाचालो हरिरिदानीं वदति। श्वेतं दुग्धं अर्जुनेन पीतम्। रघुनाथः कृष्णोऽस्ति। वनं हरितं अस्ति। सः मनुष्यः अन्धोऽस्ति। त्वं धीरोऽसि। तस्य गृहस्य द्वारं हस्वं अस्ति। त्वं सः जलं प्रायपितुमिच्छति। किं त्वं वनं गन्तुं इच्छसि ? किं मुकुंदो भूषणं द्रष्टुं इच्छति ? रघुनाथो वीरोऽस्ति। किं कर्तुं इच्छसि त्वम् ? सोऽत्रागन्तुं नेच्छति। स तत्र खादितुं इच्छति। किं त्वं अत्र खादितुं नेच्छसि ? स पुस्तकं नेतुं इच्छति। गोविंदः पुस्तकं पठितुं नेच्छति। त्वं किं इच्छसि ? तव वस्त्रं रक्तं अस्ति किम् ? तव वर्णः कृष्णोऽस्ति किम् ?

ष्यामि। त्वमत्रैवोपविश नोचेदहं गमिष्यामि। त्वं आगच्छसि चेत् तर्हि अहं अत्र तिष्ठामि। त्वं तत्र तिष्ठसि चेत् अहं आगमिष्यामि।

त्वमागच्छ नोचेदहं गमिष्यामि। त्वं अन्नं कुरु, अहं खादितुं इच्छामि। खादितुं आगच्छामि। त्वं करं भ्रामय। रघुनाथः कृष्णाय पात्रं दास्यति। शोभनं पात्रं दुग्धाय दास्यति। स दुग्धाय शोभनं पात्रं नेष्यति। त्वं अत्रैवोपविश, तुभ्यमहं वस्त्रं दास्यामि। त्वमत्रैव प्रतिष्ठ, तुभ्यमहं दुग्धं दास्यामि। त्वमत्र स्थातुं किं नेच्छसि? अहं त्वया साकं वदितुमिच्छामि। त्वं मया सह वदितुं नेच्छसि किम्? स त्वया सह वक्तुमिच्छति। त्वं तेन साकं वक्तुं किं न इच्छसि?

अहं तुभ्यं चंदनं दास्यामि। त्वं मह्यं वस्त्रं दास्यसि किम्? रघुनाथो मुकुन्दस्य गृहे उपवेष्टुं किं नेच्छति? त्वमेव तस्य गेहे उपविश। त्वं पुष्पं द्रष्टुं इच्छसि किम्? यत्र त्वं गन्तुं इच्छसि, तत्र गच्छ। त्वं कुत्र गन्तुं इच्छसि? अहं तत्रागच्छामि, यत्र त्वं गन्तुं इच्छसि। यत्र त्वं खादितुं गच्छसि, तत्राहं नागच्छामि। यत्र त्वं पठसि, तत्राहमागच्छामि। अहं यत्र पठामि, तत्र किं न पठसि? अहं यदा खादामि, तदा त्वं किं नागच्छसि? सायमहमत्र खादामि। प्रातरहं फलं खादामि। यदाहं पश्यामि, तदा त्वं किं न पश्यसि?

पाठ २२

अहं लिखामि तदा त्वं किं वदसि ? यदाहं वदामि तदा त्वं किं लिखसि ? यत्र रघुनाथः पत्रं लिखति, तत्र कृष्णो गच्छति। यदाहं खादामि, तदा त्वं पठ। यत्र त्वं गच्छसि, तत्र गच्छाम्यहम्। रघुनाथः पुराणं वस्त्रं दास्यति। विश्वामित्रो भूषणमिच्छति। तत्र त्वं पुष्पं किं न पश्यसि ? सायं त्वं पुष्पं पश्यसि। त्वं सदा पुष्पमेव पश्यसि किम् ? स यदा गच्छति, अहं तदा गच्छामि। अहं यत्र पश्यामि, तत्र स न गच्छति किम् ? तदाहं किं न खादामि ? यदा त्वं खादसि, तदा विश्वामित्रः पठति किम् ?

विश्वामित्रो गच्छति अथवा न गच्छति। अहं पठामि अथवा न पठामि। त्वं खादसि अथवा न खादसि। अहं प्रातरत्र आगच्छामि। यदि स खादिष्यति, तर्हि अहं वदामि। अहं मम गृहे यदा पठामि, तदा न स आगच्छति। यदा विश्वामित्रस्तत्र पश्यति, तदाहं तत्र न गच्छामि। अहं सलिलं द्रक्ष्यामि। अहं कमलं न पश्यामि। अहं कमलं नेतुं आगतः। विश्वामित्रो गच्छति। भूमित्रो न वदति। कृष्णो न गच्छति। तदा कृष्णो न पश्यति। अथ तत्र रामो न गमिष्यति। रामो निरन्तरं तत्र गच्छति। रामो मुकुंदेन सह यदा

रामचन्द्रस्य नवीनं पुस्तकं शोभनं अस्ति। मुकुंदस्य पुराणं पुस्तकं शोभनं नास्ति। रामस्य नवीनं गृहं कुत्रास्ति? विज्ञस्य नरस्य शोभनं पुस्तकं अत्रास्ति। त्वं शोभनं वनमिदानीं गच्छासि किम्? नहि, इदानीं अहं तव विशालं गृहं आगच्छामि। स नरः भूपस्य शोभनात् गृहात् इदानीं आगच्छति। स कृपणः पुरुषः इदानीं कुत्रास्ति? कृष्णः रामं प्रति वदति। रामेण सह विष्णुमित्रः वदति। रघुनाथेन साकं हरिः नगरं गच्छति। मासेन पुस्तकं कृतम्। तेन तव शोभनं कृतम्। भूमित्रो तस्य भूपस्य नगरं गतः।

मम सकाशात् स यदि पुस्तकं नेष्यति, तर्ह्यहं दास्यामि। तव सकाशात् यद्यहं वस्त्रं नेष्यामि, तर्हि त्वं दास्यसि किम्? मुकुंदो गमिष्यति किं सत्वरं? त्वं सत्वरं मह्यं पुस्तकं देहि। सत्वरं स पत्रं लिखिष्यति किम्? स तुभ्यं पुस्तकं दास्यति किम्? रामं पात्रं पश्यति किम्? मया तस्मै सलिलं दत्तम्। त्वया तस्मै पात्रं दत्तं किम्? तेन मह्यं फलं दत्तम्।

भूपस्य नगरं को गतः? मुकुंदः अथवा रामः? त्वया तस्मै किमपि उक्तं किम्? देवदत्तो गृहादागतः। अहं नगरं गतः। स उद्यानादागतः। वाचालो मुकुंदो वनादागतः। अद्याहं दुग्धायागतः। अद्य त्वं चन्दनाय गतः किम्? त्वं इदानीं अत्रोपविश। त्वं अद्य अत्रैव तिष्ठ। त्वं अद्य पत्रं लिख। त्वं श्वः प्रातः फलं खादिष्यसि किम्?

पाठ ३१

रामो रक्ताय वस्त्रायागतः। विश्वनाथो नीरायोद्यानं गतः। रघुनाथः पुष्पायोद्यानं गतः। स नगरादागन्तुं इच्छति। अहं त्वया सहागन्तुं इच्छामि। स मया साकं पठितुं इच्छति। अहं तेन सह धावितुं इच्छामि। रामः कृष्णेन साकं वक्तुं इच्छति। कृष्णः पात्रं कर्तुं इच्छति। अहं भूषणं दातुं इच्छामि। मया सह पुरुषो वदति। त्वया सह स नरः वनं पश्यति।

यत्र स खादति, तत्राहं न गच्छामि। अहं अत्र खादामि? त्वं कुत्र खादसि? यत्र स पठति तत्राहं पठामि। कः पठति? किं पठति? स किं पश्यति? रघुनाथ इदानीं न पठति। त्वं अधुना किं खादसि? अधुना किं न खादसि? अहं दिवा खादामि। स रात्रौ खादति। त्वं द्रुतं खादसि। त्वं फलं खाद अथवा मा खाद। जलात् कमलं नय। तोयात् फलं तत्र नय। सलिलात्कमलं तत्राहं नेष्यामि। त्वं तत्र सलिलात्कमलं नेष्यसि किम्? स तस्मात्तोयादागच्छति। स तस्मिन् सलिले कमलं पश्यति। स तस्मिन्पात्रे पुष्पं पश्यति। स वने पुष्पं द्रक्ष्यति। त्वं गृहे पुष्पं द्रक्ष्यसि किम्।

त्वं पुस्तकं द्रुतं पठ। यदि त्वं पुस्तकं पठसि, तर्ह्यहमागच्छामि। स सत्यं वदति। भूपो ह्य आगतः। त्वं मया सह वद, नोचेदहं गमिष्यामि। त्वं लिख, नोचेदहं लेखि-

आगमिष्यति, तदाहमप्यागमिष्यामि। त्वमपि तदा तत्र गच्छ। स सर्वभूतानां ईश्वरोऽस्ति। स भूतानां हृद्देशे तिष्ठति। सर्वभूतानि भ्रामयन् तिष्ठति। यन्त्रारूढानि भ्रामयन् तिष्ठति। मायया यन्त्रारूढानि भूतानि भ्रामयन् तिष्ठति।

हे भारत! त्वं शरणं गच्छ। त्वं तं शरणं गच्छ। त्वं तं एव शरणं गच्छ। त्वं तं सर्वभावेन शरणं गच्छ। त्वं शान्तिं प्राप्स्यसि। त्वं स्थानं प्राप्स्यसि। त्वं शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि। सत्यस्य वचनं श्रेयः अस्ति। श्रेयः सत्यस्य वचनं अस्ति। सत्यादपि हितं वदेत्।

हितं वदेत्। तत् भूतहितं अस्ति। यत् अत्यन्तं भूतहितं अस्ति, तत् मम सत्यं मतम्। सः मरणात् भीतः अस्ति। त्वं मरणात् भीतः न असि। अहं मरणात् भीतः न अस्मि। तस्य यशः दूषितं अस्ति। तव यशः दूषितं नास्ति।

देवदत्तो वृद्धो भवति। तस्य शिरः पलितं अस्ति। तथापि स न वृद्धः। यस्मात् शिरः पलितं अस्ति, तस्मात् वृद्धो न भवति, तस्मात्सः न वृद्धः। विष्णुमित्रः अधीयानोऽस्ति। अतः स स्थविरः। स युवा अपि स्थविरः। यः अधीयानः तं तरुणं अपि स्थविरं विदुर्देवाः।

ॐ

संस्कृत–पाठ–माला

[संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय]

द्वितीय भाग ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष - स्वाध्याय-मंडल, साहित्य वाचस्पति, गीतालंकार

दशम वार

संवत् २०१०, शक १८७५, सन १९५४

आपकी उन्नति

आपकी उन्नति संस्कृत भाषामें कितनी हो रही है और अति अल्प कालमें आपको संस्कृत वाक्य बनाना भी कितनी सुगमतासे आ गया है, यह आपने प्रथम भागमें देख ही लिया है।

अब यह द्वितीय भाग आपके सम्मुख प्रस्तुत किया जाता है और पूर्ण आशा है कि इससे भी आपको अत्यंत लाभ होगा और आपकी प्रगति संस्कृतमें अति अल्प प्रयत्नसे ही हो जायगी।

लेखक
श्री. दा. सातवळेकर

प्रकाशक और मुद्रक : व. श्री. सातवळेकर, बी. ए.
स्वाध्याय मंडल, भारत मुद्रणालय, आनंदाश्रम, किल्ला-पारडी, (जि. सूरत)

ॐ

संस्कृत–पाठ–माला

द्वितीय भाग ।

पाठ १

निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये—

पिबति –(वह) पीता है ।	पास्यति –(वह) पीवेगा ।
पिबसि –(तू) पीता है ।	पास्यसि –(तू) पीवेगा ।
पिबामि –(मैं) पीता हूं ।	पास्यामि –(मैं) पीऊंगा ।
भक्षयति –(वह) भक्षण करता है ।	भक्षयिष्यति –(वह) भक्षण करेगा ।
भक्षयसि –(तू) भक्षण करता है ।	भक्षयिष्यसि –(तू) भक्षण करेगा ।
भक्षयामि –(मैं) भक्षण करता हूं ।	भक्षयिष्यामि –(मैं) भक्षण करूंगा ।

अब इनसे बननेवाले वाक्य देखिये—

संस्कृत वाक्य ।

१ अहं जलं पिबामि । २ त्वं जलं किं न पिबसि ? ३ सा इदानीं दुग्धं नैव पिबति । ४ यः दुग्धं न पिबति । ५ स फलं न भक्षयिष्यति । ६ सः तत्र अन्नं भक्षयति । ७ यदि त्वं दुग्धं पास्यसि ८ तर्हि अहं जलं पास्यामि ।

१ मैं जल पीता हूं । २ तू जल क्यों नहीं पीता ? ३ वह अब दूध नहीं पीता । ४ जो दूध नहीं पीता । ५ वह फल नहीं खावेगा । ६ वह वहां

अन्न खाता है। ७ यदि तू दूध नहीं पीयेगा। ८ तो मैं जल पीऊंगा।

अब आप निम्नलिखित वाक्योंके भाषावाक्य बनाइये—

संस्कृत वाक्य।

सः श्वः अन्नं कुत्र भक्षयिष्यति? तव गृहे सः उदकं पास्यति वा न वा? कथं सः तस्य पात्रे दुग्धं पास्यति? मम पात्रं तस्य पात्रात् अधिकं शोभनं अस्ति। तव वस्त्रं मम वस्त्रात् अधिकं शोभनं नास्ति। अहं तव नगरं नैव गमिष्यामि। सः इदानीं गृहे एव तिष्ठति, तं तत्र नय। त्वं गोदुग्धं किं न पिबसि? अहं गोदुग्धं एव पिबामि। सदा एव अहं गोदुग्धं पिबामि, पास्यामि च। त्वं अपि तथा कुरु। तस्य वृक्षस्य फलं स तत्र नयति। त्वं अत्र पत्रं लिख। अहं इदानीं एव गृहं गमिष्यामि। विश्वामित्रः कुत्र गतः? स इदानीं कुत्र अस्ति? कस्मिन् गृहे स इदानीं अस्ति? स इदानीं उद्याने अस्ति, पुष्पं फलं च आनयति। त्वं अत्र आगच्छ, उपविश, पुस्तकं च पठ।

निम्नलिखित शब्द अब स्मरण कीजिये—

शब्द।

वानरः — बंदर	लेखः — लेख
बिडालः— बिल्ली	दण्डः — सोटी
मार्जारः— बिल्ली	ब्राह्मणः— ब्राह्मण
आतपः — सूर्यकिरण, धूप	कुमारः — लडका
मंत्रः — मंत्र	अपराधः— गुनाह
वेदः — वेद	बालः — लडका

अब इनका वाक्योंमें उपयोग कीजिये—

संस्कृत वाक्य।

१ तत्र पश्य, वानरः दुग्धं पिबति। २ तत्र वानरः नास्ति, स बिडालः अस्ति, यः दुग्धं पिबति। ३ तस्मिन् आतपे त्वं किं न गच्छसि ? ४ तस्मिन् पात्रे त्वं किं करोषि ? ५ सः कस्य शोभन-कुमारः ? ६ सः हरिश्चन्द्रस्य शोभनः बालः।

भाषावाक्य।

१ वहां देख, बंदर दूध पीता है। २ वहां बंदर नहीं है, वह बिल्ली है, जो दूध पीती है। ३ उस धूपमें तू क्यों नहीं जाता ? ४ उस पात्रमें तू क्या करता है ? ५ वह किसका सुंदर लडका है ? ६ वह हरिश्चन्द्रका सुन्दर लडका है।

अब निम्नलिखित वाक्य आप पढते ही समझ सकते हैं—

संस्कृत-वाचन-पाठः।

तव पुस्तकं अहं तत्र नयामि। स मम फलं अत्र आनयति। गोपालः गोदुग्धं कुत्र नयति ? भीमसेनः इदानीं यत्र अस्ति, तत्र त्वं अधुना मा गच्छ। यत्र मम बिडालः अस्ति, तत्र त्वं इदानीं एव गोदुग्धं नय। सुवर्णस्य आभूषणं कः करोति ? मया सुवर्णस्य आभूषणं कदापि न कृतम्। मम गृहे एकः पुत्रः अस्ति।

संधि किये हुए वाक्य।

तव पुस्तकमहं तत्र नयामि। सः मम फलमत्रानयति। गोपालो गोदुग्धं कुत्र नयति ? भीमसेन इदानीं यत्रास्ति, तत्र त्वमधुना न गच्छ। यत्र मम बिडालोऽस्ति तत्र त्वमिदानीमेव गोदुग्धं नय। सुवर्णस्याभूषणं कः करोति ? तव पात्रमत्राऽऽनय।

पाठ २

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल ॥
(मृच्छकटिक नाटक १०।२७)

पद- न । भीतः । मरणात् । अस्मि । केवलं । दूषितं । यशः । विशुद्धस्य । हि । मे । मृत्युः । पुत्र+जन्म+समः । किल ।

अन्वयः— (अहं) मरणात् भीतः न अस्मि । केवलं यशः दूषितं । हि विशुद्धस्य मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल ।

अर्थ— (मैं) मृत्युसे नहीं डरता हूं, केवल यश कलंकित होनेसे डरता हूं । क्योंकि विशुद्ध मृत्यु मुझे पुत्रजन्मके समान है ।

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥
मनुस्मृति ८।३३५

पद- पिता । आचार्यः । सुहृत् । माता । भार्या । पुत्रः । पुरोहितः । न । अ+दण्ड्यः । नाम । राज्ञः । अस्ति । यः । स्व+धर्मे । न । तिष्ठति ।

अन्वयः— पिता, आचार्यः, सुहृत्, माता, भार्या, पुत्रः, पुरोहितः यः स्वधर्मे न तिष्ठति, (सः) राज्ञः अदण्ड्यः नाम न अस्ति ।

अर्थ— पिता, गुरु, मित्र, आचार्य, सुहृद्, माता, भार्या, पुत्र, पुरोहित (इनमेंसे कोई भी) जो स्वधर्मका पालन नहीं करते वे राजासे अदण्डनीय नहीं हैं । (अर्थात् अधर्माचरण करनेवालोंको राजा अवश्य दण्ड दे) ।

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥
मनुस्मृति २।१५६

पद– न । तेन । वृद्ध- । भवति । येन । अस्य । पलितं । शिरः । यः । वै । युवा । अपि । अधीयानः । तं । देवाः । स्थविरं । विदुः ।

अन्वयः— येन अस्य पलितं शिरः, तेन वृद्धः न भवति । यः वै युवा अपि अधीयान , तं देवा. स्थविरं विदुः ।

अर्थ— जिसका शिर (बाल) श्वेत हो गया है उसको वृद्ध नहीं कहते, जो युवा होनेपर भी अध्ययनशील (बुद्धिमान) है उसे देव वृद्ध कहते हैं ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

भगवद्गीता १६।२१

पद—त्रि+विधं । नरकस्य । इदं । द्वारं । नाशनं । आत्मनः । कामः । क्रोधः । तथा । लोभः । तस्मात् । एतत् । त्रयं । त्यजेत् ।

अन्वयः— आत्मनः नाशनं नरकस्य एतत् त्रिविधं द्वारं । कामः, क्रोधः, लोभः । तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत् ।

अर्थ— स्वयको नाश करनेवाले नरकके ये तीन द्वार हैं । इसलिये इन तीन (काम, क्रोध, लोभ) को त्याग देना चाहिये ।

पाठक इन श्लोकोंको बारबार पढ और हो सके तो मुखस्थ कर ले । अब निम्नलिखित वाक्य पढिये—

कः तत्र इदानीं गच्छति ? सः मनुष्य. इदानीं किं पठति ? यदा स भक्तं खादति तदा त्वं किं करोषि ? यथा बालक. धावति तथा त्वं अपि धावसि किम् ? कदा त्वं अद्य मम गृहं आगमिष्यसि ? तत्र एव त्वं गच्छ यत्र स पुरुषः अस्ति । तस्य कूपस्य त्वं जलं अत्र आनय । यदा त्वं गच्छसि तदा स आगच्छति । स सुवर्णस्य आभूषणं शोभनं एव करोति । तत् पात्रं अत्र आनय । कुत्र अस्ति तस्य पात्रम् ? कः तत्र अस्ति यः एवं करोति ? हे पुरुष ! त्वं किं इदानीं करोषि ? स इदानीं जलं पिबति । यदि त्वं भक्तं न खादसि तर्हि दुग्धं पिब । न युक्तं इदानीं दुग्धं पातुं, केवलं उष्णं जलं एव पिबामि ।

—•—

पाठ ३

निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये—

वा – अथवा	अपि – भी
अथवा – अथवा	नोचेत् – नहीं तो
किंवा – अथवा	हि – क्योंकि
प्रभूतं – बहुत	चेत् – यदि
व्यर्थं – व्यर्थ	न्यूनं – थोडा

इन शब्दोंका उपयोग करके वाक्य बनाइये—

१ किं त्वं पुस्तकं पठिष्यसि अथवा स पठिष्यति ? २ यदि सः अद्य अत्र आगमिष्यति तर्हि त्वं तत्र न गच्छ, नोचेत् श्वः प्रातः एव गच्छ। ३ सः सदा प्रभूतं वदति। ४ त्वं वद, नोचेत् अहं वदिष्यामि। ५ सत्यं अपि अयुक्तं न वद।

इन वाक्योंका हिन्दी वाक्य देखिये—

१ क्या तुम पुस्तक पढोगे अथवा वह पढेगा ? २ यदि वह आज यहां आयगा तो तुम वहां मत जा, नहीं तो कल सवेरे जा। ३ वह हमेशा अधिक बोलता है। ४ तुम बोलो नहीं तो मैं बोलूंगा। ५ सत्य किन्तु अयुक्त मत बोल।

अब आपको निम्नलिखित वाक्य जल्दी समझमें आजायेंगे—

यदि स अद्य इदानीं फलं न खादति तर्हि त्वं इदानीं एव खाद। त्वं श्वः कुत्र गमिष्यसि ? यदि सः अद्य न आगमिष्यति, तर्हि अहं तस्य गृहं श्वः सायं गमिष्यामि। कः तत्र इदानीं एवं वदति ? तत्र रामचंद्रः अस्ति सः एवं वदति। नहि नहि, तत्र रामचन्द्रः नास्ति। तर्हि कः सः ? सः हरिश्चन्द्रः अस्ति। सः कः हरिश्चंद्रः ? स नागपुरदेशीयः विष्णुमित्रस्य पुत्रः हरिश्चंद्रः

इदानीमेव नागपुरात् अत्र आगतः। स शोभनः पुरुष अस्ति। [illegible] नागपुरं कदा पुनः गमिष्यति? स परश्वः सायं नागपुरं प्रति गमिष्यति अथवा श्वः एव गमिष्यति। स केन सह आगतः? स देवदत्तेन सह आगतः। देवदत्तः अपि तेन सह गमिष्यति किं? नहि, देवदत्तः अत्र एव स्थास्यति। स एव गमिष्यति। त्वं इदानीं किं करिष्यसि? अहं इदानीं न किमपि करोमि।

निम्नलिखित शब्द ध्यानमें रखिये—

नगर – शहर	चंदन – चदन
उद्यानं – बगीचा	वस्त्रं – वस्त्र
तोयं – पानी	काष्ठं – लकडी
नीर – पानी	पात्रं – पात्र, बर्तन
उदक – पानी	अन्नं – अन्न
नखं – नख	दुग्धं – दूध
पुष्पं – फूल	पीतं – पीया हुआ

इन शब्दोंका उपयोग करके वाक्य बनाइये—

श्रीरामचंद्रस्य नगरं अयोध्यानामकं अस्ति। श्रीकृष्णस्य नगरं द्वारकानामकं अस्ति। त्वया दुग्धं किं न पीतम्? मया दुग्धं न पीतम्। तत्र दुग्धं नास्ति। तत्र नीरं अस्ति। मम वस्त्रं तेन इदानीं नीतम्। तत्र त्वं उपविश। अहं इदानीं मध्याह्नसमये सूर्यस्य किरणे सूर्यस्य प्रकाशे वा उपविशामि। तव नखं कथं न रक्तं अस्ति? कथं पीतं एव दृश्यते? तस्मिन् कूपे उदकं नास्ति। तस्मिन् जले कमलस्य पुष्पं न भवति।

निम्नलिखित हिन्दी वाक्योंका संस्कृत वाक्य बनाइये—

मैं अब घर जाता हूं। दूध कहां है? वह कहां गया है? मैं अभी घरसे आया। वह धूपमें क्यों नहीं बैठता? उसका घर कहां है? उसका बगीचा कहां

है ? बलराम कहां गया ? तुम वहां क्यों नहीं जाते ?

निम्नलिखित संस्कृत वाक्योंका हिन्दी वाक्य बनाइये—

अहं इदानीं गृहात् अत्र आगतः ? फलं कुत्र अस्ति ? त्वया जलं किं न आनीतं ? स इदानीं जलं न आनेष्यति किम् ? स किं पश्यति ? स तत्र तव पत्रं नेष्यति । अहं एव मम पुस्तकं तव गृहं प्रति प्रापयिष्यामि।

पाठ ४

निम्नलिखित वाक्य पढ़िये—

तव गृहं कुत्र अस्ति ? स कथं न आगच्छति। यदि स इदानीं न आगतः तर्हि श्वः प्रातःकाले आगमिष्यति। तस्मिन् कूपे प्रभूतं जलं अस्ति। तत् त्वं पश्यसि किम् ? तत्र इदानीं स न भवति।

शब्द ।

जानामि	– (मैं) जानता हूं।	ज्ञातं	– ज्ञान किया।
जानासि	– (तू) जानता है।	ज्ञातुं	– जाननेके लिये।
जानाति	– (वह) जानता है।	आज्ञातुं	– आज्ञा करनेके लिये।
पातुं	– पीनेके लिये।	पानं	– पीना।
इति	– ऐसा।	कति	– कितने।

संस्कृत-वाक्य ।

१ त्वं जानासि किं कः अहं अस्मि ? २ अहं न जानामि त्वं कः असि। ३ अहं विष्णुमित्रस्य पुत्रः कृष्णशर्मा अस्मि। ४ त्वं पुस्तकं

इदानीं कुत्र नयसि ? ५ स पुरुषः पठितुं इच्छति । ६ मया घ्रातं तव हस्ते किं अस्ति इति । ७ हे मनुष्य ! तव नाम किं अस्ति ? ८ मम नाम यज्ञसेनः इति ।

भाषा-वाक्य ।

१ क्या तू जानता है कि मैं कौन हूं ? २ मैं नहीं जानता तू कौन है । ३ मैं विष्णुमित्रका पुत्र कृष्णशर्मा हूं । ४ तू पुस्तक अब कहां ले जाता है ? ५ वह पुरुष पढ़ना चाहता है । ६ मैंने जान लिया कि तेरे हाथमें क्या है । ७ हे मनुष्य ! तेरा नाम क्या है ? ८ मेरा नाम यज्ञसेन है ।

अब निम्नलिखित शब्द कण्ठस्थ कीजिये—

मोदकः = लड्डू	ओदनः = चावल
कन्दुकः = गेंद	भक्तः = भात
आनन्दः = आनंद	आमोदः = सुगंध
मणिकारः = जौहरी	धृतः = धारण किया हुआ
सुवर्णकारः = सुनार	आघ्रातः = सूंघा हुआ
लोहकारः = लुहार	भुक्तः = भोजन किया हुआ
वस्त्रकारः = जुलाहा	अर्थः = पैसा, धन

संस्कृत वाक्य ।

१ सः बालः आनंदेन मोदकं खादति । २ पश्य कथं सः खादति । ३ हे सुवर्णकार ! मम बालकाय एकं भूषणं देहि । ४ वस्त्रकारः तस्मै पुरुषाय वस्त्रं करोति । ५ कः पुरुषः अर्थस्य दासः ? ६ कः नरः ईशस्य भक्तः ? ७ अहं अर्थस्य दासः न अस्मि, परंतु ईश्वरस्य भक्तः अस्मि ।

भाषा-वाक्य ।

१ वह बालक आनंदसे लड्डू खाता है । २ देख, वह कैसे खाता है ? ३ हे सुनार ! मेरे बालकके लिये एक भूषण दे । ४ जुलाहा उस मनुष्यके

लिये वस्त्र बनाता है। ५ कौन मनुष्य धनका दास है ? ६ कौन मनुष्य ईश्वरका भक्त है ? ७ मैं धनका दास नहीं हूं, परंतु ईश्वरका भक्त हूं।

अब निम्नलिखित वाक्य पढिये—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

तस्मै पुरुषाय मोदकं देहि। यदि सः मनुष्यः इदानीं एव खादितुं न इच्छति, तर्हि तस्मै न देहि। कः इदानीं मोदकं खादितुं इच्छति ? अहं मोदकं न खादितुं इच्छामि, परंतु फलं भक्षयितुं इच्छामि। यथा त्वं इच्छसि तथा कुरु। यदि दुग्धं पातुं इच्छसि, तर्हि गोदुग्धं एव पिब। यदि जलं पातुं इच्छसि तर्हि, मम कूपस्य एव जलं पिब।

यदा सः मनुष्यः कूपस्य समीपं गच्छति, तदा त्वमपि तेन सह तत्र गच्छ। स तत्र कूपस्य समीपं गच्छति, परंतु जलं न आनयति।

हे नर ! त्वं इदानीं वेदस्य पुस्तकं अत्र आनय। कं अपि मंत्रं पठ। त्वं वेदस्य मंत्रं जानासि किम् ? वेदस्य मंत्रः त्वया कदा पठितः ? केन सह पठितः ? कस्य पुत्रः त्वं असि ? कुत्र इदानीं पठसि ? किं पठसि ? सः उत्तमः मनुष्यः आस्ति। सः इदानीं उद्यानं प्रति गतः। मम गृहस्य समीपे एव उद्यानं अस्ति। तत्र एव सः गतः। पुष्पं आनयितुं सः इच्छति। तत्र वृक्षे शोभन पुष्पं भवति। कथं सः पुष्पं आनयति ? तत्र एकं अपि पुष्पं नास्ति।

सत्यस्य वचनं श्रेयः। धर्मस्य वचनं श्रेयः अस्ति न वा ? धर्मस्य वचनात् धर्मस्य आचरणं एव श्रेयः। सदा हितं वचनं एव वदेत्। एतत् मम सत्यं युक्तं च मतं आस्ति। यत् अत्यन्तं भूतहितं तत् एव सत्यं इति सः वदति। सत्यं एव धर्मः। धर्मः एव सत्यम्।

अहं मरणात् भीतः नास्मि, मम यशः न दूषितं भवति। सत्येन मम यशः शोभनं भवति।

तव पिता कुत्र अस्ति? मम पिता अत्र नास्ति। किं करोमि? कुत्र गच्छामि? कुत्र गमनं इदानीं श्रेयः अस्ति? वद, शीघ्रं वद।

यदा राम अन्नं पश्यति तदा त्वं अन्नं खाद। यथा वानरः वृक्षं आरोहति तथा त्वं अपि करोषि किम्? यः पुरुषः अद्य तत्र गच्छति सः अद्य एव अत्र कथं भविष्यति? कदा त्वं तेन सह तत्र गमिष्यसि? अहं त्वया सह अद्य तत्र नैव गमिष्यामि। स कुत्र भोजनं करोति?

संधि किये हुए वाक्य।

यदि स मनुष्य इदानीमेव खादितुं नेच्छति, तर्हि तस्मै न देहि। क इदानीं मोदकं खादितुमिच्छति? यथा त्वमिच्छसि तथा कुरु। सत्यमेव धर्मं। अहं मरणाद्भीतो नास्मि, मम यशो न दूषितं भवति। तव पिता कुत्राऽस्ति? मम पिताऽत्र नास्ति। कुत्र गमनमिदानीं श्रेयोऽस्ति?

पाठ ५

शब्द।

तडाग	– तालाव	आरोहति	– (वह) चढता है
वृक्षः	– वृक्ष	आरोहसि	– (तू) चढता है
अश्व	– घोडा	आरोहामि	– (मैं) चढता हूं
वृषभ	– बैल	आरोढुं	– चढनेके लिये
वत्सः	– बछडा	आरूढः	– चढा हुआ
देशः	– देश	गंध	– सुगंध

संस्कृत-वाक्य ।

१ तस्य तडागस्य समीपे एकः वृक्षः अस्ति। २ तस्य तडागस्य जले शोभनं रक्तं कमलं अस्ति। ३ तत् रक्तं कमलं अधुना अत्र आनय। स भूपः इदानीं अश्वं आरोहति।५ तस्य सेवकः उष्ट्रं आरोहति। ६ तस्य देशस्य अयं राजा धार्मिकः अस्ति।

भाषा-वाक्य।

१ उस तालावके समीप एक वृक्ष है। २ उस तालावके जलमें सुंदर लाल कमल है। ३ वह लाल कमल तू इस समय यहां ला। ४ यह राजा अब घोडेपर चढता है। ५ उसका सेवक ऊंटपर चढता है। ६ उस देशका यह राजा धार्मिक है।

अब इन संस्कृत वाक्योंके भाषावाक्य बनाइए—

संस्कृत-वाचन-पाठः।

तव अश्वः कुत्र अस्ति? मम अश्वः तस्य वृक्षस्य समीपे एव अस्ति। कस्य वृक्षस्य समीपम्? तत्र उद्याने यः वृक्षः अस्ति, तस्य समीपं मम अश्वः इदानीं अस्ति। तव अनेन मार्गेण गच्छ, पश्य च तं अश्वं तत्र। तव अश्वस्य कः वर्णः अस्ति? मम अश्वस्य श्वेतः वर्णः अस्ति। तर्हि श्वेतवर्णः अश्वः तस्मिन् उद्याने इदानीं नास्ति एव। कुत्र गतः केन वा नीतः न जानामि।

निम्नलिखित भाषावाक्योंके संस्कृत वाक्य बनाइए।

शब्द ।

पंडितः	– पंडित	शूद्रः	– शूद्र
ब्राह्मणः	– ब्राह्मण	निषादः	– निषाद
क्षत्रियः	– क्षत्रिय	धर्मः	– धर्म
वैश्यः	– वैश्य	उपदेशकः	– उपदेशक
उपदेशः	– उपदेश	प्रवचनं	– प्रवचन
श्रवणं	– श्रवण, सुनना	भाषणं	– भाषण
व्याख्यानं	– व्याख्यान	कथनं	– कहना

संस्कृत वाक्य ।

१ कः सः पंडितः ? २ यः तत्र व्याख्यानं करोति ? ३ तस्य उपदेशस्य श्रवणाय त्वं आगच्छसि किम् ? ४ तस्य धर्मप्रवचनं उत्तमम् । ५ किं तस्य भाषणं त्वया श्रुतम् ? ६ तस्मिन् नगरे यथा ब्राह्मणः तथा क्षत्रियः अपि अस्ति । ७ परंतु तत्र निषादः नास्ति । ८ तत्र धर्मस्य प्रवचनं कः करोति ? ९ पण्डितः विष्णुमित्रः करोति ।

भाषावाक्य ।

१ कौन वह पंडित है ? २ जो वहां व्याख्यान देता है ? ३ उसके उपदेशको सुननेके लिये क्या तू आता है ? ४ उसका धर्मप्रवचन उत्तम है । ५ क्या उसका भाषण तूने सुना है ? ६ उस शहरमें जैसा ब्राह्मण वैसा क्षत्रिय भी है । परंतु वहां निषाद नहीं है । वहां धर्मका प्रवचन कौन करता है ? ९ पंडित विष्णुमित्र करता है।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

मम बिडालः कुत्र अस्ति ? यत्र तव मोदकः अस्ति । तव मोदकस्य शोभनं गंधः आगच्छति । अत एव तत्र तव मार्जारः

गतः। त्वं मार्जारेण सह उद्यानं गच्छ। मार्जारः दुग्धं पिबति, अतः इदानीं उद्यानं आगन्तुं न इच्छति, तर्हि तं सायंकाले तत्र नय।

त्वया तस्य वृक्षस्य पुष्पं न आनीतं किम्? नहि। मया न आनीतम्। इदानीं सः पुष्पं आनयति।

मम अश्वः रामचन्द्रेण नीतः। स रामचंद्रः कदा अत्र आगमिष्यति? तस्मात् नगरात् कदा स आगमिष्यति? सः अश्वं आरोहति किम्? यथा त्वं अश्वं आरोहसि, तथा एव सः अपि अश्वं आरोहति।

निषादः वने भवति। शूद्रः नगरे भवति। तथा ब्राह्मणः कुत्र भवति? त्वं धर्मं जानासि किम्? निषादः धर्मं न जानाति। पण्डितः धर्मस्य वचनं जानाति एव।

तव मार्जारः इदानीं एव तेन नीतः। स पुरुषः तव अश्वं आरोहति किम्? स केन मार्गेण तत् नगरं गच्छति? यदा रामः नगरं गतः तदा त्वया किं कृतम्? त्वया तस्य बिडालः किं न आनीतः। कः वने भवति? कः च गृहे भवति? किं करोषि? यथा पण्डितः वदति तथा त्वं वदसि किम्? अहं पण्डितः आस्मि।

संधि किये हुए वाक्य।

मम बिडालः कुत्राऽस्ति? यत्र तव मोदकोऽस्ति। तव मोदकस्य शोभनो गन्ध आगच्छति। अत एव तत्रैव मार्जारो गतः। त्वं मार्जारेण सहोद्यानं गच्छ।

पाठ ६

अब इस पाठमें आप कुछ श्लोक पढिये—

दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम्॥

(महाभारत शांति. १३९।६१)

पद- दुःखात्। उद्विजते। सर्वः। सर्वस्य। सुखं। ईप्सितम्।

अन्वयः— सर्वः दुःखात् उद्विजते । सर्वस्य सुखं ईप्सितम् ।

अर्थ— सब दुःखसे दुःखी होते हैं, सबको सुख ही इष्ट है ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

(महाभारत शांति, १७४।४८)

पद— यत् । च । काम+सुख । लोके । यत् । च । दिव्यं । महत् । सुखम् । तृष्णा+क्षय+सुखस्य । एते । कलां । न । अर्हन्ति । षोडशीम् ।

अन्वय— लोके यत् काम+सुख, यत् च दिव्यं महत् सुखं, एते तृष्णा+क्षय+सुखस्य षोडशी कलां न अर्हन्ति ।

अर्थ— लोकमें जो कामका सुख है और जो बडा दिव्य सुख है, वे (तृष्णा-क्षय-सुखस्य) तृष्णाके नाशके सुखके (षोडशीं) सोळहवें (कला) -भागकी भी (न अर्हन्ति) योग्यता नहीं रखते ।

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ति दरिद्राणां च सर्वशः ।

(महाभारत उद्योग ३४।५१)

पद– प्रायेण । श्रीमतां । लोके । भोक्तुं । शक्तिः । न । विद्यते । काष्ठानि । अपि । हि । जीर्यन्ति । दरिद्राणां । च । सर्वशः ॥

अन्वयः— लोके प्रायेण श्रीमतां भोक्तुं शक्तिः न विद्यते । दरिद्राणां च सर्वशः काष्ठानि अपि हि जीर्यन्ति ।

अर्थ— जगत्में (प्रायेण) बहुधा श्रीमानोंमें (भोक्तुं) भोग भोगनेकी शक्ति नहीं (विद्यते) होती है । परंतु दरिद्रोंको सब (काष्ठानि) लकडियां भी (जीर्यन्ति) हजम हो जाती हैं ।

अर्थात् धनी मनुष्य उत्तम अन्नको भी पचा नहीं सकता, परंतु दरिद्री मनुष्यको, लकडियां भी खानेपर हजम हो जाती हैं ।

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ (मनुस्मृति ४।१६०)

पद— सर्वं । पर+वशं । दुःखं । सर्वं । आत्मवशं । सुखं । एतत् । विद्यात् । समासेन । लक्षणं । सुखदुःखयोः ॥

अन्वयः— पर+वशं सर्वं दुःखं । आत्म+वशं सर्वं सुखं । समासेन सुख+दुःखयोः एतत् लक्षणं विद्यात् ॥

अर्थ— (पर+वशं) दूसरेके अधीन होना सब दुःख है और अपने अधीन रहना सब सुख है। (समासेन) सारांशसे सुख और दुःखका (एतत्) यह लक्षण (विद्यात्) जान लें। पराधीनता दुःख और स्वाधीनता सुख है।

✓ सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनाऽपराजितः ॥
(म० भारत शांति० २५।२६)

पद- सुखं । वा । यदि । वा । दुःखं । प्रियं । वा । यदि । वा । अप्रियं । प्राप्तं । प्राप्तं । उपासीत । हृदयेन । अपराजितः ।

अन्वयः— सुखं वा यदि वा दुःखं, प्रियं वा यदि वा अप्रियं प्राप्तं प्राप्तं हृदयेन अपराजितः उपासीत ।

अर्थ— सुख किंवा दुःख, प्रिय किंवा अप्रिय जो प्राप्त होवे, उसको हृदयसे पराजित न होते हुए (उपासीत) स्वीकार करे।

सुख दुःख, प्रिय अप्रिय जो भी कुछ प्राप्त हो, उसको स्वीकार करता जाय, परंतु कभी हृदय उत्साहहीन न बनावे।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ (मनुस्मृति २।१२)

पद- वेदः । स्मृतिः । सत्+आचारः । स्वस्य । च । प्रियं । आत्मनः । एतत् । चतुर्विधं । प्राहुः । साक्षात् । धर्मस्य । लक्षणम् ।

अन्वय.– वेदः, स्मृतिः, सदाचारः, स्वस्य आत्मनः प्रियं च, एतत् चतुर्विधं धर्मस्य साक्षात् लक्षणं प्राहुः ।

अर्थ– श्रुति, स्मृति, सत्पुरुषोंका आचार तथा अपने आत्माका प्रियाचरण यह (चतुर्-विधं) चार प्रकारका धर्मका (साक्षात्) प्रत्यक्ष लक्षण है, ऐसा (प्राहुः) कहते हैं ।

पाठक इन श्लोकोंको बार बार पढें, इतनी बार पढें कि अंतमें श्लोक पढते ही उसका अर्थ ध्यानमें आ जावे । इस रीतिसे पाठक पढते जायेंगे, तो एक वर्षमें रामायण, महाभारत समझने योग्य संस्कृत उनको आ सकता है ।

संधि किये हुए वाक्य ।

तडागस्य समीप एको वृक्षोऽस्ति । जले शोभनं रक्तं कमलमस्ति । तद्रक्तं कमलं त्वमधुनात्रानय । स भूप इदानीमश्वमारोहति । तस्य सेवक उष्ट्रमारोहति । तस्य देशस्यायं राजा धार्मिकोऽस्ति ।

तवाश्वः कुत्रास्ति ? ममाश्वस्तस्य वृक्षस्य समीपमेवास्ति । तत्रोद्याने यो वृक्षोऽस्ति तस्य समीपं ममाश्व इदानीमस्ति । तत्रानेन मार्गेण गच्छ, पश्य च तमश्वं तत्र । तवाश्वस्य को वर्णोऽस्ति ? ममाऽश्वस्य श्वेतो वर्णोऽस्ति । तर्हि श्वेतवर्णोऽश्वस्तस्मिन्नुद्याने इदानीं नास्त्येव । कुत्र गतो वा केन नीतो वा न जानामि ।

कः स पण्डितः ? यस्तत्र व्याख्यानं करोति ? तस्योपदेशस्य श्रवणाय त्वमागच्छसि किम् ? तस्य धर्मप्रवचनमुत्तमम् । तस्मिन्नगरे यथा ब्राह्मणस्तथा क्षत्रियोऽप्यस्ति । स रामचंद्रः कदात्रागमिष्यति ?

पाठ ७

इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

शब्द ।

पितृव्यः	– चचा	पालकः	– पालनेवाला
पुत्रः	– पुत्र	मातुलः	– मामा
जनकः	– पिता	मातामहः	– माताका पिता
पितामहः	– पिताका पिता, दादा।	याजकः	– यज्ञ करनेवाला
		संयोगः	– संयोग
प्रपितामहः	– दादाका पिता	वसति	– बसता है
नृपकः	– बूढ़ा	वत्स्यति	– रहेगा

इन शब्दोंका उपयोग करके अब वाक्य बनाइये— .

१ तव पितृव्यः कुत्र अस्ति इदानीम् ? २ मम पितृव्यः इदानीं उद्यानं गतः। तस्य मातुलः कदा अत्र आगमिष्यति ? ४ तव पुत्रः मम गृहं गत्वा पितामहस्य गृहं गमिष्यति। ५ तस्य जनकः इदानीं अत्र एव अस्ति। ६ तव मातुलः तस्य जनकः अस्ति। ७ तव जनकः तस्य पितृव्यः भवति। ८ स याजकः तत्र यज्ञं करोति।

संस्कृत वाक्य।

१ तेरा चचा कहां है अब ? २ मेरा चचा अब बागमें गया है। ३ उसका मामा कब यहां आवेगा ? ४ तेरा पुत्र मेरे घर जाकर दादाके घर जायगा। ५ उसका पिता अब यहां ही है। ६ तेरा मामा उसका पिता है। ७ तेरा पिता उसका चचा होता है। ८ वह याजक वहां यज्ञ करता है।

संस्कृत--वाचन--पाठः ।

स तत्र दुग्धं पिबति । तव पितामहः अद्य किं करोति ? मम पितामहः इदानीं दुग्धं न पिबति । याजक यज्ञं करोति । अहं जलं पास्यामि । तव मातामहः इदानीं जलं नैव पास्यति । सः अन्नं भक्षयति । अहं अन्नं भक्षयामि, जलं च पिबामि । यत्र मार्जारः अस्ति तत्र मूषकः अपि अस्ति । त्वं कदापि दण्डं न पश्यसि । अहं इदानीं तव दण्डं न पश्यामि । कुमार बहु धावति । स ब्राह्मणः कुत्र अस्ति ? यत्तस्य समीपे स इदानीं गत । तस्य कः अपराधः ? तेन किं कृतम् ? वानरः वृक्षस्य उपरि वसति । वेदे यत् ज्ञानं अस्ति, तत् किं त्वं जानासि ? अहं तत् जानामि त्वया ज्ञातं चेत् कथय । जलस्य पानं कर्तुं इच्छसि किम् ? तडागस्य समीपे एकः वृक्ष अस्ति, तं पश्य ।

अब निम्नलिखित शब्द कण्ठस्थ कीजिये—

आश्रमः – आश्रम	देहः – शरीर
नागः – सांप	ताप – गर्मी, धूप
याचकः – मांगनेवाला	दुर्ग. – किला
वायस. – कौवा	कोप. – क्रोध
शुकः – तोता	रागः – प्रीति
वृष्टिः – वर्षा	इप्सितम् – इच्छा किया हुआ

संस्कृत वाक्य ।

१ कण्वस्य आश्रमः कुत्र अस्ति ? २ आचार्यस्य कण्वस्य आश्रमः तस्मिन् वने अस्ति । ३ तस्मिन् वृक्षे वायस अस्ति, परंतु शुकः नास्ति । ४ सूर्यस्य ताप. अद्य बहु भवति । ५ तस्य शोभन. देहः अस्ति । ६ तस्य नृपस्य एकः दुर्गः अस्ति । ७ तस्य आश्रमे एकः शिष्यः पठति ।

१ कण्वका आश्रम कहां है ? २ आचार्य कण्वका आश्रम उस वनमें है ।

२ उस वृक्षमें कौआ है, परंतु तोता नहीं है। ४ सूर्यकी उष्णता आज बहुत है। ५ उसका उत्तम शरीर है। ६ उस राजाका यह किला है। ७ उसके आश्रममें एक शिष्य पढता है।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

ब्राह्मणः प्रथमः वर्णः । क्षत्रियः द्वितीयः वर्णः । वैश्यः तृतीयः वर्णः । शूद्रः चतुर्थः वर्णः । निषादः पंचमः । स पंडितः धर्मस्य उपदेशं करोति । त्वं किं वदसि ? पंडितस्य वचनं धर्मवचनं अस्ति । यथा वृक्षस्य पत्रं तथा एव पुस्तकस्य अपि पत्रं अस्ति ।

संधि किये हुए वाक्य ।

ब्राह्मणः प्रथमो वर्णः । क्षत्रियो द्वितीयो वर्णः । वैश्यस्तृतीयो वर्णः । शूद्रश्चतुर्थो वर्णः । स पंडितो धर्मस्योपदेशं करोति । पण्डितस्य वचनं धर्मवचनमस्ति । सर्वस्य मनुष्यस्य सुखमीप्सितम् । यदा बलभद्रस्तत्र गच्छति, तदा रामचन्द्रोऽपि गच्छत्येव । यथा सूर्यस्तपति न तथा सोमः । सूर्यस्य प्रकाशस्तस्य गृहे नास्त्येव ॥

पाठ ८

अब इन वाक्योंको पढिये—

तव भाषणं मधुरं अस्ति, परंतु न तथा तस्य भाषणं मधुरं भवति । सर्वस्य मनुष्यस्य सुखं ईप्सितम् । यदा बलभद्रः तत्र गच्छति तदा रामचंद्रः अपि गच्छति एव । तव कोपस्य किं कारणम् ? यथा सूर्यः तपति न तथा सोमः । सूर्यः उष्णः सोमः शांतः । सूर्यस्य प्रकाशः तस्य गृहे नास्ति एव । स शोभनः

स्वर्गः । कदा त्वं तेन मार्गेण गमिष्यसि ? अहं सदा तेनैव मार्गेण गमिष्यामि । तव पात्रं अत्र आनय ।

इस पाठमें आप निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

शब्द ।

सैनिकः = सिपाही	मेघः = मेघ, बादल
सिंहः = सिंह, बबर, शेर	कपोतः = कबूतर
शृगालः = गीदड़	पार्थिवः = राजा
असमर्थः = असमर्थ	प्रभावः = पराक्रम
ग्रन्थः = पुस्तक	पराभवः = पराभव

संस्कृत वाक्य ।

१ पश्य सैनिकः तत्र अस्ति । २ स कस्मात् स्थानात् आगतः ? ३ स पूर्वदेशात् अत्र आगतः । ४ तव कपोतः अत्र नास्ति किम् ? ५ तस्य वीरस्य महान् प्रभावः । ६ त्वं तं ग्रंथं पठ । ७ आकाशे मेघः नास्ति । ८ मेघात् वृष्टिः भवति । ९ त्वं किं पठसि इदानीम् ?

भाषा वाक्य ।

१ देख सिपाही वहां है । २ वह किस देशसे आया है ? ३ वह पूर्वदेशसे यहां आया है । ४ तेरा कबूतर यहां नहीं है क्या ? ५ उस वीरका बड़ा प्रभाव है । ६ तू उस पुस्तकको पढ़ । ७ आकाशमें बादल नहीं है । ८ बादलसे वर्षा होती है । ९ तू क्या पढ़ता है अब ?

संस्कृत–वाचन–पाठः ।

त्वं किं वदसि ? स किमपि नैव वदति । त्वं कुत्र पठसि ? तत्र सः पठति किम् ? नहि, स तत्र किमपि न पठति । कः तत्र पठति ? वायुः आकाशे भवति । सोमः अंतरिक्षे भवति । सूर्यः रात्रौ कुत्र भवति ? सोमः इदानीं कुत्र अस्ति ? स मनुष्यः इदानीं अत्र किं

न आगच्छति ? भूपः इदानीं स्नानाय गतः। त्वं अधुना दुग्धपानाय आगच्छसि किम् ? तस्य करे मम पुस्तकं अस्ति। देवदत्तस्य पुस्तकं शीघ्रं पठ। तस्मात् पुस्तकात् एकं पत्रं आनय। सः नगरात् नगरं सदा किमर्थं गच्छति ? यत्र जलं नास्ति, तत्र मा गच्छ। स घोरः पुरुषः इदानीं अत्र नास्ति। मम श्वेतः अश्वः अत्र आगच्छति। तव कृष्णः अश्वः कुत्र गतः? वृक्षस्य कोमलं पत्रं पश्य। तत् कथं मनोहरं अस्ति।

निम्नलिखित क्रियाएं अब स्मरण कीजिये—

धारयति -(वह) धारण करता है
धारयसि -(तू) धारण करता है
धारयामि -(मैं) धारण करता हूं
धारयिष्यति-(वह) धारण करेगा
भ्रामयति -(वह) घुमाता है
भ्रामयसि -(तू) घुमाता है
भ्रामयामि -(मैं) घुमाता हूं
क्रीडति -(वह) खेलता है
क्रीडसि -(तू) खेलता है
क्रीडामि -(मैं) खेलता हूं
क्रीडिष्यति -(वह) खेलेगा
भ्रामयिष्यति-(वह) घुमावेगा
उत्तिष्ठति -(वह) उठता है

संस्कृत वाक्य।

१ ईश्वरः यत्नेन सर्वं जगत् धारयति। २ त्वं हस्तेन किं धारयसि ? ३ अहं सर्वं धारयामि। ४ देवः सर्वं जगत् भ्रामयति। ५ त्वं इदानीं किं न क्रीडसि ? ६ तस्य पुत्रः श्वः क्रीडिष्यति किम् ? ७ स चक्रं नैव भ्रामयिष्यति। ८ स पुरुषः कुत्र इदानीं धावति ?

पाठ ९

संस्कृत-वाक्य ।

१ त्वं किं न क्रीडिष्यसि ? २ अहं अद्य एव क्रीडिष्यामि । ३ कुंभकारः चक्रं दंडेन इदानीं भ्रामयिष्यति । ४ त्वं भारं धारयिष्यसि किम् ? ५ त्वं अद्य सायं कुत्र क्रीडिष्यसि ?

भाषा-वाक्य ।

१ तू क्यों नहीं खेलेगा ? २ मैं आजही खेलूंगा । ३ कुम्हार चक्रको दंडसे अब घुमावेगा । ४ तू भार धारण करेगा क्या ? ५ तू आज शामको कहां खेलेगा ?

अब इस पाठमें आपको कुछ संस्कृत श्लोकोंका परिचय करा देते हैं—

(१)

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते ॥

(महाभारत उद्योग० अ० ३३।३२)

पद- *तत्त्व+ज्ञः । सर्व+भूतानां । योग+ज्ञः । सर्व+कर्मणां* उपाय+ज्ञः । मनुष्याणां । नरः । पंडितः । उच्यते ॥

अन्वयः— सर्व-भूतानां तत्त्व-ज्ञः, सर्व-कर्मणां योग-ज्ञः, मनुष्याणां उपाय-ज्ञः, पंडित उच्यते ॥

अर्थ— सब भूतोंके तत्त्वको (ज्ञः) जाननेवाला, सब कर्मोंके (योग-ज्ञ.) प्रयोगको जाननेवाला, मनुष्योंमें जो (उपाय-ज्ञः) उपाय जाननेवाला (नरः) मनुष्य है, [उसीको] पंडित (उच्यते) कहा जाता है ।

(२)

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥

(महाभारत उद्योग० अ० ३३।३६)

पद—स्वं । अर्थं । यः । परि+त्यज्य । पर+अर्थं । अनु+तिष्ठति । मिथ्या । चरति । मित्र+अर्थे । यः । च । मूढः । सः । उच्यते ॥

अन्वयः— यः स्वं अर्थं परित्यज्य, परार्थं अनुतिष्ठति, यः च मित्रार्थे मिथ्या चरति, सः मूढ उच्यते ॥

अर्थ— जो (स्वं) अपने (अर्थं) अभीष्ट कार्यको (परि-त्यज्य) छोडकर (पर-अर्थं) शत्रुके कार्यका (अनुतिष्ठति) अनुष्ठान करता है और जो (मित्र-अर्थे) मित्रके कार्यमें (मिथ्या) झूठा (चरति) चलता है, वह मूढ (उच्यते) कहा जाता है ॥

(३)

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चाऽऽरभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥

(म० भारत उद्यो० अ० ३३।३४)

पद- अ+मित्रं । कुरुते । मित्रं । मित्रं । द्वेष्टि । हिनस्ति । च । कर्म । च । आरभते । दुष्टं । तं । आहुः । मूढ-चेतसम् ॥

अन्वयः— अमित्रं मित्रं कुरुते, मित्रं द्वेष्टि, हिनस्ति च। दुष्टं कर्म आरभते । तं मूढ चेतसं आहुः ॥

अर्थ— जो (अ-मित्रं) शत्रुको मित्र (कुरुते) करता है, मित्रसे (द्वेष्टि) द्वेष करता है और (हिनस्ति) उसका घात करता है तथा (दुष्टं) दोषयुक्त कर्म (आरभते) आरंभ करता है, उसको (मूढ+चेतसं) मूढ बुद्धिवाला (आहुः) कहते हैं ।

(४)

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥

(महाभारत उद्योग० ३३।५३)

पद- एकः । क्षमा+वतां । दोषः । द्वितीयः । न । उपपद्यते । यत् । एनं । क्षमया । युक्तं । अ+शक्तं । मन्यते । जनः ॥

अन्वयः— क्षमावतां एकः दोषः, द्वितीयः न उपपद्यते । यत् क्षमया युक्तं एनं जनः अशक्तं मन्यते ॥

अर्थ— (क्षमा-वतां) क्षमा धारण करनेवालोंका एक ही दोष है, दूसरा नहीं (उपपद्यते) होता है। (यत्) क्योंकि (क्षमया) क्षमासे युक्त (एनं) इस पुरुषको (जनः) लोग अशक्त (मन्यते) मानते हैं॥

(५)

सोऽस्य दोषो न मंतव्यः क्षमा हि परमं बलम्।
क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा॥

(म० भा० उद्योग० ३३।५४)

पद— सः। अस्य। दोषः। न। मंतव्यः। क्षमा। हि। परमं। बलं। क्षमा। गुणः। हि। अशक्तानां। शक्तानां। भूषणं। क्षमा॥

अन्वयः— अस्य सः दोषः न मंतव्यः, हि क्षमा परमं बलम्। हि अशक्तानां गुणः क्षमा, शक्तानां क्षमा भूषणम्॥

अर्थ— (अस्य) इसका वह दोष नहीं (मंतव्यः) मानना चाहिये, (हि) क्योंकि क्षमा (परमं) श्रेष्ठ बल (है)। क्योंकि क्षमा अशक्तोंका गुण [और] (शक्तानां) शक्तिवालोंका भूषण है।

इस प्रकार आप कई सुगम श्लोक पढकर समझ सकते हैं। श्लोकोंके पद कैसे बने और पदोंसे अन्वय कैसा हुआ, इसकी ओर ध्यान रखते जाइये, तो अर्थ समझना सुगम होगा। शब्द आपको आते होंगे तो अर्थ आपके ध्यानमें आ जायगा। श्लोकके पद और पदोंका अन्वय करना ही विशेष कठिन है। परंतु यह आपके लिये थोडी देरीके पश्चात् ही सुगम हो जायगा।

संधि किये हुए वाक्य।

ईश्वरो बलेन सर्वं जगद्धारयति। त्वं हस्तेन किं धारयस्यहं सर्वं धारयामि देवः सर्वं जगद् भ्रामयति। त्वमिदानीं किं न क्रीडसि? स पुरुषः कुत्रेदानीं धावति? अहमद्यैव क्रीडिष्यामि। कुंभकारश्चक्रं दण्डेनेदानीं भ्रामयिष्यति। त्वमद्य सायं कुत्र क्रीडिष्यसि? वायुराकाशे भवति। सोमोऽन्तरिक्षे भवति। सोम इदानीं कुत्रास्ति? स मनुष्य इदानीमत्र किमर्थं नागच्छति?

पाठ १०

अब निम्नलिखित वाक्य पढ़िये। यदि पिछला पाठ आपको ठीक हुआ है, तो आपको ये वाक्य पढ़ते ही समझमें आवेंगे।

सः पुरुषः पण्डितः अस्ति। सः तत्त्वज्ञः योगज्ञः उपायज्ञः च अस्ति। यः स्वं अर्थं न जानाति, सः कदापि पंडितः न भवति। यः मित्रस्य अर्थे मिथ्या वदति, सः नरः शोभनः न भवति। यः मूढः जनः अस्ति, सः पंडितः कथं भवति? पंडितः प्रातःकाले शीतेन जलेन स्नानं करोति। मूढः मध्याह्ने अपि स्नानं न करोति। यः अमित्रं मनुष्यं मित्रं करोति, सः चतुरः। यः मित्रं अमित्रं करोति, सः मूढः। यः पुरुषः स्वमित्रं द्वेष्टि, सः मूढः। सः कदापि स्वमित्रं न द्वेष्टि, न तं हिनस्ति। मूढः मनुष्यः मित्रं हिनस्ति। सः दुष्टं कर्म अधुना आरभते। तस्य एकः एव दोषः अस्ति, न मम। तव कः दोषः? मम न कः अपि दोषः। सः तस्य एव दोषः, तत्र मम कः अपि दोषः नास्ति। तस्य एक एव दोषः, न द्वितीयः। तस्य एकं एव पुस्तकं अत्र अस्ति। मम एकं एव फलं तत्र अस्ति। तत्र एकं एव आभूषणं मम गृहे अस्ति। सः बलिष्ठं अपि पुरुषं अशक्तं मन्यते। सः जनः अशक्तं अपि पुरुषं बलिष्ठं मन्यते। अस्य सः दोषः त्वया न मंतव्यः। तस्य सः दोषः नास्ति किम्? अशक्तस्य गुणः क्षमा एव अस्ति। धीरस्य भूषणं क्षमा भवति। तस्य परमं बलं क्षमा एव अस्ति। यदा त्वं तत्र गमिष्यसि, तदा तं पश्य। कः तस्य गुणः अस्ति? इदानीं सः कुत्र अस्ति? सः अत्र न अस्ति किम्? तस्य ज्ञानं एव बलं अस्ति। तस्य पुस्तकं कुत्र अस्ति? यत्र तस्य वस्त्रं अस्ति, तत्र एव पुस्तकं अस्ति। त्वं तस्य वृक्षस्य शोभनं फलं खादसि किम्? अहं वृक्षस्य

शोभन फल खादामि। स मूढ मनुष्य तत्र किं करोति ? पश्य, अस्य वृक्षस्य शोभन प त्रम् । अद्य सूर्यस्य शोभन प्रकाश अस्ति । त्व पंडितः असि किम् ? त्व इदानीं पर कुत्र गच्छसि ? स प्रातर् एव कुत्र धावति ? तव पुत्र इदानीं एव किमर्थं धावति ? यथा त्व धावसि तथा स अपि धावति। यथा विष्णुमित्र वदति तथा गणेश अपि वदति । गणेशस्य गृह कुत्र अस्ति ? कानपूरनगरे पंडितस्य गणेशस्य गृह अस्ति । अथ पंडित गणेशदत्त वदति ? यत्र पंडित गणेशदत्त गच्छति तत्र एव पंडित गोपाल अपि गच्छति । स इदानीं हरिद्वार प्रति गत । त्व कु । इदानीं एव गच्छसि ? यत्र फल भवति त । अन्न जल च भवति । यत्र जल न भवति, तत्र अन्न भवति किम् ? यत्र जल नास्ति तत्र अन्न न एव भवति । तस्मिन् कूप जल नास्ति किम् ? तस्मिन् कूपे इदानीं प्रभूत जल अस्ति । तस्य गृह धन नास्ति, परंतु अन्न अस्ति । तव गृहे अन्न नास्ति, परंतु धन अस्ति । मम गृहे अन्न अस्ति तथा धन च अपि अस्ति । तस्य पुत्र इदानीं एव मम पुस्तक पठति । तव पुत्र इदानीं किं न पठति ? त्व मूढ न असि। स मूढ नास्ति । अह न मूढ असि, परंतु अह पंडित असि। विष्णुमित्र इदानीं अत्र पत्र लिखति । देवदत्त कदापि पत्र न लिखति । यज्ञसेन वने किं करोति ? त्व नगरे किं करोषि ? यद इदानीं एव । अथ स शीघ्र एव युक्त वदति ? तथा त्व न शीघ्र शोभन च वदसि । यथा त्व वदसि तथा अह अपि वदामि । रामचंद्र सदा एव सत्य वदति । सुमित्र कदापि मिथ्या न वदति । स सर्वदा एव मिथ्या न वदति। स अद्य वृक्षात् फल न आनयति । यथा रामचंद्र अन्न पचति तथा त्व अपि पचसि किम् ? यदा दधापि वन गत तदा क अन्यः वन गत ? तत्र वानर फल खादति ।

इस ढंगसे आप अनेक वाक्य बना सकते हैं और बोल तथा लिख सकते हैं। इस रीतिसे वाक्य बनाने योग्य आपका अभ्यास अब हुआ है।

पाठ ११

निम्नलिखित शब्द अब स्मरण कीजिये—

उद्यमः = उद्योग	ओष्ठः = होंठ
पुरुषार्थः = पुरुषार्थ	प्रवाहः = प्रवाह
द्विरेफः = भ्रमर	तरंगः = लहर, तरंग
चातकः = चातकपक्षी	कपोलः = गाल
वर्णः = रंग, वर्ण	स्नेहः = मित्रता
स्तेनः = चोर	व्याधः = शिकारी
ब्राह्मणः = ब्राह्मण	

संस्कृत-वाक्य।

१ हे मनुष्य ! त्वं सदा उद्यमं कुरु। २ स धीरः पुरुषः सदा पुरुषार्थं करोति। ३ द्विरेफः तस्मिन् पुष्पे इदानीं अस्ति। ४ पश्य, कथं स तस्मात् पुष्पात् अत्र आगच्छति। ५ व्याधः वने व्याघ्रं पश्यति। ६ मेघं दृष्ट्वा चातकः शब्दं करोति। ७ स अन्नं पचति।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

तस्मै ब्राह्मणाय प्रभूतं जलं देहि । यदा रामभद्रः नगरं गच्छति, तदा त्वं अपि तत्र गच्छ । नो चेत् अहं तत्रैव आगमिष्यामि । त्वं अत्र आगच्छ अथवा अहं तत्र गच्छामि । त्वं इदानीं एव नगरात् चन्दनं अत्र आनय । सः तस्य गृहात् गोदुग्ध तत्र नयति । तव कपोलः शोभनः अस्ति । न तथा तस्य । अत्र जलस्य शोभनः प्रवाहः अस्ति । त्वं पश्यसि किम् ? पश्य सः व्याघ्रः तत्र वने कथं धावति । किमर्थं स एवं तत्र धावति ? सूर्यस्य आतपे त्वं किं न गच्छसि ? तस्य मनुष्यस्य कृष्णः वर्णः अस्ति । यः पुरुषार्थं करोति, स एव धनं प्राप्नोति । तव मित्र ब्राह्मण इदानीं कुत्र अस्ति ? यदा स गृहं गच्छति तदा एव स उद्यमं करोति । तस्य वस्त्रं त्वया कुत्र रक्षितम् ? तस्य वस्त्रं मया अत्र रक्षितं, तथा च तस्य चक्रं अपि अत्रैव रक्षितम् ।

शब्द ।

दीपः	= दीप, दीवा	ज्वलति	= (वह) जलता है
शिष्यः	= शिष्य	खनति	= (वह) खोदता है
बुधः	= ज्ञानी	आरोहति	= (वह) चढ़ता है
अलंकारः	= आभूषण	जानाति	= (वह) जानता है
दासः	= दास, नौकर	पालयति	= (वह) पालन करता है

संस्कृत वाक्य ।

१ तत्र दीपः ज्वलति । २ वानरः वृक्षं आरोहति । ३ वीरः अश्वं आरोहति । ४ दासः गर्दभं आरोहति । ५ शिष्यः अत्र खनति । ६ हे नर ! कथय, तत्र दीपः ज्वलति न वा ? ७ इदानीं क वृक्षं आरोहति ? ८ त्वं तत् जानासि किं, यत् त्वं पठसि ?

९ बुधः सर्वं जानाति। १० यत्र गृहं अस्ति, तत्र उद्यानं अपि भवति किम्?

भाषा-वाक्य।

१ वहां दीप जलता है। २ बंदर वृक्षपर चढता है। ३ वीर घोडेपर चढता है। ४ दास गधेपर चढता है। ५ शिष्य वहां खोदता है। ६ हे मनुष्य! कह, वहां दीप जलता है वा नहीं? ७ अब कौन वृक्षपर चढता है? ८ तू जानता है क्या, जो तू पढता है? ९ ज्ञानी सब जानता है। १० जहां घर होता है, क्या वहां बाग होता है?

संस्कृत-वाचन-पाठः।

स यज्ञदत्तः अयोध्यानगरं गच्छति। इदानीं स तत्र किमर्थं गच्छति? स तत्र किमर्थं गच्छति इति अहं न जानामि। त्वं जानासि किम्? स उद्यानात् पुष्पं आनयति। इदानीं मध्याह्न-समयः जातः। तर्हि भोजनं कुरु। यदा सायंकालः भविष्यति तदा सायंसंध्यां कुरु। अहं तत्र गमिष्यामि, परंतु भोजनं नैव भक्षयिष्यामि।

संधि किये हुए वाक्य।

स यज्ञदत्तोऽयोध्यानगरं गच्छति। स तत्र किमर्थं गच्छतीत्यहं न जानामि। स उद्यानात्पुष्पमानयति। इदानीं मध्याह्नसमयो जातः। यथा मनुष्यो गृहेऽन्नं भक्षयति, तथैव वानरो वृक्षस्य फलं वने खादति। यदा यदा त्वमत्रागच्छसि तदा तदाहं पुस्तकं पठामि। वनस्य रक्षको वनपोऽस्ति। द्वारस्य रक्षको द्वारपो भवति। तथैव गृहस्य पालको गृहपो भवति।

पाठ १२

संस्कृत वाक्य।

यथा मनुष्यः गृहे अन्नं भक्षयति तथा एव वानरः वृक्षस्य फलं वने खादति। यदा यदा त्वं अत्र आगच्छसि तदा तदा अहं पुस्तकं पठामि। ब्राह्मणाय फलं देहि। क्षत्रियाय दात्रं देहि। वैश्याय धनं देहि। शूद्राय अन्नं देहि। धनस्य रक्षकः धनपः अस्ति। द्वारस्य रक्षकः द्वारपः भवति। तथा एव गृहस्य पालकः गृहपः भवति। क्षेत्रस्य पालकः क्षेत्रपः भवति तथैव रथस्य रक्षकः रथपः भवति। मम दासः अन्नं आनय। स इदानीं तत्र भूमिं खनति। किमर्थं स तत्र खनति? जललाभाय खनति।

अब इस पाठमें कुछ श्लोक दिये जाते हैं।

शमीको नाम राजेन्द्र वर्तते विषये तव।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः॥
(महाभारत आदि ४२।१७)

पद- शमीकः। नाम। राजेंद्र। वर्तते। विषये। तव। ऋषिः। परम-धर्मात्मा। दान्तः। शांतः। महातपाः।

अन्वय — हे राजेंद्र! शमीकः नाम परम-धर्मात्मा दान्तः शांतः महातपाः ऋषिः तव विषये वर्तते।

अर्थ— हे (राजा+इंद्र) राजाओंमें श्रेष्ठ! शमीक नामक बडा धर्मात्मा (दान्त) इंद्रियदमन करनेवाला, शांत, बडा तपस्वी ऋषि तेरे (विषये) राज्यमें (वर्तते) रहता है।

तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च॥
(महाभारत आदि० ४२।१८)

पद- तस्य। त्वया। नरव्याघ्र। सर्पः। प्राणैः। वियोजितः। अवसक्तः। धनुष्कोट्या। स्कन्धे। मौनान्वितस्य। च।

अन्वयः— हे नरव्याघ्र! त्वया मौनान्वितस्य तस्य स्कन्धे प्राणैः वियोजितः सर्पः धनुष्कोट्या अवसक्तः।

अर्थ— हे (नर-व्याघ्र) मनुष्योंमें श्रेष्ठ! तूने (मौन+अन्वितस्य) मौनव्रत धारण किये हुए उस ऋषिके (स्कन्धे) कन्धेपर प्राणोंसे (वि-यो-जितः) वियुक्त अर्थात् मृत सर्पको (धनुष्-कोट्या) धनुष्की कोटिसे (अवसक्तः) लपेट दिया।

> क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे।
> तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै॥
>
> (महाभारत आदि० ४२।१९)

पद- क्षान्तवान्। तव। तत्। कर्म। पुत्रः। तस्य। न। चक्षमे। तेन। शप्तः। असि। राजेन्द्र। पितुः। अज्ञातं। अद्य। वै।

अन्वयः— हे राजेन्द्र! (सः) तव तत् कर्म क्षान्तवान्। तस्य पुत्रः न चक्षमे। तेन अद्य पितुः अज्ञातं वै शप्तः असि।

अर्थ— हे (राजा+इन्द्र) राजाओंमें श्रेष्ठ! उसने तेरा वह कर्म (क्षान्तवान्) सहन किया। परंतु उसके पुत्रने (न चक्षमे) नहीं क्षमा की। उसने आज पिताके (अ-ज्ञातं) न जानते हुए हो (शप्तः असि) तुझे शाप दिया है॥

> तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत्।
> तदन्यथा न शक्यं च कर्तुं केनचिदप्युत॥

पद- तत्र। रक्षां। कुरुष्व। इति। पुनः। पुनः। अथ। अब्रवीत्। तत्। अन्यथा। न। शक्यं। च। कर्तुं। केन। चित्। अपि। उत॥

अन्वयः— तत्र रक्षां कुरुष्व इति पुनः पुनः अथ अब्रवीत् उत केन चित् अपि च तत् अन्यथा कर्तुं न शक्यम्॥

अर्थ— (तत्र) उस विषयमें रक्षा (कुरुष्व) कर (इति) ऐसा (पुनः पुनः) बार बार (अय) और वह (अब्रवीत्) कहने लगा। परंतु किसीसे भी वह (अन्यथा) दूसरी प्रकार (कर्तुं) करना शक्य नहीं।

नाहि शक्नोति तं यन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।
ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥

(महाभारत आदि ४२।२२)

पद— न । हि । शक्नोति । तं । यन्तुं । पुत्र । कोप-समन्वितं । ततः । अहं । प्रेषितः । तेन । तव । राजन् । हितार्थिना ॥

अन्वयः— हे राजन् ! हि कोपसमन्वितं तं पुत्रं यन्तुं न शक्नोति । ततः तव हितार्थिना तेन अहं प्रेषितः । *

अर्थ— हे राजन् ! क्योंकि (कोप+समन्वितं) क्रोधसे युक्त उस पुत्रको (यन्तुं) शांत करनेके लिये वह (न शक्नोति) समर्थ नहीं है, इसलिये तेरे (हित-अर्थिना) हितकी इच्छा करनेवाले उस ऋषिने मुझे (प्रेषित.) भेजा है।

पाठ ९

पूर्व श्लोकोंकी सरल संस्कृत यह है—

हे राजेन्द्र ! शमीक-नाम परमधर्मात्मा शान्तः दान्तः महातपाः एकः ऋषिः तव विषये वर्तते । त्वया तस्य मौनव्रतस्य स्कंधे प्राणैः वियुक्तः सर्पः धनुष्कोट्या अवसक्तः । स ऋषिः तव तत् कर्म क्षान्तवान् । परंतु तस्य पुत्रः न चक्षमे । हे राजन् ! तेन ऋषिपुत्रेण अद्य पितुः अज्ञातं एव त्वं शप्तः असि । इदानीं तत्र त्वं स्वरक्षां कुरुष्व इति पुनः पुनः त्वां स ऋषिः अब्रवीत् । तत् केन अपि अन्यथा कर्तुं न शक्यं इति च अपि अब्रवीत् ।

यदि यह सरल संस्कृत पाठक समझ सकते हैं तो उनकी प्रगति निःसंदेह उतनी हो चुकी है, कि जितनी इतने पाठोंसे होनी चाहिये।

संधि किये हुए वाक्य।

हे राजेन्द्र! शमीको नाम परमधर्मात्मा शान्तो दान्तो महातपा एक ऋषिस्तत्र विषये वर्तते। त्वया तस्य मौनव्रतस्य स्कन्धे प्राणैर्वियुक्तः सर्पो धनुष्कोट्याऽवसक्तः। स ऋषिस्तव तत्कर्म क्षान्तवान्। परन्तु तस्य पुत्रो न चक्षमे। राजंस्तेनर्षिपुत्रेणाद्य पितुरज्ञातमेव त्वं शप्तोऽसि। इदानीं त्वं स्वरक्षां कुर्य्येति पुनः पुनस्त्वां स ऋषिरब्रवीत्। तत्केनाऽप्यन्यथा कर्तुं न शक्यमिति चाप्यब्रवीत्।

निम्नलिखित क्रियाओंको स्मरण कीजिये।

शब्द।

दीपयति = प्रकाश करता है।	धावति = धोता है।
ध्यायति = ध्यान करता है।	राजति = प्रकाशता है।
वाञ्छति = इच्छा करता है।	रटति = रटता है।
वसति = रहता है।	रणति = शब्द करता है।
वहति = उठाकर ले जाता है।	भणति = बोलता है।

निम्नलिखित भविष्यकालकी क्रियाएं अब देखिये—

दीपयिष्यति	= प्रकाशित करेगा।	वक्ष्यति	= बोलेगा।
ध्यास्यति	= ध्यान करेगा।	राजिष्यति	= प्रकाशित होगा।
वाञ्छिष्यति	= इच्छा करेगा।	रटिष्यति	= रटेगा।
वत्स्यति	= रहेगा।	रणिष्यति	= बोलेगा।
वक्ष्यति	= उठाकर ले आयगा।	भणिष्यति	= बोलेगा।
		करिष्यति	= करेगा।

पाठक पहिले वर्तमानकालके रूप और ये भविष्यकालके रूप परस्पर तुलना करके देख लें। और इनकी विशेषताका स्मरण रखें। इनके तीनों रूप " ति, सि, मि " लगकर पूर्ववत्ही होते हैं। जैसा—

रटति = वह रटता है।	भणिष्यति = वह बोलेगा।
रटसि = तू रटता है।	भणिष्यसि = तू बोलेगा।
रटामि = मैं रटता हूं।	भणिष्यामि = मैं बोलूंगा।

अब इनके वाक्य देखिये—

१ सः पुरुषः भारं वहति। २ यथा स भारं वहति तथा अहं न वहामि। ३ त्वं इदानीं किं भणसि? ४ स शब्दान् रटति। ५ त्वं किं पठसि? ६ अहं संस्कृतपाठमालां पठामि। ७ दीपं दीपय, तं अत्र आनय च। ८ कृषीवलः बीजं वपति। ९ अहं अपि तथैव बीजं वप्स्यामि। १० यथा त्वं बीजं वपसि तथा स न वपति। ११ रामेश्वरः गृहे वसति। १२ मुनिः वने वसति। १३ यदा अहं तत्र गमिष्यामि तदा त्वं अपि तत्र एवं आगमिष्यसि किं? अथवा त्वं अन्यत्र गमिष्यसि?

भाषा-वाक्य

१ वह मनुष्य बोझ उठाता है। २ जैसा वह बोझ उठाता है वैसा मैं नहीं उठाता हूं। ३ तू अब क्या बोलता है? ४ वह शब्दोंको रटता है।

५ तू क्या पढता है ? ५ मैं संस्कृत-पाठमाला पढता हूं। ७ दीप जला और उसे यहां ला। ८ किसान बीज बोता है। ९ मैं भी वैसाही बीज बोऊंगा। १० जैसा तू बीज बोता है वैसा वह नहीं बोता। ११ रामेश्वर घरमें रहता है। १२ मुनि वनमें रहता है। १३ अब मैं वहां जाऊंगा तब तुम भी वहां आओगे क्या ? अथवा तुम दूसरे जगह जाओगे ?

पाठ १४

हे मित्र ! त्वं किं वाञ्छसि ? अहं पठितुं इच्छामि। किं अत्रैव पठितुं इच्छसि अथवा काशीक्षेत्रे पठिष्यसि ? अहं व्याकरणशास्त्रं अत्र पठिष्यामि, तथा च न्यायशास्त्रं काशीनगरं गत्वा तत्र कस्य-अपि बुधस्य समीपे स्थित्वा पठिष्यामि। यथा राजा स्वनगरे वसति तथैव गृहस्थः स्वगृहे वसति। त्वं स्वगृहे किं न वससि ? अहं स्वगृहे वत्स्यामि। स किं भणति ? यत् स इदानीं भणति, तत् अहं न जानामि। त्वं जानासि किं ? अहं अपि न जानामि। कः इदानीं ईश्वरं ध्यायति ? अहं एकाग्रेण मनसा ईश्वरं ध्यायामि। तदा त्वं किं करोषि ? अहं अपि तथैव ब्राह्मणं ध्यायामि। यदि त्वं परमेश्वरं ध्यास्यसि, तर्हि शोभनं भविष्यति। स किमपि नैव वाञ्छिष्यति। यदा स तत्र गमिष्यति, तदा क्षेत्रे बीजं वप्स्यति। यदि न गमिष्यति, तर्हि कथं बीजं वप्स्यति ?

शब्द।

संगमः	= संयोग	विहगः	= पक्षी
संगः	= मिलाप	विहंगमः	= पक्षी
योध	= वीर	खगः	= पक्षी
कासारः	= तालाब	भृत्यः	= नौकर
संमानः	= मान	सेवकः	= नौकर

संस्कृत-वाक्य ।

१ योधः अद्य युद्धं प्रति गमिष्यति । २ तस्य भृत्यः इदानीं किं भणति ? ३ पश्य, खगः कथं आकाशे गच्छति ? ४ कासारे जलं वर्तते । ५ जले सेवकः पतति । ६ ब्राह्मणः संमानं न इच्छति । ७ क्षत्रियः संमानं वाञ्छति । ८ वैश्यः वाणिज्येन धनं इच्छति । ९ तव भृत्यः कर्मकुशलः अस्ति ।

भाषा-वाक्य ।

१ वीर आज युद्धके प्रति जायगा । २ उनका नौकर अब क्या बोलता है ? ३ देख, पक्षी कैसा आकाशमें जाता है । ४ तालावमें जल है । ५ जलमें नौकर गिरता है । ६ ब्राह्मण संमान नहीं चाहता है । ७ क्षत्रिय संमान चाहता है । ८ वैश्य वाणिज्यसे धन चाहता है । ९ तेरा नौकर कर्ममें कुशल है ।

निम्नलिखित वाक्य अब पढ़िये । पढ़तेही आपकी समझमें आ जायेंगे---

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

स योधः इदानीं किं करोति ? स वीरः पुरुषः इदानीं युद्धाय गन्तुं इच्छति । तस्य शास्त्रं त्वया कुत्र रक्षितं अस्ति ? मया तस्य शास्त्रं न कुत्रापि रक्षितम् । यज्ञदत्तस्य पुस्तकं तव भृत्येन कुत्र नीतम् ? अहं न जानामि तत् । तव भृत्यं अत्र आनय । मम भृत्यः जलार्थं कूपं प्रति गतः । स इदानीं एव अत्र आगमिष्यति । यः शास्त्रं जानाति, स एव पण्डितः । यः शास्त्रं न जानाति, स पंडितः कथं भवति ! यदि त्वं गन्तुं इच्छसि, तर्हि अधुना एव गच्छ । स राजा सेवकैः सह अत्र एव इदानीं आगच्छति । अहं आकाशे खगं पश्यामि । यः जनः जले स्नानं करोति, स कः अस्ति ? यः मनुष्यः तस्मिन् जले इदानीं स्नानं करोति, सः महापण्डितः भट्टभास्करः अस्ति ॥

अब निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

गुणः	= गुण, रस्सी	समागमः	= संगति
कामः	= इच्छा	पर्वतः	= पहाड़
विनयः	= विनय	मनोरथः	= मनकी इच्छा
लोभः	= लोभ	ज्वरः	= ज्वर, बुखार
धूमः	= धूआं	उपायः	= उपाय, इलाज

संस्कृत वाक्य ।

१ स गुणेन बद्धः । २ तव कः कामः अस्ति इदानीम् ? ३ यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः अस्ति। ४ स पर्वतः तत्र अस्ति। ५ तस्मिन् पर्वते शोभनं वनं अस्ति। ६ प्रतिदिनं अहं तत्र गच्छामि, ईश्वरं ध्यायामि च। ७ यत्र कामः अस्ति तत्र लोभः अपि भवति। ८ ईश्वरस्य ध्यानं एव तत्र उपायः। ९ त्वं ईश्वरस्य ध्यानं कुरु।

भाषा-वाक्य ।

१ वह रस्सीसे बंधा हुआ है। २ तेरी कौनसी इच्छा है अब ? ३ जहां जहां धूआं है, वहां वहां अग्नि है। ४ वह पहाड़ वहां है। ५ उस पर्वतपर उत्तम वन है। ६ प्रतिदिन मैं वहां जाता हूं, और ईश्वरका ध्यान करता हूं। ७ जहां काम होता है, वहां लोभ भी होता है। ८ ईश्वरका ध्यानही वहां उपाय है। ९ तू ईश्वरका ध्यान कर।

शब्द ।

उक्तं	= कहा हुआ	स्थितं	= ठहरा हुआ
पठितं	= पढ़ा हुआ	प्राप्तं	= प्राप्त किया हुआ
दृष्टं	= देखा हुआ	कृतं	= किया हुआ
खादितं	= खाया हुआ	नीतं	= लिया हुआ
गतं	= गया हुआ	दंडितं	= दंड किया हुआ

आगतं = आया हुआ	धावितं = दौड़ा हुआ
भूतं = हुआ हुआ	दत्तं = दिया हुआ
पतितं = गिरा हुआ	भ्रमितं = घुमाया हुआ
लिखितं = लिखा हुआ	उपविष्टं = बैठा हुआ
पक्वं = पकाया हुआ	नष्ट = नष्ट हुआ हुआ

संस्कृत-वाक्य।

१ त्वया किं उक्तम् ? २ मया पुस्तकं पठितम्। ३ तेन पुण्यं दत्तम्। ४ मया कर्म न कृतम्। ५ तव पत्रं मया अद्य एव प्राप्तम्। ६ तव पत्रं मया न नीतम्। ७ यथा त्वया लिखितं तथा एव मया पठितम्।

भाषा-वाक्य।

१ तूने क्या कहा ? २ मैंने पुस्तक पढ़ी। ३ उसने कुछ दिया। ४ मैंने कर्म नहीं किया। ५ तेरा पत्र मैंने आज ही प्राप्त किया। ६ तेरा पत्र मैंने नहीं लिया। ७ जैसा तूने लिखा, वैसा मैंने पढ़ा।

संधि किये हुए वाक्य।

तव कः कामोऽस्तीदानीम् ? यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरस्ति। स पर्वतस्तत्रास्ति। यत्र कामोऽस्ति तत्र लोभोऽपि भवति। ईश्वरस्य ध्यानमेव तत्रोपायः। त्वया किमुक्तम् ? तव पत्रं मयाद्यैव प्राप्तम्।

संस्कृत वाक्य।

१ त्वया पाठः पठितः। २ तेन पुस्तकं पठितम्। ३ मया अष्टाध्यायी पठिता।

भाषा वाक्य।

१ तूने पाठ पढ़ा है। २ उसने पुस्तक पढ़ी है। ३ मैंने अष्टाध्यायी पढ़ी है।

यहां "पठित" यह शब्द तीनों लिंगोंमें शब्दोंके साथ इस प्रकार बदलता है। इसी रीतिसे शब्दोंके लिंगोंके अनुसार उनके रूप बदलकर निम्नलिखित वाक्य बनते हैं—

संस्कृत वाक्य।

१ तेन मंत्रः उक्तः। २ त्वया कविता उक्ता। ३ मया काव्यं उक्तम्। ४ त्वया मोदकः खादितः। ५ मया करपट्टिका खादिता।

भाषा वाक्य।

१ उसने मंत्र कहा। २ तूने कविता कही। ३ मैंने काव्य कहा। ४ तूने लड्डू खाया। ५ मैंने फुलका खाया।

पाठ १५

संस्कृत वाक्य।

१ तेन अन्नं खादितम्। २ रामः तत्र गतः। ३ सीता अत्र आगता। ४ जलं तत्र गतम्। ५ मया धनं प्राप्तम्। ६ त्वया अश्वः प्राप्तः। ७ तेन मुद्रिका प्राप्ता। ८ मया जलं तत्र न नीतम्। ९ त्वया सेवकः किं न नीतः? १० तेन तत्र गौः नीता। ११ स पुरुषः कर्दमे पतितः। १२ सा स्त्री जले पतिता। १३ मम पत्रं कूपे पतितम्। १४ रामचन्द्रेण पत्रं लिखितम्। १५ नलेन पत्रिका लिखिता। १६ मया लेखः लिखितः। १७ त्वया धनं न दत्तम्। १८ तेन भूमिः दत्ता। १९ मया ग्रन्थः दत्तः। २० तव पातकं नष्टम्। २१ मम स्मृतिः न नष्टा। २२ तस्य ग्रंथः नष्टः किम्?

भाषा वाक्य।

१ उसने अन्न खाया। २ राम वहां गया। ३ सीता यहां आगई। ४ जल वहां गया। ५ मैंने धन प्राप्त किया। ६ तूने घोड़ा प्राप्त किया। ७ उसने

अंगुठी प्राप्त की। ८ मैंने जल वहां नहीं लिया। ९ तूने सेवक क्यों नहीं लिया? १० उसने वहां गाय ली है। ११ वह पुरुष कीचड़में गिरा। १२ वह स्त्री जलमें गिर गई। १३ मेरा पुत्र कुंएमें गिर गया। १४ रामचंद्रने पत्र लिखा। १५ नलने पत्र लिखा। १६ मैंने लेख लिखा। १७ तूने धन नहीं दिया। १८ उसने भूमि दी। १९ मैंने ग्रन्थ दिया। २० तेरा पाप नष्ट हुआ। २१ मेरी स्मरणशक्ति नष्ट नहीं हुई। २२ उसका ग्रंथ नष्ट हो गया क्या?

इसी प्रकार अन्यान्य शब्दोंका प्रयोग करके वाक्य बना सकते हैं।

शब्द।

पीत = पीया हुआ	भुक्त = भोजन किया हुआ
भक्षित = खाया हुआ	श्रुत = सुना हुआ
ज्ञात = जाना हुआ	कथित = कहा हुआ
आज्ञात = आज्ञा किया हुआ	आरूढ = चढा हुआ
धृत = धारण किया हुआ	व्याख्यात = व्याख्यान किया हुआ
आघ्रात = सूंघा हुआ	रक्षित = रखा हुआ
पालित = पाला हुआ	

संस्कृत--वाक्य।

१ किं त्वया जलं पीतम्? २ मया अन्नं भक्षितं जलं च पीतम्। ३ यत् त्वया उक्तं तत् सर्वं मया ज्ञातम्। ४ किं त्वया भुक्तं अन्नम्? ५ तेन एषः विषयः व्याख्यातः। ६ तेन भोजनपात्रं कुत्र रक्षितम्?

भाषा वाक्य।

१ क्या तूने जल पीया? २ मैंने अन्न खाया और जल पीया। ३ जो तूने कहा वह सब मैंने जान लिया। ४ क्या तूने अन्न खाया? ५ उसने इस विषयका व्याख्यान किया। ६ उसने भोजनका पात्र कहां रखा?

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

तव पात्रं जले पतितम् । यदा तत् जले पतितं तदा एव मया दृष्टम् । यदि त्वया अन्नं न भक्षितं, तर्हि अत्र आगच्छ, अहं तुभ्यं अन्नं दास्यामि । तेन यदि चक्रं न भ्रामितं, तर्हि यन्त्रं कथं भ्रमति ? यदि तेन जलं न दत्तं, तर्हि त्वया कथं प्राप्तम् ? त्वं तत्र उपविष्टः असि, तथैव सः अपि उपविष्टः अस्ति । नृपेण स कथं दण्डितः ? तेन किं कृतम् ? यत् त्वया श्रुतं तत् एव इदानीं वद । तेन ईश्वरेण सर्वं जगत् बलेन कृतं अस्ति । यत् मया इदानीं व्याख्यातं तत् त्वया ज्ञातं किम् ? वीरस्य शस्त्रं मया अत्रैव रक्षितं, परंतु तत् इदानीं अत्र नास्ति, केन नीतं इति अहं न जानामि । यः यथा कर्म करोति, सः तथा एव फलं प्राप्नोति ।

संधि किये हुए वाक्य ।

यदि त्वयान्नं न भक्षितं तर्ह्यत्रागच्छ, अहं तुभ्यमन्नं दास्यामि । त्वं तत्रोपविष्टोऽसि तथैव सोऽप्युपविष्टोऽस्ति । नृपेण स कथं दण्डितः ? तेन किं कृतम् ? यत्त्वया श्रुतं तदेवेदानीं वद । तेनेश्वरेण सर्वं जगद्बलेन कृतमस्ति । यन्मयेदानीं व्याख्यातं तत्त्वया ज्ञातं किम् ? वीरस्य शस्त्रं मयात्रैव रक्षितः परंतु तदिदानीमत्र नास्ति, केन नीतमित्यहं न जानामि ।

पाठ १६

निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

शब्द ।

पादः	= पांव	दिवसः	= दिन
प्रयत्नः	= प्रयत्न	विप्रः	= ज्ञानी, ब्राह्मण

स्वर्गः	= स्वर्ग	अस्ताचलः	= सूर्यास्त होनेका पर्वत
अपवर्गः	= स्वर्ग	मृगः	= हरिण
समाजः	= समाज	पान्थः	= प्रवासी
अर्थः	= धन		

संस्कृत वाक्य।

१ तेन कुमारेण इदानीं किं उक्तम्? २ तस्मिन् समाजे एकः पण्डितः अस्ति। ३ तस्मिन् मम कः अपराधः? ४ पुरुषः अर्थस्य दासः। ५ पान्थः मार्गेण गच्छति। ६ अस्ताचलं सूर्यः गच्छति

भाषा-वाक्य।

१ उस लड़केने अब क्या कहा? २ उस समाजमें एक पण्डित है। ३ उसमें मेरा क्या अपराध है? ४ मनुष्य धनका दास है। ५ प्रवासी मार्गसे जाता है। ६ अस्तपर्वतके प्रति सूर्य जाता है।

शब्द।

दैत्यः	= राक्षस	सर्पः	= सांप
पाठः	= पाठ	स्वरः	= स्वर, आवाज
आचार्यः	= आचार्य	वासः	= निवास

सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति । सर्वं जगत् स एव भ्रामयति । तं शरणं गच्छामि । तस्य प्रसादात् त्वं परां शान्तिं प्राप्स्यसि । अहं मरणात् भीतः न अस्मि । सत्यस्य वचनं एव सदा श्रेयः भवति । यः सदा असत्यं वदति स एव पतति । त्वं कदा अपि असत्यं मा वद ।

संस्कृत वाक्य ।

१ तेन लेखः लिखितः किम् ? २ यः लेखः तेन लिखितः तं त्वं पठ । ३ तव पुत्रः इदानीं किं पठति ? ४ त्वं हस्ते दण्डं धारय । ५ तस्मिन् मार्गे सर्पः स्थितः । ६ त्वया वेदस्य पुस्तकं कुत्र रक्षितम् ? ७ तव कुत्र वासः भवति ? ८ चोरः केन मार्गेण गतः ?

भाषा वाक्य ।

१ उसने लेख लिखा क्या ? २ जो लेख उसने लिखा है उसको तू पढ़ । ३ तेरा पुत्र अब क्या पढ़ता है ? ४ तू हाथमें दण्ड धारण कर । ५ उस मार्गमें सांप है । ६ । तूने वेदकी पुस्तक कहां रखी है ? ७ तेरा कहां निवास है ? ८ चोर किस मार्गसे गया ?

पाठ १७

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

हे आचार्य ! अहं न्यायशास्त्रं पठितुं इच्छामि । हे शिष्य ! किं त्वया व्याकरणशास्त्रं पठितम् ? यदि नहि पठितं, तर्हि प्रथमं व्याकरणशास्त्रं एव पठ । पश्चात् न्यायशास्त्रं पठिष्यसि ।

तस्य महान् शब्दः अस्ति । तं पृच्छ, कुत्र गच्छसि इति । स वदति, अहं प्रभासनगरं अधुना गच्छामि इति । तस्मात् नगरात् स कदा पुनः आगमिष्यति ?

तव पुत्रेण मम दण्डः कुत्र नीतः ? स मम पुत्रः तव दण्डेन सह तत्र धावति । तं पश्य, स कथं धावति इति । यदा स धावति तदा त्वां पश्यति ।

मम वस्त्रं कुत्र अस्ति ? तत् सर्वं चोरेण नीतम् । पात्रं अपि नास्ति । तत् अपि तेन एव नीतम् । स चोरः केन मार्गेण गतः इति त्वं जानासि किम् ?

संधि किये हुए वाक्य ।

तेन लेखो लिखितः किम् ? यो लेखस्तेन लिखितस्तं त्वं पठ । तव पुत्र इदानीं किं पठति ? तव कुत्र वासो भवति ? हे आचार्य ! अहं न्यायशास्त्रं पठितुमिच्छामि । हे शिष्य ! किं त्वया व्याकरणशास्त्रं पठितम् ? यदि नहि पठितं, तर्हि प्रथमं व्याकरणशास्त्रमेव पठ । पश्चान्न्यायशास्त्रं पठिष्यसि । तत्र महाञ्छब्दोऽस्ति । तं पृच्छ, कुत्र गच्छसीति । स वदत्यहं प्रभासनगरमधुना गच्छामीति । तस्मान्नगरात्स कदा पुनरागमिष्यति ?

कुत्र नीतस्तव पुत्रेण मम दण्डः ? स मम पुत्रस्तव दण्डेन सह तत्र धावतीति । पश्य तं स कथं धावति ?

मम वस्त्रं कुत्राऽस्ति ? तत्सर्वं चोरेण नीतम् । पात्रमपि नास्ति । तदपि तेनैव नीतम् । स चोरः केन मार्गेण गत इति त्वं जानासि किम् ।

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक आप पढ़िये—

नमः शिवाय शान्ताय निश्चलाय यशस्विने ।
जगद्बीजाय श्रेष्ठाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ १ ॥

पद— नमः । शिवाय । शान्ताय । निश्चलाय । यशस्विने । जगत्+बीजाय । श्रेष्ठाय । तस्मै । वीर्य+आत्मने । नमः ॥

अर्थ- (शिवाय) कल्याणमय, (शान्ताय) शांत, निश्चल,

(यशस्विने) यशस्वी, (श्रेष्ठाय) श्रेष्ठ, (वीर्य+आत्मने) वीर्यमय आत्मारूप (तस्मै) उस (जगत्+बीजाय) जगत्के बीजभूत ईश्वरके लिये नमस्कार है।

सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु न कश्चिद् दुःखमाप्नुयात्॥

पद- सर्वे। अपि। सुखिनः। सन्तु। सर्वे। सन्तु। निरामयाः। सर्वे। भद्राणि। पश्यन्तु। न। कः। चित्। दुःखं। आप्नुयात्॥

अन्वयः- सर्वे अपि सुखिनः सन्तु। सर्वे निरामयाः सन्तु। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु। कःचित् दुःखं न आप्नुयात्॥

अर्थ— (सर्वे) सब (अपि) ही (सुखिनः) सुखी (सन्तु) हों। सब (निरामयाः) रोगरहित हों; सब (भद्राणि) कल्याणोंको (पश्यन्तु) देखें और (कः चित्) कोई भी दुःखको (न. आप्नुयात्) प्राप्त न होवे।

न तपस्तप इत्याहुर्ब्रह्मचर्यं तपोत्तमम्।
ऊर्ध्वरेता भवेद्यस्तु स देवो न तु मानुषः॥

पद- न। तपः। तपः। इति। आहुः। ब्रह्म—चर्यं। तप+उत्तमम्। ऊर्ध्व+रेताः। भवेत्। यः। तु। सः। देवः। न। तु। मानुषः॥

अन्वयः- तपः तपः इति न आहुः। ब्रह्मचर्यं तपोत्तमम्। यः तु ऊर्ध्वरेताः भवेत्, सः देवः, न तु मानुषः॥

अर्थ- तपको तप ऐसा नहीं कहते। ब्रह्मचर्य ही (तप+उत्तमं) उत्तम तप है। जो (तु) निश्चयसे ऊर्ध्वरेता होता है, वह देव है, वह मनुष्य नहीं है।

आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह।
न तस्य किञ्चिदप्राप्यं इति विद्धि नराधिप॥
(महाभारत अनु० ६५।३५)

पद— आ+जन्म+मरणात् । यः । तु । ब्रह्मचारी । भवेत् । इह । न । तस्य । किंचित् । अप्राप्यं । इति । विद्धि । नराधिप ।

अन्वयः— हे नराधिप ! यः तु आजन्ममरणात् ब्रह्मचारी इह भवेत् । तस्य किंचित् अप्राप्यं न इति विद्धि ॥

अर्थ– हे (नर+अधिप) मनुष्योंके प्रभु ! जो (तु) निःसंदेह जन्मसे मरणपर्यन्त ब्रह्मचारी (इह) इस जगतमें (भवेत्) होवे, (तस्य) उसके लिए (किंचित्) कुछ भी (अप्राप्यं) प्राप्त होने अयोग्य नहीं, ऐसा (विद्धि) तू जान ।

पञ्चविंशतिपर्यंतं ब्रह्मचर्यं समाचरेत् ।
गुणवाञ्छक्तिसंपन्नः शतायुस्तु भविष्यति ॥

पद— पंचविंशतिपर्यंतं । ब्रह्मचर्यं । समाचरेत् । गुणवान् शक्तिसंपन्नः । शतायुः । तु । भविष्यति ॥

अर्थ– (पंच+विंशति+पर्यंतं) पचीस वर्षतक ब्रह्मचर्य (समाचरेत्) जो आचरण करेगा, वह गुणवान्, शक्तिसंपन्न और शतायु (तु) निःसंदेह (भविष्यति) होगा ।

पाठ १८

कायेन मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं विधीयते ॥

पद— कायेन । मनसा । वाचा । सर्व+अवस्थासु । सर्वदा । सर्वत्र । मैथुन त्यागः । ब्रह्मचर्यं । विधीयते ॥

अर्थ- (कायेन) शरीरसे, (मनसा) मनसे, (वाचा) वाणीसे, (सर्व+अवस्थासु) सब अवस्थाओंमें सर्वदा और सर्वत्र मैथुनका त्याग करना ब्रह्मचर्य (विधीयते) कहा जाता है।

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा।
सुदुर्वृत्तेन्द्रियग्रामं बलाच्छीघ्रं निवारय॥

पद- यदि। इच्छसि। वशीकर्तुं। जगत्। एकेन। कर्मणा। सु+दुर्+वृत्त+इंद्रिय+ग्रामं। बलात्। शीघ्रं। निवारय॥

अन्वयः— यदि एकेन कर्मणा जगत् वशीकर्तुं इच्छसि, सुदुर्वृत्त+ इंद्रिय+ग्रामं शीघ्रं बलात् निवारय॥

अर्थ— यदि एक कर्मसे सब जगत वशमें करनेकी इच्छा तू करता है, तो दुष्ट आचरण करनेवाले इंद्रियोंके समुदायको शीघ्रही बलके साथ (निवारय) निवारण कर।

इन श्लोकोंको वारंवार पढके देखिये कि आपकी योग्यता कितनी हुई है और संस्कृतमें कैसी प्रगति आप कर रहे हैं।

संधि किये हुए वाक्य।

तव पात्रं जले पतितम्। यदा तज्जले पतितं तदैव मया दृष्टम्। यदि त्वयान्नं न भक्षितं तर्ह्यागच्छाहं तुभ्यमन्नं दास्यामि। तेन यदि चक्रं न भ्रामितं, तर्हि यन्त्रं कथं भ्रमति? यदि तेन जलं न दत्तं, तर्हि त्वया कथं प्राप्तम्? त्वं यथा तत्रोपविष्टोऽसि तथैव सोऽप्युपविष्टोऽस्ति, नृपेण स कथं दण्डितः? किं तेन कृतम्? यत्त्वया श्रुतं तदेवेदानीं वद। तेनेश्वरेण सर्वं जगद्बलेन धृतमस्ति। यन्मयेदानीं व्याख्यातं तत्त्वया ज्ञातं किम्? चौरस्य शस्त्रं मयात्रैव रक्षितं, परन्तु तदिदानीमत्र नास्ति, केन नीतमित्यहं न जानामि। यो यथा करोति स तथैव फलं प्राप्नोति।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

(१)

हे राजेन्द्र ! शमीको नाम परमधर्मात्मा शान्तो दान्तो महातपा एक ऋषिस्तव विषये वर्तते। त्वया मौनव्रतस्य तस्य स्कन्धे प्राणैर्वियुक्तः सर्पो धनुष्कोट्याऽपसक्तः। स ऋषिस्तव तत्कर्म क्षान्तवान्। परन्तु तस्य पुत्रो न चक्षमे। हे राजन्! तेनर्षिपुत्रेणाद्य पितुरपमानमेव त्वं शप्तोऽसि। इदानीं तत्र त्व स्वरक्षां कुरुष्वेति पुनःपुनस्त्वां स ऋषिरब्रवीत्। तत्केनाप्यन्यथाकर्तुं न शक्यमिति चापि सोऽब्रवीत्।

(२)

[illegible] पुरुषो भारं वहति। यथा स भारं वहति तथाऽहं न वहामि। त्वमिदानीं किं भणसि। स शब्दान् रटति। दीपं दीपय, समानय च। कृषीवलो बीजं वपति। अहमपि तथैव बीजं वप्स्यामि। यथा त्वं बीजं वपसि तथा स न वपति। रामेश्वरो गृहे वसति। मुनिर्वने वसति।

(३)

हे मित्र, त्वं किं वाञ्छसि ? अहं पठितुमिच्छामि। किमत्रैव पठितुमिच्छसि ? अथवा काशीक्षेत्रे पठिष्यसि ? अहं व्याकरणशास्त्रमत्र पठिष्यामि, तथा च न्यायशास्त्रं काशीनगरं गत्वा, तत्र कस्यापि बुधस्य समीपे स्थित्वा पठिष्यामि। यथा राजा स्वनगरे वसति, तथैव गृहस्थः स्वगृहे वसति। त्वं स्वगृहे किं न वससि ? अहं स्वगृहे वत्स्यामि। स किं भणति ? वत्स इदानीं भणति, तदहं [illegible] जानामि। त्वं जानासि किम् ? अहमपि न जानामि। क इदानीमीश्वरं ध्यायति ? अहमेकाग्रेण मनसेश्वरं ध्यायामि। यदि त्वं परमेश्वरं ध्यास्यसि, तर्हि शोभनं भविष्यति। स

*

किमपि नैव वाञ्छिष्यति। यदा स तत्र गमिष्यति तदा क्षेत्रे बीजं वप्स्यति।

(४)

योधोऽद्य युद्धं प्रति गमिष्यति। तस्य भृत्य इदानीं किं भणति? पश्य, खगः कथमाकाशे गच्छति। कासारे जलं वर्तते। जले सेवकः पतति। ब्राह्मणः संमानं नेच्छति। क्षत्रियः संमानं वाञ्छति। वैश्यो वाणिज्येन धनमिच्छति। तव भृत्यः कर्मकुशलोऽस्ति।

पाठ १९

संस्कृत-वाचन-पाठः।

स योध इदानीं किं करोति। स वीरः पुरुष इदानीं युद्धाय गन्तुमिच्छति। तस्य शास्त्रं त्वया कुत्र रक्षितमस्ति? मया तस्य शास्त्रं न कुत्रापि रक्षितम्। यज्ञदत्तस्य पुस्तकं तव भृत्येन कुत्र नीतम्? अहं न जानामि तत्। तव भृत्यमत्रानय। मम भृत्यो जलार्थं कूपं प्रति गतः। स इदानीमेवात्रागमिष्यति। यः शास्त्रं जानाति स एव पण्डितः। यः शास्त्रं न जानाति स पंडितः कथं भवति? यदि त्वं तत्र गन्तुमिच्छसि। तर्ह्यधुनैव गच्छ। स राजा सेवकैः सहात्रैवेदानीमागच्छति। अहमाकाशे तं खगं पश्यामि। यो जनो जले स्नानं करोति स कोऽस्ति? यो मनुष्यस्तस्मिञ्जले इदानीं स्नानं करोति, स महापण्डितो भट्टभास्करोऽस्ति।

स गुणेन बद्धः। तव कः कामोऽस्तीदानीम्? यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरस्ति। स पर्वतस्तत्राऽस्ति। तस्मिन्पर्वते शोभनं वनमस्ति। प्रतिदिनमहं तत्र गच्छामीश्वरं ध्यायामि च। यत्र कामोऽस्ति तत्र लोभोऽपि भवति। ईश्वरस्य ध्यानमेव तत्रोपायः।

त्वया किमुक्तम् ? मया पुस्तकं पठितम् । तेन पुष्पं दृष्टम् । मया कर्म न कृतम् । तव पत्रं मयाद्यैव प्राप्तम् तव वस्त्रं मया नीतम् । यथा त्वया लिखितं तथैव मया पठितम् ।

त्वया पाठः पठितः । तेन पुस्तकं पठितम् । मयाऽष्टाध्यायी पठिता । तेन मंत्रः उक्तः । त्वया कवितोक्ता । मया काव्यमुक्तम् । त्वया मोदकः खादितः । मया करपट्टिका खादिता । तेनान्नं खादितम् । रामस्तत्र गतः । सीतात्रागता । जलं तत्र गतम् । मया धनं प्राप्तम् । त्वयाऽश्वः प्राप्तः । तेन मुद्रिका प्राप्ता । मया जलं तत्र न नीतम् । त्वया सेवकः किं न नीतः ? तेन तत्र गौर्नीता । स पुरुषः कर्दमे पतितः । सा स्त्री जले पतिता । मम पत्रं कूपे पतितम् । रामचन्द्रेण पत्रं लिखितम् । नलेन पत्रिका लिखिता । मया लेखो लिखितः । त्वया धनं दत्तम् । तेन भूमिर्दत्ता । मया ग्रंथो दत्तः । तव पातकं नष्टम् । मम स्मृतिर्न नष्टा । तस्य ग्रंथो नष्टः किम् ?

किं त्वया जलं पीतम् ? मयान्नं भक्षितं जलं च पीतम् । यत्त्वयोक्तं तत्सर्वं मया ज्ञातम् । किं त्वया भुक्तमन्नम् ? तेनैव विषयो व्याख्यातः । तेन भोजनपात्रं कुत्र रक्षितम् ?

किं त्वया पाठो न पठितः ? त्वया पुस्तकं न पठितं किम् ? त्वया अष्टाध्यायी नैव पठिता । मया मन्त्रः पठित एव । केन कविता नैवोक्ता । त्वया काव्यमुक्तं किम् ? खादितोऽपि मया मोदकः । त्वया करपट्टिका खादिता किम् ? मयान्नं खादितमेव । रामस्तत्र गतः किम् ?

सीतात्र नैवागता । जलं तत्र गतं नैव । मया धनं प्राप्तम् । अश्वस्त्वया प्राप्तः किम् ? मया मुद्रिका प्राप्ता । मया जलं तत्रैव नीतम् ।

परमधर्मात्मा शमीको नाम मुनिः तव राज्ये तपः तपति । त्वया मौनावलम्बिनः प्रशस्यस्य तस्य मुनेः कण्ठे एकः मृतः

सर्पो धनुष्कोट्याऽवसक्तः । स शान्तो दान्तो मुनिः तच्च दुष्टं कृत्यं क्षान्तवान् । परंतु तस्य मुनेः पुत्रः तच्च कर्म न चक्षमे। हे राजन्! शमीकस्य तेन पुत्रेण त्वं शप्तोऽसि । अतः इदानीं तत्र त्वं संरक्षां कुरुष्व इति पुनः पुनः स ऋषिः त्वां अब्रवीत्।

पाठ २१

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

पद— इदं । तु । ते । गुह्य-तमं । प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे । ज्ञानं । विज्ञान-सहितं । यत् । ज्ञात्वा । मोक्ष्यसे । अशुभात् ।

अन्वयः— यत् ज्ञात्वा (त्वं) अशुभात् मोक्ष्यसे, (तत्) तु इदं गुह्यतमं विज्ञानसहितं ज्ञानं अनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि ॥

अर्थ— जो जानकर (तुम) अशुभसे मुक्ति पाओगे (वह) यह अत्यन्त गुह्य और विज्ञानसहित तथा मत्सररहित उत्तम ज्ञान तुमको मैं कहनेवाला हूँ ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

पद— राज-विद्या । राज-गुह्यं । पवित्रं । इदं । उत्तमं । प्रत्यक्ष-अवगमं । धर्म्यं । सुसुखं । कर्तुं । अव्ययम् ।

अन्वयः— इदं (ज्ञानं) राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं, अव्ययं, प्रत्यक्षावगमं, कर्तुं सुसुखं, धर्म्यं च (अस्ति) ।

अर्थ— यह ज्ञान अर्थात् सब विद्यामें मुख्य, सब गुह्योंमें गुह्य, उत्तम, पवित्र, अविनाशी, प्रत्यक्ष अनुभवमें आनेवाला, करनेमें सुलभ और धार्मिक स्वरूपका ऐसा है ।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

पद— अश्रद्दधानाः । पुरुषाः । धर्मस्य । अस्य । परंतप । अप्राप्य । मां । निवर्तन्ते । मृत्यु-संसार-वर्त्मनि ।

अन्वयः— हे परंतप ! अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते ।

अर्थ— हे श्रेष्ठ तप करनेवाले अर्जुन ! इस धर्मपर श्रद्धा न रखनेवाले लोग मुझको (ईश्वरको) नहीं प्राप्त होते हैं । मृत्युमय संसारके मार्गोंपर बारंबार भटकते रहते हैं ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

पद— मया । ततं । इदं । सर्वं । जगत् । अव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि । सर्व-भूतानि । न । च । अहं । तेषु । अवस्थितः ।

अन्वयः— अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततम् । सर्वं भूतानि मत्स्थानि (सन्ति), अहं च तेषु न अवस्थितः ।

अर्थ— अव्यक्त मूर्ति धारण करनेवाले मेरेसे (ईश्वरसे) यह सम्पूर्ण संसार विस्तृत अथवा व्याप्त किया गया है । सब प्राणी मेरेमें है किन्तु हम उसमें नहीं हैं ।

गुह्यतमं— अत्यन्तं गुह्यं गुह्यतमं ।
अनसूयुः— न असूयुः अनसूयुः ।
विज्ञानसहितं— विशेष ज्ञानं विज्ञानं । विज्ञानेन सहितम् विज्ञानसहितम् ।
अशुभं— न शुभं अशुभम् ।
अव्ययः— न व्ययः अव्ययः ।
अव्यक्तमूर्तिं— अव्यक्ता मूर्तिः यस्य सः अव्यक्तमूर्तिः ।
सर्वभूतानि— सर्वाणि भूतानि ।

अंक ३

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

तृतीयो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, किल्ला-पारडी, (जि० सूरत)

सप्तम वार

संवत् २००९, शके १८७४, सन् १९५२

मूल्य ८ आने ।

सूचना

पाठको! यह तृतीय भाग आपको दिया जाता है। पूर्ववत् ही इसका अध्ययन आप कीजिये। बीच बीचमें ऐसे पाठ रखे हैं कि जो 'केवल संस्कृत' के ही हैं। वे पाठ यदि आपकी समझमें आगये, तो आप यह समझ सकते हैं कि, उस पाठतकका भाग आपको अवगत हो चुका है। परंतु यदि वे पाठ समझमें नहीं आये, तो आपको पूर्वके पाठ पुनः देखने चाहिये।

इस युक्तिसे आप अपनी परीक्षा भी कर सकते हैं और शीघ्र आगे भी बढ सकते हैं।

स्वाध्याय-मंडल, किल्ला पारडी (जि. सूरत) — लेखक श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

मुद्रक और प्रकाशक-श्री० श्री० सातवळेकर, बी. ए,
भारत-मुद्रणालय, किल्ला पारडी (जि० सूरत)

ॐ

संस्कृत–पाठ–माला

तृतीय भाग।

पाठ १

अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके रूप निम्न प्रकार बनते हैं-

१ प्रथमा	कुमारः	= लडका
संबोधन (हे)	कुमार !	= हे लडके !
२ द्वितीया	कुमारम्	= लडकेको
३ तृतीया	कुमारेण	= लडकेने
४ चतुर्थी	कुमाराय	= लडकेके लिये
५ पंचमी	कुमारात्	= लडकेसे
६ षष्ठी	कुमारस्य	= लडकेका
७ सप्तमी	कुमारे	= लडकेमें

इसी प्रकार निम्नलिखित अकारान्त शब्दोंके रूप होते हैं—

पुत्रः—लडका	पंकः—कीचड
प्राणः—प्राण	दुर्गः—गढ
राक्षसः—राक्षस	द्वारपालः—द्वारका रक्षक
यज्ञः—यज्ञ	वृषभः—बैल
अश्वः—घोडा	मेषः—मेढा, भेडा

कंदुकः—गेंद	मंचकः—मेज, पलंग, टेबल
सिंहः—सींह, बबर	विष्टरः—आसन, कुर्सी
देशः—देश, प्रांत	भागः—हिस्सा
खण्डः—टुकडा	धर्मः—धर्म

संस्कृत-वाक्यानि।

१ तव पुत्रः कुत्र गतः ? २ मम पुत्रः अद्य मातुलस्य गृहं गतः। ३ स कदा आगमिष्यति ? ४ स श्वः आगमिष्यति। ५ तस्मिन् पंके वृषभः पतितः। ६ तं विष्टरं अत्र आनय। ७ मम मंचकः अत्र नास्ति। ८ धर्मस्य तत्त्वं त्वं जानासि किम् ? ९ अस्मिन् देशे राक्षसः नास्ति। १० तव द्वारपालः तत्र अस्ति किम् ? ११ त्वं यज्ञस्य अनुष्ठानं किं न करोषि ? १२ अस्य गृहस्य एष भागः अस्ति। १३ तस्य पुत्रः ग्रामं गतः।

भाषा-वाक्य

१ तेरा लडका कहां गया ? २ मेरा लडका आज मामाके घर गया। ३ वह कब आवेगा ? ४ वह कल आवेगा। ५ उस कीचडमें बैल गिर गया है। ६ उस कुर्सीको यहां ला। ७ मेरा मेज यहां नहीं है। ८ धर्मका तत्त्व तू जानता है क्या ? ९ इस देशमें राक्षस नहीं है। १० तेरा द्वारपाल वहां है क्या ? ११ तू यज्ञका अनुष्ठान क्यों नहीं करता ? १२ इस घरका यह भाग है। १३ उसका लडका ग्राम चला गया।

पाठ २

संस्कृत-वाक्यानि।

१ मम पुत्रं पश्य। २ पुत्रेण फलं न आनीतम्। ३ पुत्राय पुस्तकं देहि। ४ पुत्रात् दूरं न गच्छ। ५ पुत्रस्य वस्त्रं नय। ६ पुत्रे सर्वं सुखं भवति। ७ स धर्मेण राज्यं रक्षति। ८ तस्य भागं त्वं किं न इच्छसि? ९ विष्टरे पुस्तकं रक्षितम्। १० मञ्चकस्य समीपं एव विष्टरः अस्ति। ११ दुर्गः कुत्र अस्ति? १२ कः दुर्गः? १३ कृष्णदुर्गः इति यः अस्ति। १४ कृष्णदुर्गः विजयदुर्गस्य समीप एव अस्ति।

भाषा-वाक्य।

१ मेरे पुत्रको देख। २ पुत्रने फल नहीं ला रखा। ३ पुत्रको पुस्तक दो। ४ पुत्रसे दूर मत जा। ५ पुत्रका वस्त्र ले जा। ६ पुत्रमें सब सुख होता है। ७ वह धर्मसे राज्यकी रक्षा करता है। ८ उसके हिस्सेको तू क्यों नहीं चाहता? ९ कुर्सीपर पुस्तक रखा है। १० मेजके पास ही कुर्सी है। ११ गढ कहां है? १२ कौनसा गढ? १३ कृष्णदुर्ग जो है। १४ कृष्णदुर्ग विजयदुर्गके पास ही है।

संस्कृत-वाक्यानि।

सर्वं बलं प्राणे एव भवति। प्राणः एव बलं अस्ति। रावणः नाम एकः राक्षसः अस्ति। लंकानगरे तस्य राज्यं अस्ति। सिंहः यथा वने भवति तथा अश्वः ग्रामे

भवति । मंचके पुस्तकं नास्ति । गृहे मंचकः अपि नास्ति । अश्वं वीरः आरोहति । वीरः अश्वं आरोहति किम् ? वृषभं कः आरोहति ? महादेवः वृषभं आरोहति । अस्य दुर्गस्य कः द्वारपालः अस्ति ? कंदुकः त्वया कुत्र रक्षितः ? यथा मेषः धावति तथा एव वृषभः अपि धावति । तत्र पंकः अस्ति, तत्र न गच्छ । यथा पिता कुमारं पश्यति तथा कुमारः जनकं पश्यति । चोरेण मम अश्वः नीतः । द्वारपालस्य शस्त्रं तीक्ष्णं अस्ति । दुर्गे सैनिकः भवति । गृहे गृहस्य रक्षकः अस्ति ।

संधि किये हुए वाक्य ।

तव पुत्रः कुत्र गतः ? कुत्र गतस्तव पुत्रः? कुत्र तव पुत्रो गतः ? मम पुत्रोऽद्य मातुलस्य गृहं गतः । मातुलस्य गृहमद्य गतो मम पुत्रः । मम पुत्रो गतोऽद्य मातुलस्य गृहम् । मम मंचकोऽत्र नास्ति । नास्त्यत्र मम मंचकः । तव द्वारपालस्तत्रास्ति किम् ? किं तत्रास्ति तव द्वारपालः ? अस्ति किं तव द्वारपालस्तत्र ? रावणो नामैको राक्षसोऽस्ति । राक्षसोऽस्त्येको रावणो नाम । एको राक्षसो रावणो नामास्ति । अश्वमारोहति वीरः । आरोहत्यश्वं वीरः । वीर आरोहत्यश्वम् । कुमारो जनकं पश्यति । जनकं कुमारः पश्यति ।

पाठ ३

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये—

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा॥
(भ० गीता १।३२)

पद—न। कांक्षे। विजयं। कृष्ण। न। च। राज्यं। सुखानि। च। किं। नः। राज्येन। गोविंद। किं। भोगैः। जीवितेन। वा॥

अन्वयः—हे कृष्ण! विजयं न कांक्षे। राज्यं सुखानि च न (कांक्षे)। हे गोविंद! राज्येन नः किं? भोगैः किं? जीवितेन वा किम्?

अर्थ—हे कृष्ण! मैं विजय नहीं (कांक्षे) चाहता। राज्य और सुख भी नहीं चाहता। हे गोविंद! राज्यसे (नः) हमें क्या? भोगोंसे क्या? और जीवितसे भी क्या [मिलेगा]?

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च॥
(भ० गी० १।३३)

पद—येषां। अर्थे। कांक्षितं। नः। राज्यं। भोगाः। सुखानि। च। ते। इमे। अवस्थिताः। युद्धे। प्राणान्। त्यक्त्वा। धनानि। च।

अन्वयः-येषां अर्थे राज्यं नः कांक्षितम्, येषां अर्थे भोगाः नः (कांक्षिताः), येषां च अर्थे सुखानि नः (कांक्षितानि), ते इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः॥

अर्थ— (येषां) जिनके (अर्थे) लिये राज्य (नः) हमने (कांक्षितं) चाहा था, जिनके लिये भोग हमने चाहे थे, तथा जिनके लिये सुख हमने चाहे थे, (ते) वे (इमे) ये प्राणों और धनोंको (त्यक्त्वा) छोडकर (युद्धे) युद्धमें (अवस्थिताः) उपस्थित हैं।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा॥
(भ० गी० १।३४)

अर्थ—आचार्य, पितर, पुत्र तथा (पितामहाः) दादा, (मातुलाः) मामा, (श्वशुराः) ससुर, (पौत्राः) पोते, साले, तथा संबंधी [लोग ये हैं]।

संधि किये हुए वाक्य।

१ अहं विजयं न कांक्षे । नाहं विजयं कांक्षे । विजयमहं न कांक्षे। न कांक्षे विजयमहम्। न कांक्षेऽहं विजयम्।

२ अहं राज्यमपि नेच्छामि। नेच्छाम्यहं राज्यम्। राज्यं नाहमिच्छामि । नाहमिच्छामि राज्यम्। इच्छामि नाहं राज्यम्।

पाठ ४

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

पदानि—एतान् । न । हन्तुं । इच्छामि । घ्नतः । अपि । मधु+सूदन । अपि । त्रैलोक्य+राज्यस्य । हेतोः । किं । नु । मही+कृते ॥ (भ० गी० १।३५)

अन्वयः—हे मधुसूदन ! एतान् घ्नतः त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि हन्तुं न इच्छामि। किं नु महीकृते ?

अर्थ— हे (मधु+सूदन) मधु दैत्यको मारनेवाले कृष्ण ! (एतान्) इनको (घ्नतः) हमारा घात करनेवाले हैं तो भी त्रैलोक्यके राज्यके (हेतोः) हेतुसे भी (हन्तुं) मारनेकी इच्छा नहीं करता हूं । फिर (महीकृते) पृथ्वीके राज्यके लिये क्या है ?

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः॥(भ.गी.१।३६)

पदानि–निहत्य । धार्तराष्ट्रान् । नः । का । प्रीतिः । स्यात् । जनार्दन । पापं । एव । आश्रयेत् । अस्मान् । हत्वा । एतान् । आततायिनः ।

अन्वयः–हे जनार्दन ! धार्तराष्ट्रान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् ? एतान् आततायिनः हत्वा अस्मान् पापं एव आश्रयेत्।

अर्थ–हे (जनार्दन) कृष्ण ! (धार्तराष्ट्रान्) धृतराष्ट्रके

पुत्रोंको (निहत्य) मारकर (नः) हमारा क्या (प्रीतिः) प्रिय (स्यात्) होगा ? (एतान्) इन (आततायिनः) दुष्टोंको (हत्वा) मारकर (अस्मान्) हमें पाप ही (आश्रयेत्) आश्रित होगा ।

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

पदानि– तस्मात् । न । अर्हाः । वयं । हन्तुं । धार्तराष्ट्रान् । स्व+बांधवान् । स्व+जनं । हि । कथं । हत्वा । सुखिनः । स्याम । माधव ॥ (भ. गी. १।३७)

अन्वयः—हे माधव ! तस्मात् स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं न अर्हाः । हि स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम ?

अर्थ— हे (माधव) कृष्ण ! (तस्मात्) इसलिये (स्व+बांधवान्) अपने भाई (धार्तराष्ट्रान्) धृतराष्ट्रके पुत्रोंको (हन्तुं)मारनेके लिये (वयं) हम (न अर्हाः) योग्य नहीं हैं । (हि) क्योंकि (स्व+जनं), अपने ही मनुष्योंको (हत्वा) मारकर (कथं) कैसे हम (सुखिनः) सुखी (स्याम) होंगे ?

पाठक यहां अनुभवसे देखें कि इन श्लोकोंका अर्थ कितने अंशमें उनके ध्यानमें आने लगा है । श्लोकके पद कैसे बनते हैं, पदोंके पश्चात् अन्वय किस रीतिसे होता है और अन्वय बनते ही कैसा अर्थ सुगम हो जाता है, इसका अनुभव पाठक देखें ।

पाठ ५

हे कृष्ण ! अहं विजयं न कांक्षे ।
हे गोविंद ! अहं राज्यं अपि न इच्छामि ।
हे देव ! अहं सुखं अपि न वाञ्छामि ।
राज्येन, भोगेन, जिवितेन वा मम किं भवति ?
हे मित्र ! त्वं राज्यं इच्छसि वा न इच्छसि ?
त्वं सुखं अपि कथं न वाञ्छसि ?
सः जीवितं वाञ्छति परन्तु सुखं न इच्छति ।
यः विजयं न कांक्षति सः राज्यं अपि न इच्छति ।
यः सुखं इच्छति सः राज्यं विजयं च वाञ्छति ।
भोगात् सुखं भवति वा न भवति ?
यस्य अर्थे राज्यं कांक्षितं सः कुत्र गतः ?
सः पुरुषः भोगं सुखं च त्यक्त्वा विजयं इच्छति ।
सः वीरः धनं त्यक्त्वा युद्धे अवस्थितः ।
राज्यस्य अर्थे अहं धनं प्राणं च इच्छामि ।
सः धनस्य अर्थे राज्यं प्राणं च वाञ्छति ।
त्वं तु प्राणस्य अर्थे राज्यं धनं च इच्छसि ।
त्वं किं तस्मिन् युद्धे न अवस्थितः ?
स वस्त्रं पुस्तकं च त्यक्त्वा तत्र गतः ।
तेन दुग्धं जलं च त्यक्त्वा अन्नं एव खादितम् ।

अहं मनुष्यं हन्तुं न इच्छामि ।
अहं कं अपि जन्तुं हन्तुं न इच्छामि ।
अहिंसा धर्मः एव मम धर्मः अस्ति ।
त्रैलोक्यस्य राज्यस्य हेतोः अपि तं हंतुं न इच्छामि ।
महीराज्यस्य कृते अपि हन्तुं न इच्छामि ।
तं निहत्य मम का प्रीतिः स्यात् ?
कौरवान् निहत्य नः किं कल्याणं स्यात् ?
पशुं निहत्य मनुष्यस्य किं कल्याणं स्यात् ?
राष्ट्रं निहत्य नृपस्य का प्रीतिः स्यात् ?
तं हत्वा पापं एव अस्मान् आश्रयेत् ।
आततायिनः हत्वा नः पापं न आश्रयेत् ।
दुष्टं हत्वा पापं भवति वा न भवति ?
स्वबान्धवान् हन्तुं वयं न अर्हाः ।
स्वमानवान् हन्तु त्वं न अर्हः ।
मूर्खः स्वबान्धवान् एव हन्तुं यत्नं करोति ।
सः स्वजनं हत्वा कथं सुखी भवति ?
दुर्जनः एव स्वजनं हत्वा सुखी भवति ।
हितवचनं एव श्रेयः भवति ।
यत् अत्यन्तं भूतहितं तत् वचनं श्रेयः अस्ति ।
यः मरणात् भीतः नास्ति स एव वीरः ।

विशुद्धस्य मृत्युः शोभनः भवति ।
यः स्वधर्मे तिष्ठति स एव श्रेष्ठः पुरुषः ।
यस्य शिरः पलितं भवति स वृद्धः न भवति ।
तरुणस्य अपि शिरः पलितं भवति ।
यदा नृपः अत्र भवति तदा एव सुखं भवति ।
रामचन्द्रस्य शोभनं भूषणं अत्र नास्ति ।
शुभ्रं पुष्पं त्वया किं न आनीतम् ?
यथा कृपणः धनं रक्षति तथा वीरः यशः रक्षति ।
सः पुरुषः मद्रासनगरात् कदा आगतः ।
यदा रथः तत्र गच्छति, तदा पुरुषः आगच्छति ।
सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरः तिष्ठति ।
सः ईश्वरः सर्वभूतानि भ्रामयति ।
सर्वभावेन तं एव ईश्वरं शरणं गच्छ ।
तस्य प्रसादात् उपासकः परमां शान्तिं प्राप्स्यति ।
ईश्वरस्य प्रसादात् उत्तमं शाश्वतं सुखं भवति ।
अहं ईश्वरं सर्वभावेन शरणं गच्छामि ।

पूर्व पाठोंमें जो श्लोक दिये हैं उनकी वाक्य—रचना समझमें आनेसे इस प्रकारके अनेकानेक वाक्य बनानेकी योग्यता प्राप्त हो सकती है । पाठक इसी प्रकार उपयोगी वाक्य प्रतिसमय बनाते जायंगे, तो उनकी संस्कृत—भाषामें शीघ्र प्रगति हो जायगी । संस्कृत सीखनेका यही सुगम उपाय है ।

इस पुस्तकमें जो पठनका क्रम रखा है, वह अत्यंत सुगम है। इस क्रमके अनुसार जो पाठक पढेंगे उनको विना आयास संस्कृतका ज्ञान हो सकता है। अब संधि किये हुए वाक्य पढिये—

१ अहं सुखमपि न वांच्छामि। नाहं सुखमपि वांच्छामि। न वांच्छामि सुखमप्यहम्। सुखमहमपि न वांच्छामि।

२ स जीवितं वांच्छति परन्तु सुखं नेच्छति। जीवितं स वांच्छति परन्तु नेच्छति सुखम्। स न सुखमिच्छति परन्तु जीवितं वांच्छति।

३ यः सुखमिच्छति स राज्यं विजयं च वांच्छति। सुखं य इच्छति स राज्यं विजयं च वांच्छति। स वांच्छति राज्यं विजयं च य इच्छति सुखम्।

४ स वीरो धनं त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थितः। धनं त्यक्त्वा स वीरोऽवास्थितो युद्धे। अवास्थितः स वीरो युद्धे धनं त्यक्त्वा।

५ अहं मनुष्यं हन्तुं नेच्छामि। नेच्छाम्यहं मनुष्यं हन्तुम्। हन्तुं नेच्छाम्यहं मनुष्यम्।

६ अहं कमपि हन्तुं नेच्छामि। नेच्छाम्यहं कमपि हन्तुम्। कमप्यहं हन्तुं नेच्छामि। हन्तुं नेच्छाम्यहं कमपि।

पाठ ६

(१) भगवान् तपस्वी, स्वाध्यायशीलः वाल्मीकिः ऋषिः एकदा वनं विचचार ।

(२) समीपं एव स ऋषिः एकं क्रौञ्चमिथुनं अपश्यत् ।

(३) तस्मात् एकं क्रौञ्चं पापः निषादः जघान ।

(४) क्रौञ्चं हतं दृष्ट्वा परमकारुणिकः ऋषिः अवदत् ।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

(१) भगवान् तपस्वी स्वाध्याय करनेवाला वाल्मीकि ऋषि (एकदा) एक समय वनमें (विचचार) भ्रमण करता रहा । (२) पास ही वह ऋषि एक क्रौंच पक्षीका (मिथुनं) जोडा (अपश्यत्) देखता रहा । (३) उस [जोडे] से एक क्रौंच पक्षीको पापी निषादने (जघान) मारा । (४) क्रौंच पक्षीको मारा हुआ (दृष्ट्वा) देखकर परम (कारुणिकः) दयामय ऋषि (अवदत्) बोले—

अन्वयः- हे निषाद ! त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मा अगमः । यत् क्रौंचमिथुनात् एकं काममोहितं अवधीः ।

अर्थ- हे (निषाद) भील ! तू (शाश्वतीः) बहुत (समाः) वर्ष (प्रतिष्ठां) जीवित रहनेकी अवस्थाको नहीं (अगमः) जाओगे अर्थात् बहुत वर्ष जीवित नहीं रहोगे । (यत्) क्योंकि

(५) अयं श्लोकः समाक्षरैः तेन महर्षिणा गातः।
(६) सः ऋषिः अस्य श्लोकस्य पादं पादं पुनः पुनः अनुव्याहरत्।
(७) इमं श्लोकं दृष्ट्वा मुनिः सन्तुष्टः।
(८) ईदृशैः एव श्लोकैः संपूर्णं रामायणं काव्यं करवाणि इति महर्षेः बुद्धिः जाता।
(९) ऋषिः तथा एव रामचन्द्रस्य चरितं चकार।
(१०) तत् एव रामायणं अस्ति।
(११) सरयूनदीतीरे कोसलः नाम महान् जनपदः आसीत्

क्रौंचपक्षीके जोडेमेंसे एक कामसे मोहित हुएको (अवधीः) तूने मारा है। चूंकि तुमने काममोहित क्रौंचपक्षीको मारा है इसलिये तू बहुत देर तक जीवित नहीं रहेगा।(५) यह श्लोक सम अक्षरोंमें उस महर्षिने गाया। (६) वह ऋषि इस श्लोकका एकएक पाद पुनः पुनः बोलने लगा। (७) इस श्लोकको देखकर मुनि संतुष्ट हुआ। (८) (ईदृशैः) ऐसे ही श्लोकोंसे संपूर्ण रामायण काव्य (करवाणि) करूंगा, ऐसी महर्षिकी बुद्धि (जाता) हो गई। (९) ऋषिने उसी प्रकार रामचन्द्रका चरित्र (चकार) बनाया, किया। (१०) वही रामायण है। (११) सरयूनदीके किनारे कोसल नामक बडा [जनपदः] देश [आसीत्] था।

पाठ ७

(१) सः कोसलः जनपदः धनधान्यसंपन्नः मुदितः च आसीत्। (२) तस्य कोसल—देशस्य महापुरी अयोध्या नगरी राजधानी आसीत्। (३) तां अयोध्यां राजधानीं राष्ट्रवर्धनः राजा दशरथः पालयामास। (४) स राजा दशरथः दीर्घदर्शी महातेजाः जनप्रियः वशी सत्यप्रतिज्ञः च आसीत्। (५) तस्य भूपस्य हिते रताः यशस्विनः अष्टौ अमात्याः बभूवुः। (६) तेषां पुरे वा राष्ट्रे वा एकः अपि असत्यवादी नरः न आसीत्। (७) न अपि दुष्टः पापी वा चोरः वा तत्र जनपदे आसीत्। (८) सर्वं राष्ट्रं प्रशान्तं आनंदपूर्णं च आसीत्। (९) तत्र सर्वः अपि जनः सुखपूर्णः मुदितः ईश्वरभक्तः च आसीत्।

(१) वह कोसल देश धन और धान्यसे सम्पन्न और (मुदितः) आनंदित था। (२) उस कोसलदेशकी बडी अयोध्या नगरी राजधानी थी। (३) उस अयोध्या राजधानीका, राष्ट्र-बढानेवाला राजा दशरथ, पालन करता था। (४) वह राजा दशरथ दूरदर्शी, (महा) बडा तेजस्वी, लोकप्रिय, (*वशी*) *संयमी और सत्यवचनी था।* (५) उस

"राजाके हितमें तत्पर यशस्वी आठ (अमात्याः) मंत्री (बभूवुः) थे । (६) उनके नगरमें अथवा राष्ट्रमें एक भी असत्य भाषण करनेवाला मनुष्य नहीं था । (७) नहीं कोई दुष्ट पापी अथवा चोर उस देशमें था। (८) सब राष्ट्र शांतियुक्त और आनंदसे पूर्ण था । (९) वहां सभी लोग सुखी (मुदितः) आनंदित और ईश्वरभक्त थे ।

पाठक इस पाठके संस्कृत भागको बारबार पढें । इतनी-बार पढें कि करीब ये वाक्य स्मरणमें रहें । एकवार भाषाके अर्थके साथ पढेंगे तो पुनः अर्थ देखनेके विना ही संस्कृत भाग समझमें आ जायगा । अब संधि किये संस्कृत वाक्य पढिये-

संधि किये हुए वाक्य ।

भगवान्तपस्वी स्वाध्यायशीलो वाल्मीकिर्ऋषिरेकदा वनं विचचार । समीपमेव स ऋषिरेकं क्रौंचमिथुनमपश्यत् । तस्मादेकं क्रौञ्चं पापो निषादो जघान । क्रौञ्चं हतं दृष्ट्वा परमकारुणिक ऋषिरवदत्—

" मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् । " अयं श्लोकस्समाक्षरैस्तेन महर्षिणा गीतः । स ऋषिरस्य श्लोकस्य पादं पादं पुनः पुनरनुव्याहरत् । इमं श्लोकं दृष्ट्वा स मुनिः संतुष्टः। ईदृशैरेव श्लोकैः संपूर्णं रामायणं काव्यं करवाणीति महर्षेर्बुद्धिर्जाता ।

पाठ ८

अब इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये-

वत्सः—बछडा, बालक	चरणः-पांव
रसः—रस	अर्भकः-बालक
मूषकः-चूहा	रथः-रथ, गाडी
प्रसादः-प्रसाद	पाकः-पाक (अन्न)
नृपः-राजा	पटः-वस्त्र
लेखकः-लेखक	उपदेशकः-उपदेशक
रूप्यकः-रुपया	आणकः-आना

संस्कृत वाक्यानि ।

१ हे नृप! प्रसादं कुरु। २ उपदेशकः वत्साय रसं ददाति । ३ मूषकः अन्नं खादति । ४ तव पटः कुत्र अस्ति ? ५ मम रथः तेन नीतः । ६ अद्य लेखकः लेखनाय न आगतः । ७ त्वया पाकः कृतः न वा ?

भाषा-वाक्य

१ हे राजा ! प्रसाद कर । २ उपदेशक बछडेके लिये रस देता है । ३ चूहा अन्न खाता है । ४ तेरा वस्त्र कहां है ? ५ मेरा रथ उसने लिया । ६ आज लेखक लिखनेके लिये नहीं आया । ७ तूने पाक बनाया या नहीं ? ।

*

संस्कृत-वाक्यानि

वत्सं अत्र आनय । अर्भकं तत्र नय । स पुरुषः बालकं अत्र न रक्षति । कथं तेन पटः रक्षितः ? एकस्य आणकस्य अन्नं देहि । एकस्य रूप्यकस्य मोदकान् आनय । तव कार्यालये लेखकः किं करोति ? यदा लेखकः न आगच्छति तदा तत्र कः लिखति ? उपदेशकः धर्मस्य उपदेशं कर्तुं ग्रामात् ग्रामं नगरात् नगरं च भ्रमति । स रथेन गच्छति वा न वा ? यथा त्वं पटं करोषि तथा अहं अपि करोमि । नृपस्य नगरं पश्य, तत् अतिशोभनं अस्ति । त्वया धान्यं सूपकात् रक्षणीयम् । यत्र नृपः भवति तत्र सेवकः अपि भवति एव । अहं ईश्वरस्य प्रसादं इच्छामि, न किंचित् अपि अन्यत् इच्छामि । यत्र दीपः अस्ति तत्र गच्छ । पुस्तकं च पठ । इदानीं अत्र कः अपि दीपः नास्ति । पुस्तकं दीपस्य प्रकाशेन एव पठितुं शक्नोमि ।

संधि किये हुए वाक्य

वत्समत्रानय । आनय वत्समत्र । अत्र वत्समानय । स पुरुषो बालकमत्र न रक्षति । नात्र रक्षति स पुरुषो बालकम् । बालकं न रक्षत्यत्र स पुरुषः । यत्र नृपो भवति तत्र सेवको भवत्येव । भवत्येव तत्र सेवको यत्र भवति नृपः ।

पाठ ९

शब्द

निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

आम्रः–आम	आपणः–बाजार, दुकान
सूदः–अन्न पकानेवाला	ग्रामः–गांव
अपूपः–पूरी	देशः–देश
ओदनः–भात	निवासः–निवास
मूर्खः–मूढ	प्राज्ञः–ज्ञानी

संस्कृत–वाक्यानि

१ अस्मिन् ग्रामे आपणः कुत्र अस्ति ? २ मम उद्याने एकः आम्रवृक्षः अस्ति । ३ तस्य फलं अत्यन्तं स्वादु वर्तते । ४ यथा प्राज्ञः वदति तथा मूर्खः न वदति । ५ मम सूदः ओदनं पचति । ६ त्वया अपूपः भक्षितः वा न ?

भाषा—वाक्य

१ इस ग्राममें बाजार कहां है ? २ मेरे बागमें एक आमका वृक्ष है। ३ उसका फल अत्यन्त स्वादु होता है। ४ जैसा ज्ञानी बोलता है, वैसा मूढ नहीं बोलता। ५ मेरा रसोइया भात पकाता है। ६ तूने पूरी खाई वा नहीं ?

संस्कृत-वाक्यानि

यत् अन्नं स्वादु अस्ति, तदेव त्वं भक्षय । यत् अन्नं स्वादु नास्ति तत् कदाचित् अपि त्वं न भक्षय । इदानीं अन्नस्य भक्षणस्य समयः । अहं भोजनसमये ओदनं अपूपं च भक्षयामि। जलं च पिबामि। यथा मूढः अन्नं भक्षयति तथा प्राज्ञः अपि भक्षयति । तव सेवकः मूर्खः एव अस्ति । सः एव जानाति किं अन्नं स्वादु किंवा अस्वादु ?

यदा वीरः गच्छति तदा शत्रुणा सह एव गच्छति । यथा योधः युद्धं करोति, तथा प्राज्ञः अपि करोति एव । परंतु वीरस्य यथा शस्त्रयुद्धं भवति तथा प्राज्ञस्य शब्दयुद्धं भवति । तव कुत्र निवासः ? मम निवासः अत्र एव । यत्र सः अस्ति तत्र एव अहं अस्मि । प्राज्ञेन सह एव अहं गमिष्यामि ।

संधि किये हुए वाक्य

यदन्नं स्वाद्वस्ति तदेव त्वं भक्षय । अन्नं यत्स्वाद्वस्ति तदेव त्वं भक्षय । त्वं तदेवान्नं भक्षय यत्स्वाद्वस्ति । भक्षय त्वमन्नं तदेव यदस्ति स्वादु । त्वमेव तदन्नं भक्षय स्वादु यदास्ति । मम निवासोऽत्रैवास्ति। अत्रैवास्ति मम निवासः। निवासोऽस्त्यत्रैव मम । अस्त्यत्रैव मम निवासः । अस्ति ममात्रैव निवासः ।

पाठ १०

जलं पिबति। अन्नं भक्षयामि। दुग्धं पास्यामि। तस्य वृक्षस्य फलं अत्र अहं आनयामि, तं फलं च भक्षयामि। मार्जारः दुग्धं पिबति। ब्राह्मणः वेदं पठति। क्षत्रियः युद्धं करोति। वैश्यः आपणे वाणिज्यं करोति। शूद्रः सेवकः भवति।

यथा त्वं जानासि तथा एव वद। कदापि असत्यं न वद। सत्यस्य वचनं श्रेयः। यत् अत्यन्तं भूतहितं तत् एव सत्यं इति मम मतम्। नरकस्य त्रिविधं द्वारं। कामः क्रोधः तथा लोभः, तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्।

अस्मिन् ग्रामे तव गृहं अस्ति किम्? तव गृहे अश्वः अस्ति वा न? मम गृहे एक एव अश्वः अस्ति। तं अश्वं अहं प्रतिदिनं आरोहामि। तं न कः अपि अन्यः आरोहति।

परवशं सर्वं दुःखमेव। सर्वं सुखं यत् आत्मवशं भवति। एतत् सुखस्य लक्षणं त्वं विद्धि।

तव गृहे इदानीं तव पितामहः वर्तते वा न? तव माता कुत्र गता इदानीम्? अद्य एव मम भ्राता ग्रामात् आगतः। यत्र त्वं गतः तत्र एव मम भ्राता अपि गतः।

तस्मिन् युद्धे तस्य पार्थिवस्य पराभवः जातः। अस्मिन् ग्रंथे तत् एव लिखितं अस्ति। यथा वने सिंहः तथा नगरे नृपः भवति। इदानीं सैनिकः कुत्र गच्छति? युद्धाय गच्छति इति अहं जानामि।

यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य भूषणं करोति तथा त्वमपि कुरु। तस्य कपोतः कुत्र गतः? पश्य, इदानीं सः कपोतः तस्मात् देशात् आगच्छति।

त्वं किं न क्रीडसि? अहं सायंकाले एव क्रीडामि न तु प्रातःसमये। यथा त्वं क्रीडसि तथा देवदत्तः न क्रीडितुं शक्नोति। एतत् स्थानं शोभनं अस्ति। अत्र एव अहं क्रीडामि। त्वं अत्र क्रीडसि तर्हि अहं अत्र नैव क्रीडिष्यामि।

स चक्रं भ्रामयति। तत् त्वं पश्यसि किम्?-यथा सः चक्रं भ्रामयितुं शक्नोति तथा अहं न शक्नोमि।

क्षमावतां एक एव दोषः अस्ति न द्वितीयः। कः स दोषः? एष दोषः, यत् जनः क्षमया युक्तं एनं अशक्तं मन्यते।

हे राजेन्द्र! शमीकः नाम परमधर्मात्मा दान्तः शान्तः महातपाः एकः ऋषिः तव राज्ये तव नगरस्य समीपे एव वर्तते। हे राजन्! मौनव्रतस्य-तस्य स्कंधे एकः मृतः सर्पः त्वया धनुष्कोट्या अवसक्तः।

पाठ ११

१ सः ऋषिः तव तत् कर्म क्षान्तवान्। परन्तु तस्य पुत्रः न चक्षमे।

२ हे राजेन्द्र ! तेन क्रुद्धेन ऋषिपुत्रेण त्वं शप्तः असि। पितुः अज्ञातं एव शप्तः असि।

३ हे नृप ! तत्र रक्षां कुरु इति पुनः पुनः स ऋषिः त्वां अब्रवीत्। तं क्रुद्धं पुत्रं यन्तुं स ऋषिः शमीकः न शक्नोति। अतः तेन अहं प्रेषितः।

४ तत् यथा इच्छासि तथा कुरु। अहं गच्छामि। इदानीं अहं अत्र स्थातुं न शक्नोमि। शीघ्रमेव मया गन्तव्यम्।

५ पश्य तं पर्वतम्। तस्य नाम हिमाचलः। अस्य पर्वतस्य किं नाम ? अस्य पर्वतस्य नाम सह्यपर्वत इति।

६ कस्मात् नगरात् त्वं आगतः ? काशीनगरात् अहं आगतः। अत्र अहं वेदं पठितुं आगतः। इदानीं एव वेदं पठामि। तथा त्वमपि पठ।

७ हे मित्र ! यदा त्वं स्नानाय गङ्गां गमिष्यसि तदा अहमपि आगमिष्यामि। अहं गंगास्नानं प्रातः समये एव कर्तुमिच्छामि।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ स ऋषिस्तव तत्कर्म क्षान्तवान् । परन्तु तस्य पुत्रो न चक्षमे ।

२ हे राजेन्द्र ! तेन क्रुद्धेनर्षिपुत्रेण त्वं शप्तोऽसि । पितुरज्ञातमेव शप्तोऽसि !

३ हे नृप ! तव रक्षां कुर्विति पुनः पुनः स ऋषिः त्वामब्रवीत् । तं क्रुद्धं पुत्रं यन्तुं स ऋषिः शमीको न शक्नोति । अतस्तेनाहं प्रेषितः ।

४ तथयेच्छसि तथा कुरु । अहं गच्छामि इदानीमत्र स्थातुं न शक्नोमि । शीघ्रमेव मया गन्तव्यम् ।

५ पश्य तं पर्वतम् । तस्य नाम हिमाचलः । अस्य पर्वतस्य किं नाम ? अस्य पर्वतस्य नाम सह्यपर्वत इति ।

६ कस्मान्नगरात्त्वमागतः ? काशीनगरादहमागतः । अद्याहं वेदं पठितुमागतः । इदानीमेव वेदं पठामि । तथा त्वमपि पठ ।

७ हे मित्र ! यदा त्वं स्नानाय गङ्गां गमिष्यसि, तदाऽहमप्यागमिष्यामि । अहं गंगास्नानं प्रातःसमय एव कर्तुमिच्छामि ।

सूचना—पूर्व वाक्योंके अनुसंधानसे पाठक जान सकते हैं कि कौनसी संधि किस स्थानपर कैसे हुवी है ।

पाठ १२

अब निम्नलिखित श्लोक देखिये—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥
(भ० गी० ३।४१)

पदानि— तस्मात् । त्वं । इंद्रियाणि । आदौ । नियम्य । भरत+ऋषभ । पाप्मानं प्रजहिहि । एनं । ज्ञान+विज्ञान+नाशनम् ।

अन्वय—हे भरतर्षभ ! त्वं तस्मात् आदौ इंद्रियाणि नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं पाप्मानं प्रजहिहि ।

अर्थ—हे (भरत+ऋषभ) भरतश्रेष्ठ ! तू (तस्मात्) इसलिये (आदौ) प्रारंभमें इंद्रियोंका (नियम्य) संयम कर (एनं) इस ज्ञान और विज्ञानके नाशक (पाप्मानं) पापीका (प्रजहिहि) नाश कर ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥
(मनुस्मृति ३।२)

पदानि—वेदान् । अधीत्य । वेदौ । वा । अपि । यथा-क्रमम् । अ-वि-प्लुत-ब्रह्मचर्यः । गृहस्थाश्रमं । आवसेत् ॥

अन्वयः—वेदान् वेदौ वा वेदं वा अपि यथाक्रमं अधीत्य अविप्लुतब्रह्मचर्यः गृहस्थाश्रमं आवसेत् ।

अर्थ—(वेदान्) सब वेदोंका (वेदौ) दो वेदोंका (वा) अथवा (वेदं) एक वेदका (यथाक्रमं) क्रमके अनुसार (अधीत्य) अध्ययन कर (अ-विप्लुत-ब्रह्मचर्यः) ब्रह्मचर्यको न तोडनेवाला गृहस्थाश्रममें (आवसेत्) वसे।

निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निश्चलोऽहं निरन्तरम्।
निर्विकारो नित्यपूतो निर्मोहो निःस्पृहोऽस्म्यहम्।

पदानि-निर्मलः। निर्विकल्पः। अहं। निश्चलः। अहं। निरन्तरम्। निर्विकारः। नित्यपूतः। निर्मोहः। निःस्पृहः। अस्मि। अहम्॥

अन्वयः—अहं निर्मलः, अहं निर्विकल्पः, अहं निश्चलः, अहं निरंतरं निर्विकारः, अहं नित्यपूतः, अहं निर्मोहः निःस्पृहः च अस्मि।

अर्थ-(अहं) मैं निर्मल, (निर्विकल्पः) विकल्प अर्थात् संदेह रहित, (निश्चलः) चंचलतारहित, निरंतर (निर्विकारः) विकाररहित, (नित्यपूतः)सदा पवित्र (निर्मोहः) मोह-रहित और (निःस्पृहः) निरिच्छ (अस्मि) हूं।

बहुशः द्विवचनमें प्रथमा, संबोधन और द्वितीया वि-भक्तिको 'औ' प्रत्यय लगता है जैसा कि कुमारौ। तृतीया चतुर्थी और पंचमीको ' भ्याम् ' जैसा कि कुमाराभ्याम्। और षष्ठी सप्तमीको ' ओस् ' प्रत्यय लगता है जैसा कि रामयोः।

पाठ १२

मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

पदानि–मातृवत् । स्वसृवत् । च । एव । नित्यं । दुहितृवत् । च । ये । परदारेषु । वर्तन्ते । ते नराः । स्वर्ग-गामिनः ॥

अन्वयः–ये नित्यं मातृवत् स्वसृवत् दुहितृवत् च परदारेषु वर्तन्ते, ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

अर्थ–(ये) जो (नित्यं) सदा (मातृवत्) माताके समान (स्वसृवत्) भगिनीके समान, और (दुहितृवत्) पुत्रीके समान (पर-दारेषु) परस्त्रीके विषयमें (वर्तन्ते) बर्ताव करते हैं (ते) वे नर (स्वर्गगामिनः) स्वर्गको जानेवाले हैं ।

भावार्थ—दूसरेकी स्त्री बडी उमरवाली हो तो उसको माता, समान आयुवाली हो तो उसे बहिन और छोटी आयुवाली हो तो उसे पुत्री मानकर बर्ताव करनेवाले लोग स्वर्गके भागी होते हैं ।

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

पदानि—श्रुति+स्मृति+उदितं । धर्मम् । अनुतिष्ठन् । हि । मानवः । इह । कीर्तिम् । अवाप्नोति । प्रेत्य । च । अनुत्तमम् । सुखम् ॥

अन्वयः–हि श्रुति-स्मृति-उदितं धर्मं मानवः अनुतिष्ठन् इह कीर्तिं अवाप्नोति, प्रेत्यच अनुत्तमं सुखम् ॥

अर्थ—(हि) निःसंदेह श्रुति और स्मृतिसे (उदितं) प्रकाशित धर्मका (अनुतिष्ठन्) अनुष्ठान करनेवाला (मानवः) मनुष्य (इह) यहां कीर्ति (अवाप्नोति) प्राप्त करता है और (प्रेत्य)मरनेके पश्चात् (अन्-उत्तमं) श्रेष्ठ सुख प्राप्त करता है।

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं ।
योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ॥
भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं ।
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ (म.भा.३६।५७)

अन्वयः—पथ्यं उक्तं तेषां न वै स्वदते। तेषां योगक्षेमं नैव कल्पते। हे मनुजेन्द्र ! भिन्नानां परायणं विनाशात् अन्यत् किंचित् न विद्यते ॥

अर्थ--(पथ्यं) हितकारक (उक्तं) भाषण (तेषां न) उनको नहीं (स्वदते) स्वादु लगता। उनका योगक्षेम नहीं होता। हे (मनुज+इंद्र) मनुष्योंमें श्रेष्ठ ! (भिन्नानां) आपसमें झगडनेवालोंका (परायणं) परिणाम विनाशसे अन्य कुछ भी नहीं होता।

इस रीतिसे श्लोकोंका अर्थ करनेसे आपकी संस्कृतमें प्रगति अतिशीघ्र होगी। इसलिये जितनी मेहनत आप संस्कृत श्लोकोंपर करेंगे उतना लाभ आपको निःसंदेह होगा।

इस पाठका अध्ययन अब आप समाप्त करेंगे, उस समय आप इन श्लोकोंको ही दस पन्द्रह वार बडी आवाजमें अवश्य पढिये।

पाठ १४

इकारान्त पुल्लिंग शब्दके रूप निम्नलिखित प्रकारसे होते हैं—

१ प्र०	गिरिः	= पर्वत
सं० (हे)	गिरे	= (हे) पर्वत
२ द्वि०	गिरिं	= पर्वतको
३ तृ०	गिरिणा	= पर्वतने
४ च०	गिरये	= पर्वतके लिये
५ पं०	गिरेः	= पर्वतसे
६ ष०	,,	= पर्वतका
७ स०	गिरौ	= पर्वतमें

इसी प्रकार निम्नलिखित इकारान्तपुल्लिंग शब्दोंके रूप होते हैं

ऋषिः = ऋषि
मुनिः = मुनि
महर्षिः = महान् ऋषि
कपिः = वानर
अब्धिः = समुद्र
आजिः = युद्ध
उमापतिः = शंकर
कृमिः = कृमि
विधिः = विधि, ब्रह्मा
देवापिः = देवापी नामक मनुष्य
बृहस्पतिः = देवोंके गुरु
शस्त्रपाणिः = शस्त्रधारी वीर
सेनापतिः = सेनापति
इषुधिः = बाणोंकी तूणीर
तित्तिरः = तित्तरपक्षी
दुन्दुभिः = ढोल

संस्कृत-वाक्यानि

१ ऋषिः आश्रमे तपः करोति। २ मुनिः मौनव्रतः भवति। ३ यथा ऋषिः धर्मं जानाति तथा एव मुनिः अपि जानाति एव। ४ कपिः कथं वृक्षं आरोहति ? ५ वृक्षस्य उपरि तं कपिं पश्य। ६ तेन कपिना वृक्षस्य फलं भक्षितम्। ७ कपये जलं अधुना देहि। ८ अब्धेः जलं स्नानाय हितकरं भवति। ९ आजौ वीरः युद्धं करोति। १० हे उमापते ! मां रक्ष। ११ तस्मिञ्जले कृमिः अस्ति। १२ विधिना जगत् निर्मितम्। १३ इदानीं देवापिः अरण्ये ईश्वरस्य उपासनां करोति। १४ बृहस्पतिना किं कार्यं कृतम् ?

भाषा-वाक्य

१ ऋषि आश्रममें तप करता है। २ मुनि मौनव्रती होता है। ३ जैसा ऋषि धर्म जानता है वैसा ही मुनि भी जानता ही है। ४ बंदर कैसा वृक्षपर चढता है ? ५ वृक्षके ऊपर उस बंदरको देख। ६ उस बंदरने वृक्षका फल खाया। ७ कपिके लिये जल अभी दे। ८ समुद्रका जल स्नानके लिये हितकारी होता है। ९ युद्धमें वीर युद्ध करता है। १० हे शंकर ! मेरी रक्षा कर। ११ उस जलमें कृमि है। १२ ब्रह्माने जगत्‌का निर्माण किया। १३ इस समय देवापी अरण्यमें ईश्वरकी उपासना करता है। १४ बृहस्पतिने क्या कार्य किया ?

पाठ १५

१ शस्त्रपाणिना वीरेण शोभनं युद्धं कृतम् । २ तस्य सेनापतेः सैनिकः अत्र धावति । ३ तस्य वीरस्य एषः इषुधिः । ४ तित्तिरिः आकाशे विचरति । ५ दुन्दुभिः महाशब्दं करोति । ६ कस्य एष दुन्दुभिः अस्ति ? ७ कपिः योगबलेन सर्वं जानाति । ८ मुनिः मौनव्रतेन तथैव ज्ञानी भवति । ९ कस्य एष महान् शब्दः ? १० तस्य राज्ञः दुन्दुभेः एष महान् शब्दः अस्ति ।

१ शस्त्रधर वीरने उत्तम युद्ध किया । २ उस सेनापतिका सैनिक यहां दौडता है । ३ उस वीरका यह इषुधि है । ४ तित्तिरपक्षी आकाशमें चलता है । ५ ढोल बडा शब्द करता है । ६ किसका यह ढोल है ? ७ कपि योग-बलसे सब जानता है । ८ मुनि मौनव्रतसे वैसा ही ज्ञानी होता है । ९ किसका वह बडा शब्द ? १० उस राजाकी दुन्दुभिका यह बडा शब्द है ।

वाचन--पाठः ।

भगवान् तपस्वी स्वाध्यायशीलः वाल्मीकिः ऋषिः एकदा वनं विचचार । समीपं एव स ऋषिः एकं क्रौञ्चमिथुनं अपश्यत । तस्मात् एकं क्रौञ्चं पापः निषादः जघान । क्रौंचं हतं दृष्ट्वा परमकारुणिकः

ऋषिः अवदत्-- "मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥" अयं श्लोकः तेन महर्षिणा गीतः। स ऋषिः अस्य श्लोकस्य पादं पादं पुनः पुनः अनुव्याहरत्। इमं श्लोकं दृष्ट्वा मुनिः सन्तुष्टः। ईदृशैः श्लोकैः संपूर्णं रामायणं काव्यं करवाणि इति महर्षेः बुद्धिः जाता। वाल्मीकिः ऋषिः तथा एव रामचंद्रस्य चरितं चकार, तत् एव रामायणं अस्ति।

सरयूनदीतीरे कोसलः नाम महान् जनपदः आसीत्। स कोसलः जनपदः धनधान्यसंपन्नः मुदितश्च आसीत्। तस्य कोसलस्य देशस्य महापुरी अयोध्या नगरी राजधानी आसीत्। तां राष्ट्रवर्धनः राजा दशरथः पालयामास। स राजा दीर्घदर्शी महातेजाः जनप्रियः वशी सत्यप्रतिज्ञः च आसीत्। तस्य भूपस्य हितेरताः यशस्विनः अष्टौ अमात्याः बभूवुः। तस्मिन् राष्ट्रे एकः अपि असत्यवादी न आसीत्। नापि दुष्टः पापी वा चौरः वा तत्र कः अपि आसीत्। सर्वं राष्ट्रं प्रशान्तं आनन्दपूर्णं च आसीत्। तत्र सर्वः अपि जनः सुखपूर्णः मुदितः ईश्वरभक्तः च आसीत्।

[पाठकोंको यदि इसके अर्थका संदेह हुआ तो पाठ ७ देखें]

पाठ १६

इस पाठमें पुनः इकारान्त पुलिंग शब्द देते हैं।

आधिः = दुःख	राशिः = ढेर
उदधिः = समुद्र	ग्रंथिः = ग्रंथि, गाठ
अद्रिः = पर्वत	क्रिमिः = कीडा
वारिधिः = समुद्र	ध्वनिः = शब्द
रश्मिः = किरण	बलिः = कर
रविः = सूर्य	मरीचिः = किरण

संस्कृत-वाक्यानि

१ स पुरुषः आधिना पीडितः। २ इदानीं उदधिं स्नानाय गच्छ। ३ एष सूर्यस्य रश्मिः। ४ सूर्यस्य एकः रश्मिः सोमं दीपयति। ५ उदधेः जलं स्नानाय शोभनं अस्ति। ६ जनः भूपाय बलिं ददाति। ७ सूर्यस्य मरीचिः प्रकाशं करोति। ८ यथा अद्रौ एषः वृक्षः भवति, तथा वने अपि भवति एव। ९ आकाशात् पर्जन्यः पतति। १० तत् सर्वं जलं समुद्रं गच्छति। ११ तस्य एष ध्वनिः। १२ धान्यस्य राशिं पश्य। १३ स पुरुषः उदधेः जले स्नात्वा अत्र आगच्छति। १४ तस्मै जनाय रक्तं वस्त्रं देहि। १५ अस्य सूत्रस्य एष ग्रंथिः। १६ पर्जन्यस्य जलं अद्रौ पतति। १७ तत् नदीमार्गेण समुद्रं गच्छति। १८ रवेः प्रकाशः आरोग्यं ददाति।

भाषा-वाक्य

१ यह पुरुष दुःखसे पीडित है। २ अब समुद्रके प्रति स्नानके लिये जा। ३ यह सूर्यका किरण है। ४ सूर्यका एक किरण चंद्रको प्रकाशित करता है। ५ समुद्रका जल स्नानके लिये उत्तम है। ६ प्रजाजन राजाको कर देता है। ७ सूर्यका किरण प्रकाश देता है। ८ जैसे पर्वतमें यह वृक्ष होता है वैसे वनमें भी होता ही है। ९ आकाशसे वृष्टि गिरती है। १० यह सब जल समुद्रको जाता है। ११ उसका यह शब्द है। १२ धानका ढेर देख। १३ वह मनुष्य समुद्रके जलमें स्नान करके यहां आता है। १४ उस मनुष्यको लाल वस्त्र दे। १५ इस सूत्रकी यह गांठ है। १६ पर्जन्यका जल पर्वतपर गिरता है। १७ वह नदीके मार्गसे समुद्रको जाता है। १८ सूर्यका प्रकाश आरोग्य देता है।

संधि किये हुए वाक्य।

१स पुरुष आधिना पीडितः। इदानीमुदधिं स्नानाय गच्छ। गच्छेदानीमुदधिं स्नानाय। गच्छोदधिमिदानीं स्नानाय।

२ एष सूर्यस्य रश्मिः। रश्मिरेष सूर्यस्य। सूर्यस्यैष रश्मिः। रश्मिः सूर्यस्यैषः।

३ सूर्यस्यैको रश्मिः सोमं दीपयति। सूर्यस्य दीपयत्येको रश्मिः सोमम्। सोमं सूर्यस्यैको रश्मिर्दीपयति।

पाठ १७

शब्द।

गभस्तिः = किरण ✓	नाभिः = नाभि, मध्य
सारथिः = सारथि	प्रजापतिः-प्रजापालक, राजा
कुक्षिः = पेट, गर्भाशय ✓	नृपतिः = राजा
श्रोणिः = कमर, पुट्ठा ✓	भूपतिः = राजा
दुन्दुभिः = ढोल	निधिः = खजाना

संस्कृत-वाक्यानि

१ सारथिः रथं नयति। २ सारथिना रथः नीतः। ३ रथात् सारथिः पतति। ४ तस्य देशस्य भूपतिः अत्र आगतः। ५ नृपतेः निधिं कः जानाति? ६ न जानामि नृपतेः सारथिः कुत्र गतः। ७ यज्ञः भुवनस्य नाभिः। ८ दुन्दुभेः ध्वनिं त्वं शृणोषि किं? ९ कः दुन्दुभेः शब्दं करोति? १० सः पुरुषः नृपतेः निधिं रक्षति। ११ प्रजापतिः प्रजां रक्षति। १२ यः प्रजां रक्षति स एव प्रजापतिः भवति। १३ प्रजापतिः सैनिकं आमयति। १४ भूपतेः प्रसादात् सः धनं इच्छति। १५ नृपतिः ईश्वरं शरणं गच्छति। १६ नगरात् नगरं साधुः भ्रमति। १७ तव गृहे इदानीं कः अस्ति? १८ तस्य हस्तात् दुन्दुभिः पतितः। १९ यथा सैनिकः धावति तथा त्वं धाव।

भाषा वाक्य ।

१ सारथि रथ ले जाता है । २ सारथिने रथ चलाया । ३ रथसे सारथि गिरता है । ४ उस देशका राजा यहां आगया है । ५ राजाका खज़ाना कौन जानता है ? ६ मैं नहीं जानता हूं, राजाका सारथी कहां गया । ७ यज्ञ ही जगत्का नाभि (अर्थात् मध्य) है । ८ ढोलका शब्द तू सुनता है क्या ? ९ कौन ढोलका शब्द करता है । १० वह मनुष्य राजाके खज़ानेका रक्षण करता है । ११ प्रजापति प्रजाका रक्षण करता है । १२ जो प्रजाका रक्षण करता है वही प्रजापति होता है । १३ राजा सिपाहीको घुमाता है । १४ राजाकी कृपासे वह धन चाहता है । १५ राजा ईश्वरको शरण जाता है । १६ (एक) शहरसे (दूसरे) शहरको साधु घूमाता है । १७ तेरे घर अब कौन है ? १८ उसके हाथसे ढोल गिर गया । १९ जैसा सिपाही दौडता है वैसा तू दौड ।

संधि किये हुए वाक्य

१ सारथी रथं नयति । रथं सारथिर्नयति । सारथिना रथो नीतः । नीतो रथः सारथिना । सारथिना नीतो रथः ।

२ तस्य देशस्य भूपतिरत्रागतः । अत्रागतो भूपतिस्तस्य देशस्य । आगतोऽत्र भूपतिर्देशस्य तस्य ।

३ नृपतेर्निधिं को जानाति ? जानाति को निधिं नृपतेः ?

पाठ १८

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक देखिये—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥

(भ० गीता २।२)

पदानि—कुतः। त्वा। कश्मलं।। इदं। विषमे। सम्+उपस्थितं। अन्+आर्य+जुष्टं। अ+स्वर्ग्यं। अकीर्तिकरं। अर्जुन ॥

अन्वयः— हे अर्जुन ! विषमे अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं इदं कश्मलं त्वा कुतः समुपस्थितम ?

अर्थ—हे अर्जुन ! (वि+समे) इस कठिन प्रसंगमें (अन्+आर्य+जुष्टं) आर्य जिसका सेवन नहीं करते, (अ+स्वर्ग्यं) जो स्वर्गको देनेवाला नहीं है, और (अ+कीर्ति+करं) जो कीर्तिको बिगाडनेवाला है ऐसा (इदं) यह (कश्मलं) मोह (त्वा) तेरे पास (कुतः) कहांसे (सं+उपस्थितं) आगया ?

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥

(भ० गी० २।३)

पदानि-क्लैब्यं। मा। स्म। गमः। पार्थ। न। एतत्। त्वयि। उपपद्यते। क्षुद्रं। हृदय+दौर्बल्यं। त्यक्त्वा। उत्तिष्ठ। परंतप ॥

अन्वयः—हे पार्थ ! क्लैब्यं मा गमः स्म । एतत् त्वयि न उपपद्यते । परंतप ! क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ ॥

अर्थ—हे (पार्थ) अर्जुन ! (क्लैब्यं) क्लीवत्व अर्थात् दुर्बलताके पास (मा) मत (गमः) जा । (एतत्) यह (त्वयि) तुझमें (न उपपद्यते) ठीक नहीं जँचता । हे (परंतप) शत्रुको ताप देनेवाले अर्जुन ! इस क्षुद्र हृदयकी दुर्बलताको (त्यक्त्वा) छोडकर (उत्तिष्ठ) उठ ।

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
(भ. गी. २।१३)

पदानि—देहिनः । अस्मिन् । यथा । देहे । कौमारं । यौवनं । जरा । तथा । देह+अंतर+प्राप्तिः । धीरः । तत्र । न । मुह्यति ॥

अन्वयः—यथा अस्मिन् देहे देहिनः कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिः । तत्र धीरः न मुह्यति ॥

अर्थ—(यथा) जिस प्रकार (अस्मिन्) इस देहमें (देहिनः) देहधारी मनुष्यको (कौमारं) कुमार अवस्था, यौवन अवस्था और (जरा) वृद्ध अवस्था [प्राप्त होती] तथा (देह+अन्तर+प्राप्तिः) दूसरे देहकी प्राप्ति होती है, इसलिये (तत्र) उसमें (धीरः) धैर्यशाली पुरुष (न मुह्यति) शोक नहीं करता ।

पाठ १९

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥
(भ० गी० २।१७)

पदानि—अ+विनाशि । तु । तत् । विद्धि । येन । सर्वं । इदं । ततं । वि-नाशं । अ+व्ययस्य । अस्य । न । कः । चित् । कर्तुम् । अर्हति ॥

अन्वयः—येन इदं सर्वं ततं, तत् तु अविनाशि विद्धि । अस्य अव्ययस्य विनाशं कश्चित् कर्तुं न अर्हति ॥

अर्थ—जिसने (इदं) यह सब (ततं) फैलाया है (तत्) वह (तु) निश्चयसे अविनाशी (है ऐसा) (विद्धि) जान । इस (अव्ययस्य) अविनाशीका विनाश (कः चित् अपि) कोई भी कर नहीं (अर्हति) सकता।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥
(भ० गी० २।२२)

पदानि—वासांसि । जीर्णानि । यथा । विहाय । नवानि । गृह्णाति । नरः । अपराणि । तथा । शरीराणि । विहाय । जीर्णानि । अन्यानि । संयाति । नवानि । देही ॥

अन्वयः--यथा जीर्णानि वासांसि विहाय नरः अपराणि नवानि गृह्णाति। तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति॥

अर्थ--जिस प्रकार जीर्ण (वासांसि) वस्त्रोंको (विहाय) फेंक कर (नरः) मनुष्य (अपराणि) दूसरे (नवानि) नये (गृह्णाति) लेता है उसी प्रकार (देही) शरीर धारण करनेवाला जीर्ण शरीर फेंककर अन्य नये (संयाति) प्राप्त करता है।

इतने श्लोक जिस समय आप पढ चुकेंगे उसके पश्चात् आप केवल श्लोकोंको ही कई वार पढिये और देखिये कि विना अन्वयादि पढे उक्त श्लोक आपके समझमें आते हैं या नहीं। तथा स्वयं दूसरेकी सहायताके विना ही आप श्लोकोंके पद तथा अन्वय बनाइये और कोई अशुद्धि तो नहीं होती इसकी परीक्षा देखिये।

यदि आप स्वयं पद और अन्वय बनायेंगे तो आपकी प्रगति बहुत हो चुकी है ऐसा निश्चयसे सिद्ध होगा।

संधि किये हुए वाक्य।

येनेदं सर्वं ततं,तस्याविनाशि विद्धि। अस्याऽव्ययस्य विनाशं कश्चिदपि कर्तुं नार्हति। यथा जीर्णानि वासांसि विहाय, नरोऽपराणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहायान्यानि नवानि संयाति।

पाठ २०

यदि पिछले पाठ आपके ठीक हो चुके हैं, तो निम्न-लिखित *वाक्य आप बिना आयास समझ सकते हैं—*

संस्कृत-वाचन-पाठः।

हे पार्थ! त्वं क्लैब्यं मा गमः स्म। एतत् त्वयि न उपपद्यते। क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ।

हे मनुष्य! क्षुद्रं कुविचारं त्यक्त्वा शीघ्रं सुविचारं कुरु। हे मनुष्यश्रेष्ठ! अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं कर्म त्यक्त्वा स्वर्ग्यं कीर्तिकरं कर्म एव कुरु। हे अर्जुन! त्वं आर्यजुष्टं कर्म न करोषि, अपि तु अनार्यजुष्टं कर्म एव करोषि। एतत् अकीर्तिकरं अस्ति। अस्मिन् विषमे समये कश्मलं त्वा कुतः उपस्थितम्?

अस्मिन् समये स्वहितस्य घातकं कर्म कथं करोषि? तेन तव अकीर्तिः एव भविष्यति।

हे मनुष्य! त्वं दौर्बल्यं न गच्छ। एतत् न योग्यम्। अतः शीघ्रं दौर्बल्यं त्यक्त्वा शोभनाय प्रयत्नाय उत्तिष्ठ।

मनुष्यः देहे कौमारं यौवनं जरां च प्राप्नोति। तथा तस्य देहान्तरप्राप्तिः अपि भवति एव। अतः तत्र धीरः न मुह्यति।

यथा दिने प्रातःकालः मध्याह्नकालः सायंसमयः च भवति, तथा एव शरीरे कौमारसमयः यौवनसमयः जरासमयः च भवति। एष शरीरस्य धर्मः एव अस्ति। तत्र सुखं किं दुःखं वा किम्? येन इदं सर्वं जगत् कृतं तत् अविनाशि ब्रह्म अस्ति। येन इदं सर्वं जगत् रचितं स ईश्वरः एव अस्ति। तस्य कदापि नाशः न भवति, अतः तस्य नाम "अव्ययः" इति भवति।

येन सर्वं पुस्तकं रचितं, सः भट्टभास्करः अत्र आगतः, तस्य लेखस्य कः अपि विद्वान् खंडनं कर्तुं समर्थः न भवति।

यथा मनुष्यः जीर्णानि वासांसि त्यक्त्वा नवानि वासांसि गृह्णाति, तथा एव जीवः जीर्णानि शरीराणि विहाय नवानि अपराणि शरीराणि गृह्णाति। एवं मनुष्यस्य पुनर्जन्म भवति।

मनुष्यः जीर्णं गृहं त्यक्त्वा नवीनं गृहं प्राप्नोति तथा एव पुरुषः जीर्णं वस्त्रं विहाय नवीनं वस्त्रं प्राप्नोति। यथा पुत्रः जीर्णं पुस्तकं विहाय नवीनं पुस्तकं पठति तथा त्वं अपि पुराणं शस्त्रं त्यक्त्वा नवीनं एव गृहाण। तथा तेन एव युद्धं कुरु।

पाठ २१

संस्कृत-वाचन-पाठः।

हे भरतश्रेष्ठ! त्वं प्रथमं इन्द्रियाणि नियम्य पापं विचारं प्रजहि। एष पापः विचारः ज्ञानस्य नाशकः विज्ञानस्य अपि विनाशकः अस्ति।

वेदान् अधीत्य मनुष्यः गृहस्थाश्रमं आवसेत्। वेदस्य अध्ययनं न कृत्वा गृहस्थाश्रमं न आवसेत्। स्नानं कृत्वा एव भोजनं कर्तव्यम्।

के नराः स्वर्गं गच्छन्ति? ये मनुष्याः परस्त्री-विषये मातृवत् स्वसृवत् पुत्रीवत् च वर्तन्ते एते मानवाः स्वर्गगामिनः भवन्ति।

यः मनुष्यः धर्मं रक्षति तं धर्मः रक्षति एव। स एव मनुष्यः इह कीर्तिं अवाप्नोति प्रेत्य च उत्तमं सुखं प्राप्नोति।

ये मनुष्याः भिन्नाः वर्तन्ते तेषां पथ्यं उक्तं न स्वदते। तेषां योगक्षेमं नैव कल्पते। विनाशात् अन्यत् भिन्नानां मनुष्याणां परायणं किंचित् अपि न विद्यते।

तस्मिन् एव आश्रमे देवापिः तपः करोति। सः इदानीं मौनव्रतः अस्ति। अतः किंचित् अपि न वदति।

कोसलस्य देशस्य कः नृपतिः अस्ति ? कोसलदेशस्य भूपतिः दशरथः अस्ति। तस्य कः पुत्रः ? तस्य रामचंद्रः इति एकः पुत्रः अस्ति। तस्य अन्यः कः पुत्रः ? तस्य दशरथनृपस्य अन्यः पुत्रः लक्ष्मणः इति अस्ति। किं तस्य अन्यः कः अपि पुत्रः अस्ति ? तस्य दशरथनृपस्य अन्यः पुत्रः भरतः इति अस्ति। शत्रुघ्नः अपि तस्य एव पुत्रः अस्ति।

तस्य राष्ट्रे कोसले देशे सर्वः जनः सुखयुक्तः अस्ति। यः धार्मिकः राजा अस्ति, तस्य राष्ट्रे जनः सुखयुक्तः भवति एव। अतः धर्मः एव सुखदायकः अस्ति।

सूचना।

यदि आप यह पाठ नहीं समझ सकेंगे तो पिछले पाठ आपको पुनः देखने चाहिये। परंतु यदि आप यह पाठ पूर्णतासे समझ गये हैं, तो आप आगे बढ सकते हैं। यह एक प्रकारकी परीक्षा ही है। पिछले पाठ ठीक होनेपर इस पाठमें आपको कोई कठिनता प्रतीत नहीं होगी।

संधि किये हुए वाक्य

पाठ २२

उकारान्त पुल्लिंग शब्दके रूप निम्नप्रकार बनते हैं—

१ भानुः—सूर्य	४ भानवे—सूर्यके लिये
(हे भानो) ! (हे) सूर्य	५ भानोः—सूर्यसे
२ भानुं—सूर्यको	६ ,, सूर्यका
३ भानुना—सूर्यने	७ भानौ—सूर्यमें

इस रीतिसे उकारान्त पुल्लिंग शब्दके रूप होते हैं। उकारान्त पुल्लिंग शब्द ये हैं।

गुरुः = अध्यापक	हनुः = ठोढी
मृत्युः = मरण	साधुः = साधु
जन्तुः = प्राणी	भिक्षुः = भिक्षु, भीख मांगने-वाला
क्रतुः = यज्ञ, कर्म	पशुः = पशु
अक्रतुः = यज्ञ न करनेवाला	तन्तुः = धागा
विष्णुः = व्यापक ईश्वर	चरुः = अन्न, पके चावल
बाहुः = बाहु	ऋतुः = ऋतु

संस्कृत वाक्यानि ।

१ मित्र ! त्वं कुत्र गच्छसि ? २ अहं इदानीं गुरोः गृहं गच्छामि । ३ तव गुरुः किं अध्यापयति ? ४ मम गुरुः मां व्याकरणं अध्यापयति। ५ इदं फलं कुत्र नयसि? ६ इदं फलं गुरवे दास्यामि। ७ सर्वः जन्तुः मृत्युं प्राप्नोति

एव। ८ भिक्षुः गृहात् गृहं भिक्षार्थं भ्रमति। ९ उपदेशकः ग्रामात् ग्रामं उपदेशार्थं भ्रमति। १० एषः वसन्त-ऋतुः अस्ति। ११ अस्मिन् वसन्ते ऋतौ पुष्पं फलं च भवति। १२ त्वं कं क्रतुं कर्तुं इच्छसि ? १३ अहं राजसूयं कर्तुं इच्छामि। १४ व्यापकः ईश्वरः विष्णुः इति उच्यते। १५ साधुः विष्णुं एव ध्यायति। १६ तन्तुना वस्त्रं भवति। १७ तन्तोः अन्यत् किं भवति ? १८ तन्तोः रज्जुः भवति।

भाषा—वाक्य

१ हे मित्र ! तू कहां जाता है ? २ मैं अब गुरुके घर जाता हूं। ३ तेरा गुरु क्या पढाता है ? ४ मेरा गुरु मुझे व्याकरण पढाता है। ५ यह फल तू कहां ले जाता है ? ६ यह फल गुरुको दूंगा। ७ सब प्राणी मरणको प्राप्त होता ही है। ८ भिक्षु एक घरसे दूसरे घर भिक्षाके लिये घूमता है। ९ उपदेशक एक ग्रामसे दूसरे ग्रामको उपदेशके लिये घूमता है। १० यह वसंत ऋतु है। ११ इस वसंत ऋतुमें फूल और फल होता है। १२ तू कौनसा यज्ञ करना चाहता है ? १३ मैं राजसूय यज्ञ करना चाहता हूं। १४ व्यापक ईश्वरको विष्णु ऐसा कहते हैं। १५ साधु विष्णुका ही ध्यान करता है। १६ धागेसे वस्त्र होता है। १७ धागेसे दूसरा क्या होता है ? १८ धागेसे डोर बनता है।

पाठ २३

१ अक्रतुः मनुष्यः साधुः न भवति । २ अग्निना अहं चरुं पचामि । ३ क्रतोः फलं किं भवति ? ४ क्षत्रियस्य बाहुः बलयुक्तः भवति । ५ विद्याविहीनः मनुष्यः द्विपाद् पशुः एव भवति । ६ विद्यासम्पन्नः मनुष्यः एव मनुष्यः भवति । ७ चरुं कस्मै दास्यसि ? ८ अहं चरुं तस्मै दास्यामि । ९ कार्पासस्य एषः तन्तुः अस्ति । १० कः अपि जन्तुः क्षणं अपि अकर्मकृत् न तिष्ठति । ११ अक्रतोः मनुष्यस्य जीवनं अपि व्यर्थम् । १२ यथा मनुष्ये जीवः अस्ति, तथा पशौ अपि जीवः अस्ति । १३ गुरुः पूज्यः भवति । १४ गुरुणा सह अहं गच्छामि । १५ साधुः अपि भिक्षुः भवति ।

१ कर्म न करनेवाला मनुष्य साधु नहीं होता है । २ अग्निसे मैं अन्न पकाता हूं । ३ यज्ञका फल क्या होता है ? ४ क्षत्रियका बाहु बलवान् होता है । ५ विद्यारहित मनुष्य दो पांववाला पशु ही होता है । ६ विद्यासम्पन्न मनुष्य ही मनुष्य होता है । ७ अन्न तू किसको देगा ? ८ मैं अन्न उसको दूंगा । ९ कपासका यह धागा है । १० कोई भी प्राणी क्षणभर भी कर्म न करते हुए नहीं ठहरता । ११ कर्म न करनेवाले मनुष्यका जीवन भी व्यर्थ है । १२ जैसा

मनुष्यमें जीव है, वैसा पशुमें भी जीव है। १३ गुरु पूज्य होता है। १४ गुरुके साथ मैं जाता हूं। १५ साधु ही भिक्षु होता है।

संधि किये हुए वाक्य।

१ अक्रतुर्मनुष्यः साधुर्न भवति। न साधुर्भवत्यक्रतुर्मनुष्यः। न भवति साधुरक्रतुर्मनुष्यः।

२ अग्निनाऽहं चरुं पचामि। पचाम्यहं चरुमग्निना। चरुमहमग्निना पचामि। अहमग्निना चरुं पचामि।

३ क्रतोः फलं किं भवति? क्रतोर्भवति किं फलम्?

४ क्षत्रियस्य बाहुर्बलयुक्तो भवति। बलयुक्तो बाहुर्भवति क्षत्रियस्य। बाहुर्भवति बलयुक्तः क्षत्रियस्य।

५ विद्यासंपन्नो मनुष्य एव मनुष्यो भवति। विद्यासंपन्न एव मनुष्यो मनुष्यो भवति।

६ कार्पासस्यैष तन्तुरस्ति। एष तन्तुः कार्पासस्यास्ति। एष कार्पासस्य तन्तुरस्ति।

७ कोऽपि जन्तुः क्षणमप्यकर्मकृन्न तिष्ठति। न तिष्ठति कोऽपि जन्तुरकर्मकृत् क्षणमपि। क्षणमप्यकर्मकृन्न कोऽपि जन्तुस्तिष्ठति।

८ अक्रतोर्मनुष्यस्य जीवनमपि व्यर्थम्। व्यर्थं जीवनमप्यक्रतोर्मनुष्यस्य।

पाठ २४

उकारान्त पुल्लिंग शब्द इस पाठमें स्मरण कीजिये—

प्रभुः = मालिक, ईश्वर	वायुः = वायु, हवा
इक्षुः = ईख	भानुः = सूर्य
मेरुः = मेरुपर्वत	बिंदुः = बिंदु
सेतुः = पुल, सेतु	इषुः = बाण
सक्तुः = सत्तु	स्तनयित्नुः = मेघ

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ गृहस्य प्रभुः गृहस्थः । २ राष्ट्रस्य प्रभुः नृपतिः। ३ विश्वस्य प्रभुः विष्णुः अस्ति । ४ सः सक्तुं तितउना पुनाति । ५ वस्त्रेण घृतं सः पुनाति । ६ सत्येन मनः शुध्यति । ७ अहं सक्तुं खादामि । ८ इक्षोः मधुरः रसः भवति । ९ भानोः प्रकाशः प्रखरः भवति । १० रामेण इषुणा रावणः हतः । ११ स्तनयित्नुः आकाशे गर्जति । १२ जन्तोः शरीरे वायुः एव प्राणः भवति । १३ चातकः जलबिन्दुः इच्छति । १४ सक्तुः बलप्रदः अस्ति । १५ यदा सक्तुः इक्षोः रसेन सह भक्षितः भवति, तदा एव सः बलप्रदः भवति । १६ आकाशात् वृष्टिः बिन्दुरूपेण भवति । १७ तत्र शोभनः सेतुः अस्ति ।

भाषा--वाक्य

१ घरका स्वामी गृहस्थ है। २ राष्ट्रका ईश राजा है। ३ विश्वका प्रभु विष्णु है। ४ वह सत्तुको छाननीसे शुद्ध करता है। ५ कपडेसे घी वह शुद्ध करता है। ६ सत्यसे मन शुद्ध होता है। ७ मैं सत्तु खाता हूं। ८ ईखका मीठा रस होता है। ९ सूर्यका प्रकाश प्रखर होता है। १० रामने बाणसे रावण मारा। ११ मेघ आकाशमें गरजता है। १२ प्राणीके शरीरमें वायु ही प्राण होता है। १३ चातक पक्षी जलबिन्दु चाहता है। १४ सत्तु बल देनेवाला है। १५ जब सत्तु ईखके रसके साथ खाया जाता है, तब वह बल देनेवाला होता है। १६ आकाशसे वृष्टि बिंदुरूपसे होती है। १७ यहां उत्तम पुल है।

संधि किये हुए वाक्य।

१ गृहस्य प्रभुर्गृहस्थोऽस्ति। अस्ति गृहस्थो गृहस्य प्रभुः। प्रभुर्गृहस्यास्ति गृहस्थः।

२ राष्ट्रस्य प्रभुर्नृपतिरेवास्ति। नृपतिरेव प्रभू राष्ट्रस्यास्ति। राष्ट्रस्य नृपतिरेव प्रभुरस्ति।

३ विश्वस्य प्रभुर्विष्णुरस्ति। विष्णुरस्ति प्रभुर्विश्वस्य। प्रभुर्विश्वस्य विष्णुरस्ति।

४ रामेणेषुणा रावणो हतः। हतो रावणो रामेणेषुणा। इषुणा रावणो रामेण हतः।

पाठ २५

अब उकारान्त विशेषण दिये जाते हैं। उनके रूप पूर्वोक्त प्रकार ही होते हैं, अब ये शब्द उकारान्त पुल्लिंग शब्दोंका गुण बताते हैं—

भीरु = डरपोक	वर्धिष्णु = बढनेवाला
श्रद्धालु = श्रद्धा रखनेवाला	सहिष्णु = सहन करनेवाला
निद्रालु = सोनेवाला	भूष्णु = होनेवाला
पटु = कुशल	प्रभविष्णु = बलवान्, मुख्य

संस्कृत-वाक्यानि।

१ भीरुः मनुष्यः यशस्वी न भवति। २ भीरुणा पुरुषेण किं कर्तव्यम् ? ३ पटुः जनः एव सर्वं कर्म करोति। ४ वर्धिष्णुः नृपः साम्राज्यं प्राप्नोति। ५ प्रभविष्णुना नृपतिना राज्यं संवर्धितम्। ६ भीरुणा भूपतिना सर्वं राज्यं त्यक्तम्। ७ धर्मस्य तत्त्वं तस्य गुरुः एव जानाति। ८ विष्टरं अत्र आनय। ९ शूरः नृपः विजयं एव कांक्षति। १० भीरुः नृपः पलायनं करोति। ११ यस्य अर्थे युद्धं कृतं स एव भीरुः। १२ सः नृपतिः राज्यं धनं प्राणं च त्यक्त्वा युद्धे अवस्थितः। १३ आचार्यं गुरुं वा निहत्य पातकं भवति। १४ स्वबान्धवं हन्तुं त्वं न योग्यः। १५ पापेन निषादेन मृगः हतः।

भाषा—वाक्य

१ डरपोक मनुष्य यशस्वी नहीं होता। २ भीरु पुरुष ने क्या करना ? ३ कुशल मनुष्य ही सब कर्म करता है। ४ बढनेवाला राजा साम्राज्य प्राप्त करता है। ५ बलवान् राजाने राज्य बढाया। ६ भीरु राजाने सब राज्य छोडा। ७ धर्मका तत्त्व उसका गुरु ही जानता है। ८ कुर्सी यहां ला। ९ शूर राजा विजय ही चाहता है। १० डरपोक राजा भागना करता है। ११ जिसके लिये युद्ध किया वही डरपोक है। १२ वह राजा राज्य, धन और प्राण छोडकर युद्धमें उपस्थित है। १३ आचार्य वा गुरुका हनन करके पाप होता है। १४ अपने भाईको मारनेके लिये तू योग्य नहीं है। १५ पापी निषादने मृगका हनन किया।

संधि किये हुए वाक्य।

१ भीरुर्मनुष्यो यशस्वी न भवति। न भवति यशस्वी भीरुमनुष्यः।

२ पटुर्जन एव सर्वं कर्म करोति। करोति सर्वं कर्म पटुर्मनुष्यः। सर्वं कर्म पटुरेव मनुष्यः करोति।

३ भीरुर्नृपः पलायनं करोति। करोति पलायनं भीरुर्नृपः। पलायनं करोति भीरुर्नृपः।

पाठ २६

अब इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये–

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते।

पदानि—स्व+धर्मं। अपि। च। अवेक्ष्य। न। वि+कंपितुं। अर्हसि। धर्म्यात्। हि। युद्धात्। श्रेयः। अन्यत्। क्षत्रियस्य। न। विद्यते॥ (भ. गीता. २।३१)

अन्वयः— अपि च स्वधर्मं अवेक्ष्य विकंपितुं न अर्हसि। हि क्षत्रियस्य धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते।

अर्थ—और अपने धर्मको (अवेक्ष्य) देखकर (वि+कंपितुं) कांपनेके लिये (न अर्हसि) तू योग्य नहीं है। (हि) क्योंकि क्षत्रियके लिये धर्मयुद्धसे भिन्न (श्रेयः) कल्याणकारी और कुछ भी (न विद्यते) नहीं है।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्॥
(भ. गीता. २।३२)

पदानि–यदृच्छया। च। उपपन्नं। स्वर्ग+द्वारं। अपावृतं सुखिनः। क्षत्रियाः। पार्थ। लभन्ते। युद्धं। ईदृशम्॥

अर्थ—हे (पार्थ) पृथाके पुत्र अर्जुन! (यदृच्छया) विना प्रयत्न (उपपन्नं) प्राप्त और (अपावृतं) खुला

हुआ स्वर्गका द्वार (ईदृशं) ऐसा युद्ध (सुखिनः) आनंदित क्षत्रियोंको मिला करता है ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
(भ. गीता ४।३३)

पदानि–अथ । चेत् । त्वं । इमं । धर्म्यं । संग्रामं । न । करिष्यसि । ततः । स्वधर्मं । कीर्तिं । च । हित्वा । पापं । अवाप्स्यसि ॥

अर्थ–(अथ चेत्) और यदि तू इस धर्मरूप (संग्रामं) युद्धको नहीं करेगा (ततः) तो स्वधर्म और कीर्तिको (हित्वा) त्याग करके पाप ही (अवाप्स्यसि) बटोरेगा ।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥

पदानि–अ+कीर्तिं । च । अपि । भूतानि । कथयिष्यन्ति । ते । अव्ययाम् । संभावितस्य । च । अकीर्तिः । मरणात् । अतिरिच्यते ॥ (भ. गीता २।३४)

अन्वयः–भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं च अपि कथयिष्यन्ति । संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते ॥

अर्थ–(भूतानि) मनुष्य तेरी (अव्ययां) अक्षय अकीर्ति ही (कथयिष्यन्ति) कहते रहेंगे । और संभावित पुरुषके लिये दुष्कीर्ति मरणसे भी बढकर होती है ।

पाठ २७

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥
(भ. गीता. २।३१)

पदानि-भयात् । रणात् । उपरतं । मंस्यन्ते । त्वां । महारथाः ।
येषां । च । त्वं । बहुमतः । भूत्वा । यास्यसि । लाघवम् ॥

अन्वयः—महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते ।
त्वं येषां बहुमतः भूत्वा लाघवं यास्यसि ।

अर्थ— महारथी तुझे भयके कारण (रणात्) युद्धसे भागा हुआ (मंस्यन्ते) मानेंगे: और (येषां) जिन्हें तू इस समय (बहुमतः) बहुमान्य है, उनके ही मनमें तू (लाघवं यास्यसि) छोटा बन जायगा ।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ।
(भ. गीता- २।३७)

पदानि-हतः । वा । प्राप्स्यसि । स्वर्गं । जित्वा । वा । भोक्ष्यसे ।
महीम् । तस्मात् । उत्तिष्ठ । कौंतेय । युद्धाय । कृत+निश्चयः ।

अन्वयः– हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे । हे कौंतेय ! तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ ॥

अर्थ- (हतः) मर गया तो स्वर्गको (प्राप्स्यसि) प्राप्त होगा और (जित्वा) जीत गया तो पृथ्वी (भोक्ष्यसे) भोगेगा। हे (कौंतेय) अर्जुन ! इसलिये युद्धका निश्चय करके (उत्तिष्ठ) उठ ॥

इस समयतक जितने श्लोक आगये हैं, उतने क्रमसे कम दस बार पढिये। अथवा उतनी बार पढिये कि जितनी बार पढनेसे पढते ही अर्थ ध्यानमें आ जायगा।

यदि आप श्लोक शनैः- शनैः पढेंगे, तो सुगमतासे आपके ध्यानमें अर्थ आ जायगा।

तथा प्रत्येक श्लोकके पद, अन्वय और अर्थ स्वयं करनेका भी साथ साथ अभ्यास कीजिये।

संधि किये हुए वाक्य।

१ महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते। मंस्यन्ते त्वां रणाद्भयादुपरतं महारथाः। रणाद्भयादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।

२ त्वं येषां बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि। येषां त्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि।

३ हतो वा स्वर्गं प्राप्स्यसि। जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे। कौन्तेय! तस्माद्युद्धाय कृतनिश्चय उत्तिष्ठ।

पाठ २८

संस्कृत-वाचन-पाठः।

१ तव पुत्र इदानीं कुत्र गतः ? तं त्वमधुना पश्यसि किम् ? केन स इदानीं नीतः ? कुत्र नीतः ? त्वं जानासि किम् ?

२ कदा स आगमिष्यति ? केन सह स आगमिष्यति ? तस्मात् स्थानात् केन सह कदा स पुनरागमिष्यति ?

३ कथं तस्मिन्पङ्के स वृषभः पतितः ? स वृषभस्तस्मिन्पंके केन वा पातितः ? कथं स तत्र गतः ?

४ मम मञ्चकोऽत्र नास्ति। केन स अद्यैव नीतः ? किमर्थं मम मंचकस्तेन नीतः ?

५ अस्य गृहस्यैष भागो ममैवास्ति। ममैवास्यस्य गृहस्यैष भागः। अस्य गृहस्यान्यो भागः कस्यास्ति ?

६ पुत्रेण फलं नानीतम्। किमर्थं तेन पुत्रेण फलं नानीतम् ? अद्य न तेन पुत्रेण फलमानीतम्।

७ तस्य मंचकस्य समीपमेव विष्टरोऽस्ति। केन रक्षितो विष्टरस्तस्य मंचकस्य समीपम्। मया तस्य मंचकस्य समीपमेव विष्टरो रक्षितः।

८ कृष्णदुर्गो विजयदुर्गस्य समीपमेवास्ति । अहं विजयदुर्गस्य मार्गं जानामि । कृष्णदुर्गस्य मार्गं न जानामि । त्वं जानासि किम् ?

९ लङ्कानगरे रावणः राज्यं करोति । तेन रावणेन किं कृतम् ? रामेण किमर्थं तस्य वधः कृतः ?

१० रामेण बाणेन रावणस्य वधः कृतः । रावणो राक्षसोऽस्ति । राक्षसो दुष्टो भवति । दुष्टः पुरुषः पीडको भवति ।

११ यथा व्याघ्रो वने भवति तथा अश्वो ग्रामे भवति । तथा गृहे बिडालोऽपि भवति ।

१२ हस्ते भूषणं भवति । मुखेऽन्नं भवति । वृक्षे फलं भवति । दीपे प्रकाशो भवति । सूर्ये प्रभा भवति । समुद्रे जलं भवति ।

१३ साहसे श्रीर्भवति । ब्राह्मणे विद्या भवति । क्षत्रिये शौर्यं भवति ।

१४ तव द्वारपालेन मम पुस्तकं न नीतम् । तत् पुस्तकं तस्य द्वारपालेनाद्य नीतम् । कदा नीतम् ? इदानीमेव नीतम् ।

१५ वीरं आरोहत्यश्वम् । क्षत्रियो गजमारोहति । स पुरुषो गजं नारोहति, नापि स अश्वमारोहति ।

पाठ २९

१ वैद्यो वत्साय ददाति रसम्। बालको रसं न पिबति। त्वमिदानीं तत्र गच्छ यत्र स बालकोऽस्ति।

२ मूषकोऽन्नं खादति। न मूषकोऽन्नं खादति, परंतु बिडालो मोदकं भक्षयति। अद्य तस्मिन् गृहे मूषको नास्ति, परन्तु तत्र बिडालोऽस्ति।

३ येनान्नं खादितं स नैव बिडालः। स कोऽपि अन्योऽस्ति। येन बिडालेन मूषको भक्षितः स इदानीं कुत्र गतः?

४ इदानीं लेखको लेखनार्थं किं नागच्छति? यदा स आगच्छति तदा त्वं कुत्र गच्छसि? लेखक आगच्छति परन्तु लेखनं न करोति।

५ त्वया अद्योत्तमः पाकः कृतः। नहि नहि, स पाको मया न कृतः, परन्तु मम मित्रेण हरिदत्तेन कृतः।

६ गोवत्सः किमर्थं धावति? तमत्रानय। यथा स अत्रैव तिष्ठति तथा कुरु। येन मार्गेण स अत्रागच्छति, तेनैव मार्गेण तमानयात्र।

७ स पुरुषो बालकं न रक्षति। स उत्तमः पुरुषः शोभनं बालकमपि न रक्षति। किमर्थं स एवं करोति?

कुत्र स गच्छति ? किमर्थं स तत्र न गच्छति ?

८ यदा वीरो युद्धं प्रति गच्छति तदा शस्त्रास्त्रेण सह गच्छति; तथा त्वमपि गच्छ। स्वधर्मस्य रक्षणार्थं युद्धं कुरु। मनुष्येण रक्षितो धर्मो मनुष्यमेव रक्षति।

९ मम अत्रैव निवासोऽस्ति, अस्मिन् स्थाने तिष्ठामि, अस्मिन् स्थाने पठामि, अस्मिन् स्थाने भोजनं करोमि, तस्मिन् स्थाने स्नानं करोमि।

१० यथा त्वं जानासि तथा वद। कदापि असत्यं न वद। सत्यस्यैव वचनं श्रेयस्करं भवति, यदत्यन्तं भूतहितं तदेव सत्यमिति शास्त्रस्य सिद्धान्तोऽस्ति।

११ यद्यत् परवशं तत्तत्सर्वं दुःखमेव भवति। यद्यत्स्ववशं तत्तत्सर्वं सुखकरं भवति। एतदेव सुखदुःखलक्षणमस्ति।

१२ यन्त्रकारः कुत्र चक्रं भ्रामयति ? यत्र विश्वमित्रोऽस्ति तत्र स चक्रं भ्रामयति। यदा स चक्रं भ्रामयति तदा सोऽन्यः पुरुषस्तत्र किं करोति ?

१३ कस्मान्नगरात्स पुरुषोऽत्रागतः ? यदि स काशीनगरादेवागतस्तर्हि तेन सह भाषणं कर्तुमिच्छामि।

१४ यदा त्वं नदीतीरं स्नानाय गमिष्यसि तदा वस्त्रं पात्रं च तत्र नय।

पाठ २०

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये—

वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितम् ।
तथोक्तः प्राञ्जली राजा पुत्रं वव्रे गुणान्वितम् ॥

(महाभारत द्रोणपर्व ५५।२२)

पदानि—वरं । वृणीष्व । भद्रं । ते । यादृशं । पुत्रं । ईप्सितं । तथा+उक्तः । प्र+अञ्जलिः । राजा । पुत्रं । वव्रे । गुण+आन्वितम् ।

अन्वयः—वरं वृणीष्व । ते भद्रं । यादृशं पुत्रं ईप्सितं । तथोक्तः राजा प्राञ्जलिः गुणान्वितं पुत्रं वव्रे ।

अर्थ—(वरं) वर (वृणीष्व) मांग । (ते) तेरा (भद्रं) कल्याण हो । (यादृशं) जैसा (पुत्रं) पुत्र (ईप्सितं) इष्ट है वैसा मांग । (तथोक्तः) वैसा कहा गया राजा (प्राञ्जलिः) हाथ जोडकर (गुणान्वितं) गुणयुक्त पुत्रको (वव्रे) मांगने लगा ।

भावार्थ—तुम्हें जैसा पुत्र चाहिये वैसा वर मांग, तेरा कल्याण हो, ऐसा कहा जानेपर राजाने अपने लिये जैसा चाहिये वैसा गुणी पुत्र मांग लिया ।

यशस्विनं कीर्तिमन्तं तेजस्विनमरिन्दमम् ।
यस्य मूत्रं पुरीषं च क्लेदः स्वेदश्च काञ्चनम् ॥२॥

पदानि-यशस्विनं । कीर्तिमन्तं । तेजस्विनं । अरिन्दमं । यस्य । मूत्रं । पुरीपं । च । क्लेदः । स्वेदः । च । काञ्चनम् ।

अन्वयः—यशस्विनं कीर्तिमन्तं तेजस्विनं अरिन्दमम् । यस्य मूत्रं पुरीपं च क्लेदः स्वेदः च काञ्चनम् ।

अर्थ—(उसने ऐसा पुत्र मांगा कि जो) यशस्वी, कीर्तिमान्, तेजस्वी और (अरिं-दमं) शत्रुको दबानेवाला हो । तथा (यस्य) जिसका (मूत्रं) मूत्र और (पुरीपं) विष्ठा तथा जिसका (क्लेदः) मल और (स्वेदः) पसीना ये सब (सुवर्ण) ही हो ।

भावार्थ—उसने ऐसा पुत्र मांगा कि जिसका मल, मूत्र, विष्ठा और पसीना अर्थात् जिसके शरीरके सब मल सुवर्ण-ही होता था । तथा जो यशस्वी कीर्तिमान् तेजस्वी और शत्रुको जीतनेवाला था ।

संधि किये हुए वाक्य

१ यथा जनकः कुमारं पश्यति, तथा कुमारो जनकं पश्यति किम् ? इदानीं कुमारो जनकं पश्यति । पश्य तम, स तं कथं पश्यति ।

२ यथा त्वं धावसि, तथाऽहमपि धावामि । यथा स धावति, तथा त्वं न धावसि । यथाऽहं धावामि, तथा त्वं धावसि ।

अंक ४

संस्कृत-पाठ-माला।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

चतुर्थ भागः।

लेखक
पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मंडल, किल्ला-पारडी, (जि० सूरत)

प्रथम बार

संवत् २००९, शके १८७४, सन् १९५२

मूल्य ८ आने।

विशेष सूचना

संस्कृतमें संधिविचारका महत्त्व विशेष है। इस संधिप्रकरणको अति सुबोध रीतिसे इस पुस्तकमें दिया है। इसके नियम ध्यानमें रखनेसे संधिके साथ पाठकोंका परिचय हो जायगा।

इस पुस्तकमें संस्कृत गद्य, तथा श्लोकोंके पाठ दिये हैं। उनका अभ्यास करनेसे पाठक संस्कृतमें अति शीघ्र प्रविष्ट हो सकते हैं।

संधि खोलकर पाठ प्रथम दिये हैं और उनकाही संधि बनाकर सरल संस्कृत पीछेसे दिया है। दोनोंकी तुलना करनेसे पाठकोंको बडा लाभ पहुंच सकता है। आशा है कि पाठक इस शैलीसे अभ्यास करके लाभ उठायेंगे।

स्वाध्याय-मण्डल
' आनंदाश्रम '
पारडी (जि० सूरत)

लेखक
पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
अध्यक्ष—स्वाध्याय-मण्डल

मुद्रक और प्रकाशक- व० श्री० सातवळेकर, बी. ए.
भारत-मुद्रणालय, पारडी (जि. सूरत)

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला

चतुर्थ भागः ।

पाठ १

संधि-विचार

संस्कृतमें संधिविचार प्रथम स्थान रखता है । इस समय जो वाक्य पाठकोंको दिये हैं, वे विना संधिके दिये हैं । अब इस पाठमें कुछ संधिके नियम बताये जायेंगे । इन नियमों-को यदि पाठक थोडा थोडा ध्यानमें रखेंगे, तो उनको संधियोंका बहुतसा ज्ञान हो जायगा ।

संधियोंमें स्वरसंधि और व्यञ्जनसंधि ऐसे दो भाग हैं । दो स्वरोंके जो संधि होते हैं, उनको स्वरसंधि कहते हैं और दो व्यञ्जनोंके जो संधि होते हैं, उनको व्यञ्जनसंधि कहते हैं । व्यञ्जन और स्वरोंका भी संधि होताही है । इनका स्वरूप अब थोडी देरमें पाठकोंके सामने आ जायगा ।

स्वर

ह्रस्व स्वर— अ, इ, उ, ऋ, ऌ

*

दीर्घस्वर–आ, ई, ऊ, ॠ [ऌ कारको दीर्घ नहीं है।]
संयुक्त स्वर– ए, ऐ, ओ, औ ।
अनुस्वार— अं (ं)
विसर्ग– अः (ः)

व्यञ्जन ।

कठोर व्यञ्जन– क ख । च छ । ट ठ । त थ । प फ ।
मृदु व्यञ्जन–ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न ।
ब भ म । य र ल व । ह ।
उष्म वर्ण– श ष स ह ।

वर्णोंके ये साधारण संकेत पाठक ध्यानमें रखें, इनका उपयोग संधि करनेके समय बहुत है ।

दो वर्ण एक दूसरेके साथ मिलनेका नाम संधि है ।

जैसा— किम् अस्ति = किमस्ति
तत् अस्ति = तदस्ति
न अस्ति = नास्ति

साधारण पाठक भी इन संधियोंको थोडेसे विचारसे जान सकते हैं। थोडेसे संधि ऐसे हैं कि जो समझमें आनेके लिये कठिन होते हैं, परंतु अन्य संधि बडे सुगम होते हैं।

(१) सवर्ण दीर्घ संधि

अ, इ, उ, ऋ इनके सम्मुख क्रमशः येही वर्ण आ जाँय तो

दोनोंके स्थानपर इनकाही दीर्घ वर्ण हो जाता है । जैसा--

अ+आ = आ	आ+अ = आ
आ+आ = आ	अ+आ = आ

इसी प्रकार निम्नलिखित संधि होते हैं--

इ+इ = ई	ई+ई = ई
उ+उ = ऊ	ऊ+ऊ = ऊ

अब इनके उदाहरण देखिये--

न+अपि --नापि	नास्ति+इति--नास्तीति,
रमा+अपि--रमापि	नदी+ईशः--नदीशः
तथा+आसीत्--तथासीत्	भानु+उदयः-भानूदयः
न+आसीत्--नासीत्	तनू+उद्भवः-- तनूद्भवः

ये स्वरोंके संधि स्थान स्थानपर आते हैं । इस पुस्तकमें आगे वाक्यही दिये जायेंगे, जिनमें संधि हुए हैं। जितने श्लोक दिये हैं, उनमेंसे प्रत्येक श्लोकमें कई संधि पाठक देख सकते हैं।

(२) नियम दूसरा

इ, उ, ऋ, ऌ के सम्मुख विजातीय स्वर आनेसे इसके स्थानपर क्रमशः य्, व्, र्, ल् हो जाते हैं ।

इस नियमके उदाहरण ये हैं--

इ+अ = य	इ+आ = या
उ+अ = व	उ+आ = वा
ऋ+अ = र	ऋ+आ = रा

अब इनके संधि शब्दोंमें देखिये—

इति+आदि—इत्यादि	आदि+अन्तः- आद्यन्तः
नास्ति+अतः—नास्त्यतः	कैकेयी+आत्मजः - कैकेय्यात्मजः
भानु+अस्तः--भान्वस्तः	
नदी+आत्मा--नद्यात्मा	पितृ+आज्ञा— पित्राज्ञा
मनु+आदि--मन्वादि	अति+आशा--अत्याशा

पाठक इन संधियोंको स्मरणमें रखें और जहां जहां दो स्वर सम्मुख आ जायँ, वहां वहां उनका संधि करनेका यत्न करें।

तथा जहां जहां संधि हुए हों, वहां वहां उन संधियोंको खोलनेका यत्न करें।

इस प्रकार अभ्यास करनेसे संधिनियमोंके साथ पाठकों का परिचय निःसंदेह हो जायगा।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१. स तत्र नास्त्यतः त्वं तत्र न गच्छ ।

२. कैकेय्यात्मजेन किं कृतम् ?

३. रामेण पित्राज्ञा पालिता ।

पाठ २

संस्कृत-वाक्यानि

१ प्रभावशालिनः महात्मनः धर्मज्ञस्य राज्ञः दशरथस्य वंशकरः सुतः नासीत्। २ पुत्रार्थं चिन्तयतः तस्य दशरथस्य "पुत्रकामेष्टिनाम्ना यज्ञेन यजामि" इति बुद्धिः सञ्जाता। ३ मन्त्रिवरं सुमन्त्रं आहूय राजा इदं अब्रवीत्। ४ सपुरोहितान् गुरून् शीघ्रं अत्र आनय। ५ आनीतान् तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा इदं वचनं अब्रवीत्। ६ सुतार्थं तप्यमानस्य मम सुखं नास्ति, तदर्थं पुत्रकामेष्टिनामकः यज्ञः कर्तव्यः इति मे मतिः सञ्जाता।

भाषा-वाक्य

१ प्रभावशाली महात्मा धर्म जाननेवाले राजा दशरथको वंश बढानेवाला पुत्र नहीं था। २ पुत्रके लिये चिन्ता करनेवाले उस दशरथको 'पुत्रकामेष्टि नामक यज्ञ करूं,' ऐसी बुद्धि हुई। ३ मंत्रियोंमें श्रेष्ठ सुमन्त्र प्रधानको बुलाकर राजा यह बोला। ४ 'पुरोहितोंके साथ गुरुओंको शीघ्र यहां ला।' ५ आये हुए उनकी पूजा कर, धर्मात्मा राजा यह भाषण बोला। ६ 'पुत्रके लिये तडपनेवाले मुझे सुख नहीं, इसलिये पुत्रकामेष्टि यज्ञ करना चाहिये, ऐसी मेरी बुद्धि हो गई है।'

संस्कृत—वाक्यानि

७ तत् वचनं श्रुत्वा वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे अपि द्विजाः ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य तं यज्ञं समारभन्। ८ तस्य यज्ञस्य अन्ते राजा दशरथः ऋष्यशृंगं अब्रवीत्। ९ 'कुलस्य वर्धनाय पुत्रकामेष्टिं कर्तुं अर्हसि।' १० स तथा इति उक्त्वा अथर्ववेदमंत्रैः पुत्रीयां इष्टिं अकरोत्। ११ तस्मात् यज्ञात् सन्तानोत्पत्तिकरः पायसः राजा प्राप्तः। १२ प्रीतः राजा पायसं गृहीत्वा अन्तःपुरं प्रविश्य कौसल्यां अब्रवीत्। १३ पुत्रीयं पायसं गृहाण इति।

भाषा-वाक्य।

७ वह भाषण सुनकर वसिष्ठादि सब द्विजोंने ऋष्यशृंगको आगे करके उस यज्ञका आरंभ किया। ८ उस यज्ञके अंतमें राजा दशरथ ऋष्यशृंगसे बोला। ९ 'कुलके वर्धनके लिये पुत्रकामेष्टि करनेके लिये तू योग्य है'। १० वह (तथा) ठीक है, ऐसा कहकर अथर्ववेद-मंत्रोंसे पुत्र देनेवाली इष्टिको करने लगा। ११ उस यज्ञसे संतति करनेवाला पायस राजाने प्राप्त किया। १२ आनंदित राजा पायस लेकर अन्तःपुरमें प्रवेश कर कौसल्यासे बोला। १३ 'पुत्र देनेवाला पायस लो'।

हुआ। २० जब पुत्र शुभगुणोंसे युक्त, सर्वज्ञ, दीर्घदर्शी और यशस्वी हो गये, तब उनको देखकर उनका पिता दशरथ (हृष्टः) संतुष्ट हुआ।

इस पाठमें रामायणकी कथा संक्षेपसे दी है। पाठसमाप्तिके पश्चात् केवल संस्कृत-वाक्यही दस बीस वार पाठक पढें। वारंवार पढनेसे ये वाक्य पाठकोंके ध्यानमें रहेंगे।

तत्पश्चात् अपने स्मरणसेही ये वाक्य बोलनेका यत्न कीजिये अथवा किसीसे संस्कृतमेंही कहिये। यदि पाठक ऐसा अभ्यास करेंगे, तो उनको संस्कृतका बोध अतिशीघ्र हो जायगा। रामायणकी कथाका प्रारंभ तृतीय भागसेही हुआ है, वह पाठ भी इसके साथही फिर पढिये।

सांधि किये हुए वाक्य

प्रभावशालिनो महात्मनो धर्मज्ञस्य राज्ञो दशरथस्य वंशकरः सुतो नासीत्। पुत्रार्थं चिन्तयमानस्य तस्य दशरथस्य "पुत्रकामेष्टिनाम्ना यज्ञेन यजामीति" बुद्धिस्समजाता। मन्त्रिवरं सुमन्त्रमाहूय राजेदमब्रवीत्। सपुरोहितान्गुरूञ्छीघ्रमत्रानय। आनीतांस्तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजेदं वचनमब्रवीत्। सुतार्थं तप्यमानस्य मम सुखं नास्ति,तदर्थं पुत्रकामेष्टिनामको यज्ञः कर्तव्य इति मे मतिः समजाता।

पाठ ३

ततोऽगच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान्।
नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥१॥
(महाभारत आदि० अ० ७१)

पदानि-ततः। अगच्छत्। महा-बाहुः। एकः। अमात्यान्। विसृज्य। तान्। न। अपश्यत्। च। आश्रमे। तस्मिन्। तं। ऋषिं। संशित-व्रतम् ॥

अन्वयः-ततः तान् अमात्यान् विसृज्य, एकः महाबाहुः अगच्छत्। तस्मिन् आश्रमे संशितव्रतं तं ऋषिं न अपश्यत् ॥

अर्थ-पश्चात् उन मंत्रियोंको छोड, अकेला (महाबाहुः) बडे बाहुवाला (दुष्यन्त) गया। उस आश्रममें संयतव्रतवाले उस ऋषिको उसने नहीं देखा।

सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तथाऽऽश्रमम्।
उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥ २ ॥

पदानि-सः। अपश्यमानः। तं। ऋषिं। शून्यं। दृष्ट्वा। तथा। आश्रमम्। उवाच। कः। इह। इति। उच्चैः। वनं। संनादयन्। इव ॥

अन्वयः-सः तं ऋषिं अपश्यमानः तथा आश्रमं शून्यं दृष्ट्वा 'कः इह' इति उच्चैः वनं संनादयन् इव, उवाच ॥

अर्थ–वह उस ऋषिको न देखता हुआ, तथा आश्रमको (शून्यं) सूना पाकर, " कौन यहां है ? " ऐसा ऊंचे स्वरसे, वनको प्रतिध्वनित करता हुआ, बोला ॥

श्रुत्वाऽथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी।
निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३ ॥

पदानि–श्रुत्वा। अथ। तस्य। तं। शब्दं। कन्या। श्रीः। इव। रूपिणी। निश्चक्राम। आश्रमात्। तस्मात्। तापसी-वेष-धारिणी ॥

अन्वयः–अथ तस्य तं शब्दं श्रुत्वा, श्रीः इव रूपिणी तापसी–वेष–धारिणी कन्या तस्मात् आश्रमात् निश्चक्राम ॥

अर्थ–अब उसका वह शब्द सुनकर लक्ष्मी जैसी सुंदर रूपवाली, तापसीका वेष धारण करनेवाली कन्या उस आश्रमसे निकल आयी।

सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुष्यन्तमसितेक्षणा।
स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४ ॥

पदानि–सा। तं। दृष्ट्वा एव। राजानं। दुष्यन्तं। असित-ईक्षणा। स्वागतं। ते। इति। क्षिप्रं। उवाच। प्रतिपूज्य। च।

अन्वयः– सा असित–ईक्षणा तं राजानं दुष्यन्तं दृष्ट्वा एव ' स्वागतं ते ' इति क्षिप्रं प्रतिपूज्य च उवाच॥

अर्थ--वह (असित-ईक्षणा) काले नेत्रवाली कुमारिका उस राजा दुष्यन्तको देखकर ही " तेरा स्वागत है " ऐसा शीघ्र (प्रतिपूज्य) आदर करके बोली ॥

आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ।
पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५ ॥

पदानि--आसनेन । अर्चयित्वा । च । पाद्येन । अर्घ्येण । च । एव । हि । पप्रच्छ । अनामयं । राजन् । कुशलं । च । नर-अधिपम् ॥

अन्वयः-- हे राजन् ! आसनेन पाद्येन अर्घ्येण च नराधिपं अर्चयित्वा अनामयं कुशलं च प्रपच्छ ॥

अर्थ-- हे राजा ! आसन, पाद्य और अर्घ्यसे राजाको (अर्चयित्वा) पूजकर स्वास्थ्य और कुशल पूछा ॥

यथावदर्चयित्वाऽथ पृष्ट्वा चानामयं तदा ।
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ६ ॥

पदानि-- यथावत् । अर्चयित्वा । अथ । पृष्ट्वा च । अनामयं । तदा । उवाच । स्मयमाना । इव । किं । कार्यं । क्रियतां । इति ।

अन्वयः--अथ यथावत् अर्चयित्वा, तदा अनामय पृष्ट्वा ' किं कार्यं क्रियतां ' इति स्मयमाना इव उवाच ॥

अर्थ- अब (यथावत्) विधिपूर्वक पूजकर, तब (अनामयं) कुशल पूछकर, 'क्या कार्य करना ?' ऐसा हास्यमुखसे पूछा ।

तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।
दृष्ट्वा चैवानवद्याङ्गीं यथावत्प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥

पदानि- तां । अब्रवीत् । ततः । राजा । कन्यां । मधुर-भाषिणीं । दृष्ट्वा । च । एव । अनवद्य-अङ्गीं । यथावत् । प्रति-पूजितः ॥

अन्वयः- ततः यथावत् प्रतिपूजितः राजा तां मधुर-भाषिणीं अनवद्याङ्गीं कन्यां दृष्ट्वा एव अब्रवीत् ॥

अर्थ—पश्चात् यथायोग्य पूजा पाकर राजा उस मधुर-भाषिणी अनिंदित अंगवाली कन्याको देखकरही बोला ।

यह पाठ समाप्त करतेही पाठक केवल श्लोकही श्लोक पुनः पुनः पढें । शनैः शनैः ऐसे स्वरसे पढें कि पढतेही उनके मनमें अर्थ आजाय और अर्थके विषयमें कोई संदेह न रहे ।

तथा श्लोकके पद कैसे बनते हैं, पदोंसे अन्वय किस रीतिसे होता है, यह सब ध्यानपूर्वक देखते रहें। इस अभ्याससे शीघ्रही संस्कृतमें गति होती है ।

पाठ ४

पूर्वपाठमें दिया हुआ रामायणका भाग संधि बनाकर यहां दिया जाता है। पढनेसे पाठकोंको स्वयं पता लग जायगा कि संधि कैसे होते हैं और उनको खोलकर पद कैसे बनाने चाहिये। देखिये—

संधि किए हुए वाक्य

प्रभावशालिनो महात्मनो धर्मज्ञस्य राज्ञो दशरथस्य वंशकरः सुतो नासीत्। पुत्रार्थं चिन्तयतस्तस्य दशरथस्य पुत्रकामेष्टिनाम्ना यज्ञेन यजामीति बुद्धिस्सञ्जाता। मंत्रिवरं सुमंत्रमाहूय राजेदमब्रवीत्। सपुरोहितान्गुरूञ्छीघ्रमत्रानय। आनीतांस्तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजेदं वचनमब्रवीत्। सुतार्थं तप्यमानस्य मम सुखं नास्ति। तदर्थं पुत्रकामेष्टिनामको यज्ञः कर्तव्य इति मे मतिः सञ्जाता। तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽपि द्विजा ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य तं यज्ञं समारभन्। तस्य यज्ञस्यान्ते राजा दशरथ ऋष्यशृंगमब्रवीत्। कुलस्य वर्धनाय पुत्रकामेष्टिं कर्तुमर्हसि। स तथेत्युक्त्वाऽथर्ववेदमंत्रैः पुत्रीयामिष्टिमकरोत्। तस्माद्यज्ञात्सन्तानोत्पत्तिकरः पायसो राज्ञा प्राप्तः। प्रीतो राजा पायसं गृहीत्वाऽन्तः-

पुरं प्रविश्य कौसल्यामब्रवीत् । पुत्रीयं पायसं गृहीत्वेति । पायसस्यार्धभागं कौसल्यायै, चतुर्थभागं सुमित्रायै, अवशिष्टं कैकेय्यै पुत्रार्थं प्रददौ । ततस्ता राजस्त्रियो गर्भान्प्रतिपेदिरे । अनन्तरं चैत्रे मासे नवम्यां तिथौ कौसल्या रामं पुत्रमजनयत् । कैकेयी भरतं, सुमित्रा लक्ष्मणं, शत्रुघ्नं चाजनयत् । एषां पुत्राणां जन्मसमये अयोध्यायां महानुत्सव आसीत् लक्ष्मणो रामस्य प्रियकरस्तथा शत्रुघ्नो भरतस्यानुगाम्यभवत् । यदा सर्वे पुत्राः शुभगुणैः समुदिता सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनो यशस्विनोऽभवस्तदा तान्दृष्ट्वा तेषां पिता दशरथो हृष्ट आसीत् ।

पाठक यह सरल संस्कृत बारबार पढें और समझनेका यत्न करें । किसी स्थानपर यदि ठीक समझमें न आया, तो समझनेका प्रयत्न करें । न समझनेपर पूर्व पाठमें यह वाक्य देखें । ऐसा प्रयत्न करनेसे संस्कृतके संधियोंके साथ पाठकोंका परिचय होगा । विना आयास संधि करने और संधि खोलनेका अभ्यास इसी प्रकार होता जायगा । संस्कृतमें संधियोंका सर्वत्र महत्त्व है । इसलिये संधिप्रकरणका अभ्यास सुगम रीतिसे करनेका यही उपाय है ।

अब श्लोकोंका सरल संस्कृत नीचे दिया जाता है । पूर्व पाठके श्लोकोंका सरल संस्कृत यह है । इसमें किसी स्थान-

पर यदि कोई कठिनता उत्पन्न हो गई तो पूर्व पाठमें देखनेसे वह दूर होगी।

संधि किये हुए वाक्य।

ततस्तानमात्यान्विसृज्यैको महाबाहुरगच्छत्। तस्मिन्नाश्रमे संशितव्रतं तमृषिं नापश्यत्। स तमृषिमपश्यमानस्तथाऽऽश्रमं शून्यं दृष्ट्वा "क इह" इत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निवोवाच। अथ तस्य तं शब्दं श्रुत्वा श्रीरिव रूपिणी तापसी वेषधारिणी कन्या तस्मादाश्रमान्निश्चक्राम। साऽसितेक्षणा तं राजानं दुष्यन्तं दृष्ट्वैव "स्वागतं त" इति क्षिप्रं प्रतिपूज्य चोवाच—

हे राजन्! आसनेन पाद्येनार्घ्येण चैव हि नराधिपमर्चयित्वाऽनामयं कुशलं च पप्रच्छ। अथ यथावदर्चयित्वा,तदाऽनामयं पृष्ट्वा च, 'किं कार्यं क्रियतां' इति स्मयमानेवोवाच।

ततो यथावत्प्रतिपूजितो राजा तां मधुरभाषिणीमनवद्याङ्गीं कन्यां दृष्ट्वाब्रवीत्।

पूर्व पाठके श्लोकोंका सरल संस्कृत यह है। पाठक इसको पढ़ें और समझनेका यत्न करें। जहां समझनेमें कठिनता हो, वहां पूर्व श्लोकोंके अन्वयमें देखकर शंकाकी निवृत्ति करें॥

अब उक्त वाक्योंकेही शब्दोंका हेरफेर करके वाक्य बनाकर नीचे दिये जाते हैं। इन वाक्योंमें कुछ शब्द अधिक भी हैं, कुछ कम भी किये हैं और शब्दोंके स्थान भी बदल दिये हैं।

अनन्तरममात्यान्दूरतो विसृज्य दुष्यन्तो राजा कण्वस्याश्रममगच्छत्। परं तस्मिन्नाश्रमे स राजा कण्वं मुनिं नापश्यत्। तं मुनिमपश्यमानः स राजा 'क इहास्ति।' इत्युच्चैर्वनं संनादयन्निवोवाच।

तस्य शब्दं श्रुत्वा तापसी कन्या तस्मादाश्रमान्निश्चक्राम। सा कन्या तं राजानं ज्ञात्वा "स्वागतं त" इति संपूज्य प्रोवाच।

आसनेन पाद्येनार्घ्येण च तं नृपतिमर्चयित्वा कुशलं च पृष्ट्वा "किं कार्यं कर्तव्यम्" इति सस्मितमोवाच।

तथा पूजितो राजा मधुरभाषिणीं तां कन्यामिदमब्रवीत्।

पाठक पूर्ववत् इसको भी समझनेका यत्न करें। इसमें जो शब्दोंकी न्यूनाधिकता है, वह थोडेसे प्रयत्नसे पाठक समझ सकते हैं। इसी प्रकार यदि पाठक अपने मनसे वाक्य बनाते जायेंगे, तो उनको बडाही लाभ हो सकता है।

पाठ ५

इस पाठमें संधिके नियम बताये जाते हैं।

(३) तृतीय नियम।

ए ऐ ओ औ इन स्वरोंके सम्मुख अन्य स्वर आनेसे उनके स्थानपर क्रमशः अय्, आय्, अव्, आव् होते हैं। उदाहरण-

ए+अ = अय	ओ+अ = अव
ऐ+आ = आय	औ+आ = आव
हरे+ए = हरये	विष्णो+ए = विष्णवे
नै+अकः = नायकः	पौ+अकः = पावकः

(४) चतुर्थ नियम।

अ वर्णके सम्मुख इ उ ये स्वर आनेसे दोनोंके मिलकर क्रमशः ए और ओ होते हैं।

भय+उत्पादक = भयोत्पादक
गंगा+उदकं = गंगोदकं
जल+ईशः = जलेशः
गंगा+ईशः = गंगेशः

(५) पञ्चम नियम।

पदान्तके अन्तिम ए अथवा ओ के परे अकार आनेसे उस अकारका लोप हो जाता है, अर्थात् वह अकार पूर्वाक्षरमें मिल जाता है।

जहां जहां अकार इस प्रकार मिल जाता है, वहां ऽ यह चिह्न लिखते हैं। जैसे—

जले अन्तर्हितः = जलेऽन्तर्हितः।

रामो अब्रवीत् = रामोऽब्रवीत्।

(६) षष्ठ नियम।

अकारके पश्चात्के विसर्गके सम्मुख पुनः अकार अथवा मृदु व्यञ्जन आनेसे उस विसर्गका ओ बनता है। और इसमें आगेका अकार मिल जाता है। जैसा—

रामः + अब्रवीत् = रामोऽब्रवीत्।

जनः + अस्ति = जनोऽस्ति।

मनुष्यः + गच्छति = मनुष्यो गच्छति।

अश्वः + मृतः = अश्वो मृतः।

(७) सप्तम नियम।

इ अथवा उ के पश्चात्के विसर्गके सम्मुख स्वर अथवा मृदु व्यञ्जन आनेसे विसर्गका रकार (रेफ) बनता है। जैसे—

हरिः+अस्ति = हरिरस्ति।

गुरुः+अब्रवीत् = गुरुरब्रवीत्।

भानुः+गच्छति = भानुर्गच्छति

•कविः+जानाति = कविर्जानाति।

मृदु व्यञ्जन न होनेसे विसर्गका रेफ नहीं होता, इसके भी उदाहरण देखिये—

हरिः करोति = हरिः करोति। गुरुः पुनाति। गुरुः पुनाति।

इसमें विसर्गके सम्मुख कठोर व्यञ्जन होनेसे विसर्ग वैसाका वैसाही रह गया है।

(८) अष्टम नियम।

विसर्गके सम्मुख च, छ आनेसे विसर्गका श् बनता है।

रामः+चलति = रामश्चलति।

जनः+छेदयति = जनश्छेदयति।

(९) नवम नियम।

विसर्गके सम्मुख त अथवा थ वर्ण आनेसे विसर्गका स् बनता है। जैसा—

माधवः+तथा = माधवस्तथा।

रामः+थूर्वति = रामस्थूर्वति।

(१०) दशम नियम।

विसर्गके सम्मुख ट अथवा ठ आनेसे विसर्गका ष् बनता है।

कृष्णः+टीकते = कृष्णष्टीकते।

(११) एकादश नियम।

विसर्गके सम्मुख श, ष, स, ये अक्षर आनेसे विसर्गके क्रमसे श्, ष्, स् बनते हैं अथवा विसर्गही कायम रहता है।

रामः+शास्ति = रामश्शास्ति, रामः शास्ति।

जनः+ष्ठीवति, = जनष्ष्ठीवति, जनः ष्ठीवति।

नरः+सहते = नरस्सहते, नरः सहते।

पाठक ये नियम अपने पाठोंमें देखें और किसी नियम-के अनुकूल कौनसा संधि कहां हुआ है, यह जाननेका यत्न करें।

यह कार्य बडा सुगम है। यदि पाठक ध्यानपूर्वक संधि-के स्थानपर देखेंगे और ध्यानसे सोचेंगे, तो इसमें कोई कठिनता उनको प्रतीत नहीं होगी।

संधि किये हुए वाक्य।

महाबाहुर्दुष्यन्तो राजा तदा तत्रागच्छत्। दुष्यन्तो नाम महाबाहू राजा तदाऽगच्छत्तत्र। महाबाहू राजा दुष्यन्तो नामागच्छत्तत्र तदा। अगच्छत्तदा तत्र दुष्यन्तो नाम महाबाहू राजा। तत्र स राजा संशितव्रतं कण्वं नाम महर्षिं तत्राश्रमे नापश्यत्। नापश्यत्तत्राश्रमे स राजा कण्वं नाम संशितव्रतं महर्षिम्।

ततो राजा तां मधुरभाषिणीं कन्यामब्रवीत्। राजा ततस्तां मधुरभाषिणीं कन्यामब्रवीत्। राजा ततो मधुरभाषिणीं तां कन्यामब्रवीत्। ततो मधुर-भाषिणीं तां कन्यां राजाऽब्रवीत्। अब्रवीद्राजा ततस्तां मधुरभाषिणीं कन्याम्। मधुरभाषिणीं तां कन्यां ततो राजाऽब्रवीत्।

पाठ ६

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अथ राजा दशरथः तेषां पुत्राणां दारक्रियां चिन्तयामास । २ तदा तत्र महामुनिः विश्वामित्रः अभ्यागच्छत् । ३ हृष्टमनाः राजा तं मुनिं अभिपूजयन् उवाच । ४ 'महामुने ! त्वया अनुगृहीतः अस्मि । ५ यत् भवतां कार्यं अस्ति, तत् अशेषेण एव करिष्यामि । ६ भवान् हि दैवतं मम । ७ तदा आनंदितः विश्वामित्रः अभ्यभाषत । ८ अहं एकं क्रतुं कर्तुं इच्छामि, तस्य रक्षणार्थं ज्येष्ठं स्वपुत्रं रामं दातुं अर्हसि । ९ मम यज्ञस्य विघ्नकर्तारौ मारीचसुबाहू नाम राक्षसौ स्तः ।

भाषा-वाक्यानि ।

१ अब राजा दशरथ उन पुत्रोंकी (दारक्रिया) शादीके विषयमें सोचने लगा । २ तब वहां महामुनि विश्वामित्र आगया । ३ संतुष्ट राजा उस मुनिकी पूजा करके बोला । ४ 'हे महामुने ! तेरे कारण मैं अनुगृहीत हुआ हूं । ५ जो आपका कार्य है वह पूर्णतासे ही करूंगा । ६ क्योंकि (भवान्) आप मेरा देवत हैं ।' ७ उस समय आनंदित विश्वामित्र बोलने लगा । ८ " मैं एक यज्ञ करना चाहता हूं, उसके रक्षणके लिये अपने ज्येष्ठ पुत्र रामको देनेके लिये योग्य है । ९ मेरे यज्ञके विघ्नकर्ता मारीच और सुबाहु नामक राक्षस हैं ।'

संस्कृत-वाक्यानि ।

१० 'नव पुत्रः हि दिव्येन स्वेन तेजसा राक्षसानां विनाशने समर्थः अस्ति । ११ यज्ञस्य रक्षणार्थं केवलं दशरात्रं एव कमललोचनं रामं दातुं अर्हसि ।१२ अह रामाय च बहुविधं श्रेयः दास्यामि ।' १३ एतत् मुनेः वचनं श्रुत्वा राजा निःसंज्ञः अभवत् । १४ ' मे रामः ऊनषोडशवर्षः, राक्षसानां न योग्यः । १५ राक्षसाः कूटयुद्धाः भवन्ति । १६ अहं तु रामेण वियुक्तः मुहूर्तं अपि जीवितुं न उत्सहे । १७ कालोपमौ मारीच-सुबाहू । १८ तत्र दास्यामि पुत्रकम् ।'१९राज्ञः इदं वचनं श्रुत्वा क्रुद्धः विश्वामित्रः प्रत्युवाच । २० ' हे राजन् ! स्वकीयां प्रतिज्ञां हातुं इच्छसि, अयुक्तं एतत् रघु-कुलस्य । २१ गच्छामि अहं विमुखः ।' २२तदा ऋषिणा वसिष्ठेन अपि मन्त्रितः राजा दशरथः सलक्ष्मणं रामं कौशिकाय विश्वामित्राय ददौ । २३ तदा रामलक्ष्मणौ धनुष्पाणी विश्वामित्रं अनुजग्मतुः ।

भाषा-वाक्य ।

-१०'तेरा पुत्र अपने दिव्य तेजसे राक्षसोंका नाश करनेमें समर्थ है । ११ यज्ञकी रक्षाके लिये केवल दस रात्रितक ही कमलनेत्र रामको देनेके लिये तू योग्य है । १२ मैं रामके लिये अनेक प्रकारका कल्याण दूंगा ।' १३ यह मुनिका वचन

सुनकर राजा मूर्च्छित हुआ। १४ 'मेरा राम सोलह वर्षोंसे कम आयुवाला है,राक्षसोंके लिये योग्य नहीं है। १५ राक्षस कपटयुद्ध करनेवाले होते हैं। १६ मैं तो रामसे विरहित घडीभर भी जीवित रहनेके लिये उत्साहित नहीं हूं। १७ कालके समान मारीच और सुबाहु हैं। १८ इसलिये नहीं दूंगा पुत्रको।' १९ राजाका यह वचन सुनकर क्रोधित विश्वामित्र बोला। २० 'हे राजा! अपनी प्रतिज्ञाका त्याग करना चाहता है, यह रघुकुलके लिये योग्य नहीं है। २१ जाता हूं मैं विमुख होकर।' २२ तब ऋषि वसिष्ठकी मंत्रणासे राजा दशरथने लक्ष्मणसहित रामको कुशिकवंशज विश्वामित्रको दिया। २३ तब राम और लक्ष्मण हाथमें धनुष्य् लेते हुए विश्वामित्रके पीछे चले।

रामायणका पहिला पाठ तृतीय पुस्तकमें है और इस पुस्तकमें दो पाठ हैं। सब मिलकर तीन पाठ आपने इस समयतक पढे हैं।

कृपया आजके दिन उक्त तीनों पाठ पुनः पढिये और ऐसा यत्न कीजिये कि संस्कृतमें ही सब कथा आप विना पुस्तक देखे, कह सकें। यदि आप बहुतसी कथा विना देखे, कह सकें, तो समझिये कि आपकी प्रगति बहुत हो चुकी है।

पाठ २७

आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ।
क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥८॥
(म० भारत आदि० ७१)

पदानि— आगतः । अहं । महाभागं । ऋषिं । कण्वं । उपासितुं । क्व । गतः । भगवान् । भद्रे । तत् । मम । आचक्ष्व । शोभने ।

अन्वयः—महाभागं कण्वं ऋषिं उपासितुं अहं आगतः । हे भद्रे शोभने ! भगवान् क्व गतः ? तत् मम आचक्ष्व ॥

अर्थ— महाभाग्यवान् कण्व ऋषिको (उपासितुं) मिलनेके लिये मैं आगया हूं । हे भद्रे शोभने ! भगवान् कहां गया है ? वह मुझे कहो ।

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ॥ ९ ॥

पदानि— शकुन्तला । उवाच । गतः । पिता । मे । भगवान् । फलानि । आहर्तुं । आश्रमात् । मुहूर्तं । संप्रतीक्षस्व । द्रष्टा । असि । एनं । उपागतम् ॥

अन्वयः—शकुंतला उवाच-मे भगवान् पिता फलानि आहर्तुं आश्रमात् गतः । मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व । एनं उपागतं द्रष्टासि ।

अर्थ— मेरे भगवान् पिता फल बटोरनेको आश्रमसे

निकले हैं। आप घडीभर ठहरिये। उनको लौटे हुए देखेंगे।

वैशम्पायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तथा चोक्तस्तया च सः ।
तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥१०॥

पदानि— अपश्यमानः । तं ऋषिं । तथा । च । उक्तः । तया । च । सः । तां । दृष्ट्वा । च । वरारोहां । श्रीमतीं । चारु-हासिनीम् ॥

अन्वयः- तं ऋषिं अपश्यमानः, तया च तथा उक्तः, सः तां वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीं दृष्ट्वा ॥

अर्थ— उस ऋषिको न देखकर, तथा उससे (-उक्तः) सुनकर, वह उस (वरारोहां) सुंदर, श्रीमती, सुंदर हंसने-वालीको देखकर [बोला] ॥

विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११ ॥

पदानि— विभ्राजमानां । वपुषा । तपसा । च । दमेन । च । रूप-यौवन-संपन्नां । इति । उवाच । महीपतिः ।

अन्वयः- वपुषा तपसा दमेन च विभ्राजमानां रूप-यौवनसंपन्नां महीपतिः इति उवाच ॥

अर्थ- (वपुषा) शरीरसे, (तपसा) तपसे तथा संयमसे (वि) विशेष (भ्राजमानां) तेजस्वी और (रूप) सुरूपता

तथा (यौवन) तारुण्यसे (संपन्नां) युक्त कुमारिकाको (महीपतिः) राजा यह बोला ॥

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम्॥
एवं रूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२ ॥

पदानि-का । त्वं । कस्य । असि । सुश्रोणि । किं-अर्थं । च । आगता । वनम् । एवं । रूप-गुण-उपेता । कुतः । त्वं । असि । शोभने ॥

अन्वयः-हे सुश्रोणि ! त्वं का ? कस्य असि ? हे शोभने! एवं रूपगुणोपेता त्वं वनं किमर्थं कुतः आगता असि ?

अर्थ- हे उत्तम श्रोणीवाली ! तू कौन ? किसकी हो ? हे सुंदरी ! इस प्रकार रूप और गुणोंसे युक्त होकर तू वनको किस कारण और कहांसे आ गई है ?

दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥१३॥

पदानि-दर्शनात् । एव । हि । शुभे । त्वया। मे। अपहृतं । मनः । इच्छामि । त्वां । अहं । ज्ञातुं । तत् । मम । आचक्ष्व। शोभने ॥

अन्वयः--हे शुभे ! दर्शनात् एव हि मे मनः त्वया अपहृतं। हे शोभने ! अहं त्वां ज्ञातुं इच्छामि, तत् मम आचक्ष्व ॥

अर्थ- हे सुंदरी ! दर्शनसे ही मेरा मन तुमने हर लिया है । हे सुंदरी मैं तुझे जानना चाहता हूं, वह मुझे कहो ।

एवमुक्ता तु सा कन्या तेन राज्ञा तमाश्रमे ।
उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४ ॥

पदानि-एवम् । उक्ता । तु । सा । कन्या । तेन । राज्ञा । तम् । आश्रमे । उवाच । हसती । वाक्यम् । इदम् । सु-मधुर-अक्षरम् ॥

अन्वयः- तेन राज्ञा तु सा कन्या आश्रमे एवं उक्ता, हसती इदं सुमधुराक्षरं वाक्यं उवाच ॥

अर्थ- उस राजाने वह कन्या आश्रममें इस प्रकार कही जानेपर, हंसती हुई यह उत्तम मधुर अक्षरयुक्त वाक्य बोली ॥

इस अंतिम श्लोकके पद दिये नहीं हैं । पाठक अन्वयके अनुसंधानसे पद जाननेका यत्न करें । यह अत्यंत सुगम है।

पाठ समाप्त होते ही पाठक श्लोकोंको वारंवार पढें और केवल श्लोक पढते ही उनका अर्थ ध्यानमें आनेयोग्य अपना अभ्यास बढावें । यदि श्लोक शांतिसे पढें जायेंगे, तो उसी क्षण उनका अर्थ ध्यानमें आ सकता है।

संधि किये हुए वाक्य ।

मे भगवान् पिता कण्वः फलान्याहर्तुमाश्रमाद्गतः । कण्वो मे भगवान्पिता फलान्याहर्तुमाश्रमाद्गतः । आश्रमाद्गतो मे पिता भगवान्कण्वः फलान्याहर्तुम् ।

तं राजानं सुमधुराक्षरमिदं वाक्यमुवाच । सुमधुराक्षरमिदं वाक्यं तं राजानमवाच । उवाच तं राजानमिदं सुमधुराक्षरं वाक्यम् ।

पाठ १८

पूर्व दो पाठोंमें आये हुए संस्कृत-वाक्योंका संधियुक्त सरल संस्कृत नीचे दिया है। पूर्ववत् इसका भी पाठक अच्छा अभ्यास करें।

संधि किये हुए वाक्य।

अथ राजा दशरथस्तेषां पुत्राणां दारक्रियां चिन्तयामास। तदा तत्र महामुनिर्विश्वामित्रोऽभ्यागच्छत्। हृष्टमना राजा तं मुनिमभिपूजयन्नुवाच। महामुने! त्वयाऽनुगृहीतोऽस्मि। यद्भवतां कार्यमस्ति तदशेषेण करिष्यामि। भवान्हि दैवतं मम।

तदाऽऽनन्दितो विश्वामित्रोऽभ्यभाषत। अहमेकं क्रतुं कर्तुमिच्छामि। तस्य रक्षणार्थं ज्येष्ठं स्वपुत्रं रामं दातुमर्हसि। मम यज्ञस्य विघ्नकर्तारौ मारीचसुबाहू नाम राक्षसौ स्तः। तव पुत्रो हि दिव्येन स्वेन तेजसा राक्षसानां विनाशने समर्थोऽस्ति। यज्ञस्य रक्षणार्थं केवलं दशरात्रमेव कमललोचनं रामं दातुमर्हसि। अहं रामाय च बहुविधं श्रेयो दास्यामि। एतन्मुनेर्वचनं श्रुत्वा राजा निःसंज्ञोऽभवत्।

मे राम ऊनषोडशवर्षो राक्षसानां न योग्यः।

राक्षसाः कूटयुद्धा भवन्ति । अहं तु रामेण वियुक्तो मुहूर्तमपि जीवितुं नोत्सहे। कालोपमौ मारीचसुबाहू । तन्न दास्यामि पुत्रकम् ।

राज्ञ इदं वचनं श्रुत्वा क्रुद्धो विश्वामित्रः प्रत्युवाच । हे राजन् ! स्वकीयां प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ? अयुक्तमेतद्रघुकुलस्य । गच्छाम्यहं विमुखः ।

तदर्षिणा वसिष्ठेनापि मन्त्रितो राजा दशरथो रामं सलक्ष्मणं कौशिकाय विश्वामित्राय ददौ । तदा रामलक्ष्मणौ धनुष्पाणी विश्वामित्रमनुजग्मतुः ॥

पाठक इस पाठको वारंवार पढें और समझनेका यत्न करें। किसी स्थानका संधि समझमें न आया, तो पूर्व पाठके वाक्य देखकर अपनी कठिनता दूर करें। जिनका पूर्वपाठ ठीक हुआ होगा उनके लिये इसमें कोई कठिनता नहीं होगी। अब पूर्व पाठके श्लोकोंका सरल संस्कृत यहां दिया जाता है। इसका भी पूर्ववत् ही अभ्यास पाठक करें।

संस्कृत–वाक्यानि ।

महाभागं कण्वमृषिमुपासितुमहमागतः । हे भद्रे शोभने! भगवान्क्व गतः ? तन्ममाचक्ष्व । शकुन्तलोवाच–मे भगवान्पिता फलान्याहर्तुमाश्रमान्निर्गतः । मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व । एनमुपागतं द्रष्टासि ।

तमृषिमपश्यमानस्तया च तथोक्तः स तां वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीं दृष्ट्वा वपुषा तपसा दमेन च विभ्राजमानां रूपयौवनसंपन्नां महामतिरित्युवाच।

हे सुश्रोणि ! का त्वं ? कस्यासि ? हे शोभने ! एवं रूपगुणोपेता त्वं वनं , किमर्थं कुत आगतासि ? हे शुभे ! दर्शनादेव हि मे मनः त्वयाऽपहृतम्। हे शोभने ! अहं त्वां ज्ञातुमिच्छामि। तन्ममाचक्ष्व।

तेन राज्ञा तु सा कन्याऽऽश्रम एवमुक्ता हसतीव सुमधुराक्षरं वाक्यमुवाच॥

"पूर्वोक्त श्लोकोंका सरल संस्कृत यह है। यदि पाठकोंका पूर्व पाठ ठीक हुआ है तो यह विना परिश्रम समझमें आजायगा। संधिके कारण यदि किसी स्थानपर कोई कठिनता उत्पन्न हुई, तो वह पूर्व पाठ देखनेसे उसी समय निवृत्त हो सकती है।

अब कुछ अन्य वाक्य दिये जाते हैं। इनको भी पूर्ववत् ही पढिये।

१ शिवाय शान्ताय निश्चलाय यशस्विने जगद्बीजाय श्रेष्ठाय तस्मै विद्यात्मने परमेश्वराय नमः॥

२ सर्वे अपि सुखिनः सन्तु। सर्वे निरामयाः सन्तु। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु। न कश्चिद् दुःखं आप्नुयात्।

३ सर्वदा सत्यं भाषणं एव श्रेयस्करं भवति। सः मनुष्यः सर्वदा सत्यं भाषणं एव वदति।

४ महामुनिः विश्वामित्रः दशरथं राजानं किं अवदत्? विश्वामित्रः दशरथं प्रति किमर्थं आगतः?

५ राज्ञा दशरथेन विश्वामित्रं प्रति किं उक्तम्? तस्य दशरथस्य भाषणेन विश्वामित्रः संतुष्टः वा न?

६ कः विश्वामित्रस्य यज्ञस्य विघ्नकर्ता आसीत्? केन यज्ञस्य रक्षणं कृतम्?

पाठक इस पाठका अभ्यास करनेके पश्चात् यदि हो सके तो इनके संधि करनेका यत्न करें। यह कोई आवश्यकता नहीं है कि अवश्यही संधि इस समय ठीक होने चाहिये। परंतु पाठक यत्न करके देखें। कोई अशुद्धि भी हुई तो हानि नहीं है।

संधि किए हुए वाक्य।

२ सर्वदा सत्यं भाषणमेव श्रेयस्करं भवति। भवति सर्वदा सत्यमेव भाषणं श्रेयस्करम्। श्रेयस्करं भवति सर्वदा सत्यमेव भाषणम्। सत्यमेव भाषणं सर्वदा भवति श्रेयस्करम्।

२ महामुनिर्विश्वामित्रो दशरथं राजानं किमवदत्? किमवदन्महामुनिर्विश्वामित्रो राजानं दशरथम्?

इस पाठमें और संधिनियम बताये जाते हैं–

(१२) द्वादश नियम

क्, च्, ट्, त्, प् के सम्मुख स्वर अथवा मृदु व्यञ्जन आनेसे क्रमशः ग्, ज्, ड्, द्, ब् होते हैं जैसा–

वाक्+गणः = वाग्गणः ।
अच्+अन्तः = अजन्तः ।
विश्ववाट्+उत्तरः = विश्ववाडुत्तरः ।
तत्+अस्ति = तदस्ति ।
अप्+जम् = अब्जम् ।

(१३) त्रयोदश नियम

क, च, ट, त, प इन वर्णोंके सम्मुख ङ, ञ, ण, न, म आनेसे पूर्व वर्णोंके भी क्रमशः ङ्, ञ्, ण्, न्, म् ही होते हैं।

वाक्+मनः = वाङ्मनः ।
वाक्+नमनं = वाङ्नमनं ।
सम्राट्+मुखं = सम्राण्मुखं ।
तत्+नास्ति = तन्नास्ति ।
अप्+मयं = अम्मयं ।

(१४) चतुर्दश नियम

त्, थ्, द्, ध्, न् के सम्मुख ल आनेसे पूर्व वर्णका भी ल हो जाता है, जैसा–

जगत्+लयः = जगल्लयः ।

अस्मद्+लाभः = अस्मल्लाभः ।

जनान्+लभते = जनाँल्लभते ।

न अनुनासिक होनेसे लकारके पूर्व अनुनासिक हुआ है। नासिकासे उच्चार जिसका होता है, उसको अनुनासिक कहते हैं। ङ, ञ, ण, न, म ये अनुनासिक हैं।

(१५) पञ्चदश नियम

रेफके सम्मुख रकार आनेसे पूर्व रकारका लोप होता है और उसके पूर्वका स्वर दीर्घ होता है। जैसा—

पुनः+रमते =

पुनर्+रमते = पुना रमते।

हरिः+रथस्य =

हरिर्×रथस्य = हरी रथस्य।

विसर्गका रेफ हुआ, उसका लोप हो गया और पूर्व स्वर दीर्घ हुआ।

(१६) षोडश नियम

स-कार तथा त-वर्गके सम्मुख श-कार तथा च-वर्ग आनेसे पूर्व वर्णके शकार तथा चवर्ग होते हैं।

चवर्ग—च, छ, ज, झ, ञ।

इसके उदाहरण ये हैं।

हरिः+शेते =

हरिस्+शेते = हरिश्शेते ।

रामः+चलति =

रामस्+चलति = रामश्चलति।

सत्+चित् = सच्चित्।

शार्ङ्गिन्+जय = शार्ङ्गिञ्जय ।

यहां वर्गकी संज्ञा पाठकोंके समझमें आनेके लिये नीचे वर्ग दिये जाते हैं—

क वर्ग-क ख ग घ ङ

च वर्ग-च छ ज झ ञ

ट वर्ग- ट ठ ड ढ ण

त वर्ग-त थ द ध न

प वर्ग-प फ ब भ म

इनमें प्रत्येक वर्गमें अन्तिम वर्ण अनुनासिक है। अनुनासिक = ङ, ञ, ण, न, म।

(१७) सप्तदश नियम

स-कार और त-वर्गके सम्मुख षकार तथा ट-वर्ग आनेसे पूर्व वर्णके ष-कार और ट-वर्ग होते हैं।

रामः+षष्ठः = रामस्+षष्ठः = रामष्षष्ठः ।

रामः+टीकते = रामस्+टीकते+रामष्टीकते ।

तत्+टीका = तट्टीका ।

पाठक इतने नियम ध्यानमें धरेंगे तो आवश्यक संधि-विषयका ज्ञान उनको हो सकता है।

इस समय यह कोई आवश्यक नहीं है कि सब संधि ठीकही आजायें। जैसी जैसी भाषामें उनकी प्रगति होती जायगी, वैसा संधियोंका ज्ञान स्वयं होता जायगा।

यद्यपि यह प्रारंभमें कठिनसा प्रतीत होता है, तथापि अभ्याससे यह अत्यंत सुगम प्रतीत होगा। इसलिये पाठक प्रतिदिन थोडा थोडा अभ्यास करते जायँ, शेष बात स्वयं बनती जायगी।

संधि किये हुए वाक्य।

१ सर्वे जना निरामयाः सन्तु। सन्तु सर्वे जना निरामयाः। निरामयाः सन्तु सर्वे जनाः।

२ सर्वे मानवाः सुखिनः सन्तु। सन्तु सर्वे मानवाः सुखिनः। सर्वे सुखिनो मानवाः सन्तु।

३ सर्वे भद्राणि पश्यन्तु न कश्चिद् दुःखमाप्नुयात्। दुःखं कश्चिन्नाप्नुयात्सर्वे भद्राणि पश्यन्तु।

४ दर्शनादेव हि मे मनस्त्वयाऽपहृतम्। त्वयाऽपहृतं मे मनो दर्शनादेव। मे मनस्त्वयाऽपहृतं दर्शनादेव।

५ अहं त्वां ज्ञातुमिच्छामि। ज्ञातुमिच्छाम्यहं त्वाम्। त्वामहमिच्छामि ज्ञातुम्। इच्छाम्यहं त्वां ज्ञातुम्।

पाठ १०

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वाः तीरे विश्वामित्रः रामं अब्रवीत् । २ गृहाण सलिलम् । ददामि त्वां मन्त्रं विद्ये च बलां अतिबलां च । ३ रामः अपि जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः तत् सर्वं प्रतिजग्राह । ४ विद्यायुक्तः रामः शरदि दिवाकरः इव शुशुभे । ५ विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणौ गंगासरय्वोः शुभे संगमे ऋषीणां पुण्यं आश्रमस्थानं ददृशाते । ६ मुनयः च शुभां नावं उपस्थाप्य विश्वामित्रं अब्रुवन् । ७ आरोहतु भवान् नावं राजकुमारपुरस्कृतः ।

भाषा-वाक्य ।

१ आधा योजन जाकर सरयू नदीके तटपर विश्वामित्र रामसे बोला । २ 'लो जल । देता हूं तुमको मन्त्र और बला तथा अतिबला नामक दो विद्या' । ३ रामने भी जलको स्पर्श करके आनन्दित वदनसे उस सबको लिया । ४ विद्यायुक्त राम शरदृतुमें सूर्यके समान शोभने लगा । ५ विश्वामित्रके साथ राम और लक्ष्मण गंगा और सरयूके शुभ संगमपर ऋषियोंका पुण्य आश्रमस्थान देखते रहे । ६ मुनि भी शुभ नौकाको लाकर विश्वामित्रसे बोले । ७ 'चढें आप नौकापर राजकुमारोंको आगे करके ।'

संस्कृत-वाक्यानि ।

८ मा अभूत् कालस्य विपर्ययः । ९ विश्वामित्रः रामलक्ष्मणाभ्यां सहितः नदीं ततार । १० रामः घोरं वनं दृष्ट्वा विश्वामित्रं पप्रच्छ । ११ अहो ! शोभनं वनं परं किं दारुणम् । १२ विश्वामित्रः उवाच—हे क्षत्रियकुमार ! अस्मिन् घोरे वने ताटिका नाम्नी राक्षसी वसति । १३ सा सुंदस्य राक्षसस्य भार्या । १४ अतिपराक्रमः मारीचः राक्षसः अस्याः पुत्रः । १५ सा इयं ताटिका अस्मिन् वने अस्ति । १६ इदानीं अस्याः वन एव अस्माभिः गन्तव्यम् । १७ अतः मम आदेशात् बाहुबलं आश्रित्य इमां जहि ।

भाषा वाक्य ।

८ मत होवे समयका अतिक्रमण । ९ विश्वामित्र रामलक्ष्मणोंके साथ नदीके पार हुआ । १० रामने घोर वन देखकर विश्वामित्रसे पूछा । ११ 'अजी ! सुंदर वन है, परंतु क्यों भयानक है ?' १२ विश्वामित्र बोला-'हे क्षत्रियके पुत्र ! इस वनमें भयङ्कर ताटिका नामक राक्षसी रहती है । १३ वह सुन्द राक्षसकी पत्नी है । १४ अतिपराक्रमी मारीच राक्षस इसका पुत्र है । १५ वह यह राक्षसी इस वनमें है । १६ अब इसके वनमेंही हमें जाना है । १७ इसलिये मेरे आदेशसे बाहुबलका आश्रय कर और इसे मार ।'

संस्कृत-वाक्यानि ।

१८ 'कुरु इमं देशं निष्कण्टकम् । १९ नहि कः अपि इमं देशं साम्प्रतं आगन्तुं शक्तः । २० स्त्रीवधे त्वया घृणा न कार्या । २१ चातुर्वर्ण्यहितार्थाय देशस्य हिताय प्रजासंरक्षणाय च राजसूनुना एतत् कर्तव्यं एव ।' २२ एतत् विश्वामित्रवचनं श्रुत्वा, रामः धनुर्मध्ये मुष्टिं बध्वा शब्देन दिशः नादयन्, तीव्रं ज्याघोषं अकरोत् । २३ तत् शब्दं श्रुत्वा राक्षसी क्रोधेन मूर्च्छिता अभवत् । २४ यत्र ज्याघोषः जातः तत्र अभ्यद्रवत् च ।

भाषा-वाक्य

१८ 'कर इस देशको (निष्कण्टकं) शत्रुरहित । १९ नहीं कोई भी इस देशको इस समय आनेमें समर्थ है । २० स्त्रीका वध करनेमें तूने घृणा नहीं करनी । २१ चातुर्वर्ण्यके हितके लिये, देशके हितके लिये तथा प्रजाकी रक्षाके लिये राजपुत्रको यह करनाही चाहिये ।' २२ यह विश्वामित्रका भाषण सुनकर, रामनें धनुष्यके मध्यमें मुट्ठी बांधकर, शब्दसे दिशाओंको नादित करके डोरीका बडा आवाज किया । २३ वह शब्द सुनके राक्षसी क्रोधसे मूर्च्छित् हो गई । २४ जहां (ज्या) धनुष्यकी डोरीका (घोषः) शब्द हुआ वहां दौडकर आगई ।

पाठक इस पाठको वारंवार पढें और इसमें आये संस्कृत वाक्य पुनः पुनः पढकर अच्छी प्रकार तैयार करें ।

पाठ ११

शकुन्तलोवाच ।

कण्वस्याहं भगवतो दुष्यन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

अन्वयः--हे दुष्यन्त ! महात्मनः धर्मज्ञस्य धृतिमतः तपस्विनः भगवतः कण्वस्य अहं दुहिता मता ॥

अर्थः--हे दुष्यन्त ! महात्मा, धर्मके जानकार, धैर्यवान् तपस्वी भगवान् कण्वकी मैं (दुहिता) पुत्री (मता) मानी हुई हू ॥

दुष्यन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागे भगवाँल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६ ॥

अन्वयः--हे महाभागे ! लोकपूजितः भगवान् ऊर्ध्व-रेताः । धर्मः अपि वृत्तात् चलेत् हि संशितव्रतः न चलेत् ॥

अर्थ--हे महाभाग्यवती ! लोगोंमें सन्मान्य भगवान् ऊर्ध्वरेता है । धर्म भी (वृत्तात्) चरित्रसे चलित होगा [परंतु] (संशितव्रतः) व्रत पालन करनेवाला (कण्व) नहीं चलित होगा ।

कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तन्मे छेत्तुमिहार्हसि ॥१७॥

अन्वयः--त्वं वरवर्णिनी तस्य दुहिता कथं संभूता ?

मे अत्र महान् संशयः। इह मे तत् छेत्तुं अर्हसि।

अर्थ--तूं सुंदर रूपवाली उसकी पुत्री कैसी बनी? मुझे यहां बडा संशय है। यहां मेरा वह (संशय) छेदन करनेके लिये तू योग्य हो।

शकुन्तलोवाच।

ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत्।
तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥१८॥

पदानि--ऋषिः। कः। चित्। इह। आगम्य। मम। जन्म। अभ्यचोदयत्। तस्मै। प्र। उवाच। भगवान्। यथा। तत्। शृणु। पार्थिव॥

अन्वयः-कश्चित् ऋषिः इह आगम्य मम जन्म अभ्यचोदयत्। हे पार्थिव! तस्मै भगवान् यथा प्रोवाच तत् शृणु॥

अर्थ-कोई एक ऋषि यहां आकर मेरे जन्मके विषयमें पूछने लगा। हे राजा! उसके लिये भगवान् [ऋषि] ने जैसा कहा, वह सुनो।

तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥२०॥

अन्वयः—पुरा किल विश्वामित्रः तपः तप्यमानः सुरगणेश्वरं शक्रं सुभृशं तापयामास॥

अर्थ—पूर्व समयमें निश्चयसे विश्वामित्र बडा तप तपता

हुआ (सुर-गण-ईश्वरं) देवोंके गणोंके ईश (शक्रं) इन्द्रको विशेष ताप देने लगा।

अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्रं तप्यमानं मेनका भीरुराश्रमे ॥ ९ ॥
(म० भा० आदि० ७२)

पदानि—अथ । अपश्यत् । वरारोहा । तपसा । दग्ध-किल्बिषं । विश्वामित्रं । तप्यमानं । मेनका । भीरुः । आश्रमे ॥

अन्वयः— अथ वरारोहा भीरुः मेनका आश्रमे तपसा दग्धकिल्बिषं तप्यमानं विश्वामित्रं अपश्यत् ।

अर्थ— अनंतर सुंदरी (भीरुः) लज्जासे डरनेवाली मेनकाने आश्रममें तपसे जिसके पाप जले हैं ऐसे तपनेवाले विश्वामित्रको देखा ।

रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ।
जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ॥ ९ ॥

पदानि—रममाणौ । यथाकामं । यथा । एकदिवसं । तथा । जनयामास । सः । मुनिः । मेनकायां । शकुन्तलाम् ॥

अन्वयः—यथा एकदिवसं तथा यथाकामं रममाणौ । सः मुनिः मेनकायां शकुन्तलां जनयामास ॥

अर्थ-जैसा एक दिन होता है वैसाही यथेच्छ [दोनों] रम-माण हुए और उस मुनिने मेनकामें शकुन्तलाको जन्म दिया ।

भावार्थ-मेनका और विश्वामित्र बहुत काल ऐसे रम-माण हुए और उनका समय ऐसा शीघ्र व्यतीत हुआ जैसा कि एक दिन व्यतीत होता है। (यह आशय श्लोकके प्रथम अर्धका है)।

निर्जने तु वने यस्माच्छकुन्तैः परिपालिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥१३॥

अन्वयः—यस्मात् निर्जने वने शकुन्तैः परिपालिता। ततः अस्याः नाम शकुन्तला इति च अपि मया कृतम् ॥

अर्थ—जिस कारण निर्जन वनमें शकुन्त पक्षियोंद्वारा इसका पालन हुआ (ततः) उस कारण इसका नाम शकुन्तला ऐसा मैंने किया।

पाठ समाप्त करनेके पश्चात् पाठक केवल संस्कृत श्लोक-ही कई वार पढें और उनको आशय समझनेका यत्न करें।

संधि किये हुए वाक्य ।

शकुन्तलोवाच ।

हे दुष्यन्त! महात्मनो धर्मज्ञस्य धृतिमतस्तपस्विनो भगवतः कण्वस्याहं दुहिता मता।

दुष्यन्त उवाच- हे महाभागे! लोकपूजितो भगवानूर्ध्वरेताः। धर्मोऽपि वृत्ताच्चलेद्धि संशितव्रतो न चलेत्। त्वं वरवर्णिनी तस्य दुहिता कथं संभूता? मेऽत्र महान् संशयः, इह मे तच्छेत्तुमर्हसि।

पाठ १२

पूर्वे दोनों पाठोंमें जो वाक्य दिये हैं, उनका संधि बनाकर सरल संस्कृत इस पाठमें दिया जाता है। पाठक इसका ठीक अभ्यास करें।

संधि किये हुये वाक्य।

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वास्तीरे विश्वामित्रो राममब्रवीत्। गृहाण सलिलम्। ददामि त्वां मन्त्रं विद्ये च बलामतिबलां च।

रामोऽपि जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनस्तत्सर्वं प्रतिजग्राह। विद्यायुक्तो रामः शरदि दिवाकर इव शुशुभे।

विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणौ गंगासरय्वोः शुभे संगमे ऋषीणां पुण्यमाश्रमस्थानं ददृशाते।

मुनयश्च शुभां नावमुपस्थाप्य विश्वामित्रमब्रुवन्। आरोहतु भवान्नावं राजकुमारपुरस्कृतः। माऽभूत्कालस्य विपर्ययः। विश्वामित्रो रामलक्ष्मणाभ्यां सहितो नदीं ततार।

रामो घोरं वनं दृष्ट्वा विश्वामित्रं पप्रच्छ, अहो! शोभनं वनं परं किं दारुणम्?

विश्वामित्र उवाच-हे क्षत्रियकुमार! अस्मिन्वने घोरा ताटिका नाम्नी राक्षसी वसति।

सा सुंदस्य राक्षसस्य भार्या। अतिपराक्रमो मारीचो राक्षसः अस्याः पुत्रः। सेयं ताटिकाऽस्मिन्वनेऽस्ति। इदानीमस्या वनमेवास्माभिर्गन्तव्यम्। अतो ममोपदेशाद्बाहुबलमाश्रित्येमां जहि। कुर्विमं देशं निष्कंटकम्। न हि कोऽपीमं देशं साम्प्रतमागन्तुं शक्तः। स्त्रीवधे त्वया घृणा न कार्या। चातुर्वर्ण्यहितार्थाय देशस्य हिताय प्रजासंरक्षणाय च राजसूनुनैतत्कर्तव्यमेव।

एतद्विश्वामित्रवचनं श्रुत्वा रामो धनुर्मध्ये मुष्टिं बध्वा शब्देन दिशो नादयन्, तीव्रं ज्याघोषमकरोत्। तच्छब्दं श्रुत्वा राक्षसी क्रोधेन मूर्च्छिताऽभवत्

इसमें जो संधि सुगमतासे पाठकोंको नहीं खुलेंगे, उनको पूर्व पाठमें देखकर समझनेका यत्न पाठक करें। इस प्रकार अभ्यास करनेसे पाठकोंको संधि बनाना तथा संधि खोलना सुगमताके साथ आ जायगा।

अब पूर्व पाठके श्लोकोंका सरल संस्कृत दिया जाता है। उसका भी पाठक पूर्ववत् अभ्यास करें--

संस्कृत—वाक्यानि

हे दुष्यन्त! महात्मनो धर्मज्ञस्य धृतिमतस्तपस्विनो भगवतः कण्वस्याहं दुहिता मता।

दुष्यन्त उवाच- हे महाभागे ! लोकपूजितो भगवानूर्ध्वरेताः कण्वः । धर्मोऽपि वृत्ताच्चलेद्धि, संशितव्रतः कण्वो न चलेत् ।

त्वं वरवर्णिनी तस्य दुहिता कथं संभूता ? मेऽत्र महान्संशयः । इह मे तच्छेत्तुमर्हसि ।

शकुन्तलोवाच- कश्चिदपरिहार्यमम जन्माभ्यचोदयत् । हे पार्थिव दुष्यन्त ! तस्मै भगवान्यथा प्रोवाच तच्छृणु ।

पुरा किल विश्वामित्रो महत्तपस्तप्यमानः सुरगणेश्वरं शक्रं सुभृशं तापयामास ।

अथ वरारोहा भीरुर्मेनकाऽऽश्रमे तपसा दग्धकिल्बिषं तप्यमानं विश्वामित्रमपश्यत् ।

यथैकदिवसं तथा यथाकामं रममाणौ । स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलां जनयामास ।

यस्मान्निर्जने वने शाकुन्तैः परिपालिता ततः अस्या नाम शकुन्तलेति चापि मया कृतम् ।

इसमें यदि संधि खोलनेमें कुछ कठिनता पाठकोंको हुई तो पूर्व पाठके श्लोक देखकर उस कठिनताकी निवृत्ति कर सकते हैं ।

प्रश्नाः ।

१ सरय्वाः तीरे विश्वामित्रः रामं किं अब्रवीत् ?
२ ततः रामेण किं कृतम् ? रामेण का विद्या प्राप्ता ?
३ केन सा विद्या रामाय दत्ता ?
४ नदीतीरे कस्य आश्रम आसीत् ?
५ विश्वामित्रः कथं नदीं ततार ?
६ नदीपारं गत्वा रामेण किं दृष्टम् ?
तत् वनं कथं आसीत् ?
७ विश्वामित्रेण किं कथितम् ?
८ तस्मिन् वने का राक्षसी आसीत् ?
तस्याः नाम किम् ?
९ सा कस्य भार्या ? तस्याः कः पुत्रः ?
१० राजपुत्रेण देशस्य हिताय किं कर्तव्यम् ?
११ रामेण किं कृतम् ?

पाठक इन प्रश्नोंका उत्तर संस्कृतमेंही देनेका यत्न करें पूर्व पाठके तथा इस पाठके संस्कृत वाक्योंमें इनके उत्तर हैं । यदि आपने यह पाठ ठीक बना दिया है, तो आप उचित उत्तर दे सकेंगे ।

पाठ १३

इस पाठमें कुछ संधिके वाक्य खोलकर बताये जाते हैं। इनको देखकर संधि खोलनेका ज्ञान होगा। इसलिये इस दृष्टिसे इसका अभ्यास पाठक करें।

ततोऽगच्छन्महाबाहुः =
ततः। अगच्छत्। महाबाहुः।

एकोऽमात्यान्विसृज्य तान् =
एकः। अमात्यान्। विसृज्य। तान्।

नापश्यच्चाश्रमे तस्मिन् =
न। अपश्यत्। च। आश्रमे। तस्मिन्।

तमृषिं संशितव्रतम् =
तं। ऋषिं। संशितव्रतम्।

सोऽपश्यमानस्तमृषिम्।
सः। अपश्यमानः। तं। ऋषिम्।

क इहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव =
कः। इह। इति। उच्चैः। वनं। सन्नादयन्। इव।

ततः अगच्छत् = ततोऽगच्छत्।
अगच्छत् महाबाहुः = अगच्छन्महाबाहुः।
महाबाहुः एकः = महाबाहुरेकः।
एकः अमात्यान् = एकोऽमात्यान्।

न अपश्यत् = नापश्यत् ।

अपश्यत् च = अपश्यच्च ।

च आश्रमे = चाश्रमे ।

सः अपश्यमानः = सोऽपश्यमानः ।

पश्यमानः तं = पश्यमानस्तं ।

कः इह = क इह ।

इह इति = इहेति ।

इति उच्चैः = इत्युच्चैः ।

उच्चैः वनं = उच्चैर्वनं ।

सन्नादयन् इव = सन्नादयन्निव ।

इस प्रकार पाठक संधियोंको खोलनेका यत्न करें । इस पुस्तकमें कई पाठोंमें संधि बनाकर संस्कृत वाक्य दिये हैं । उनको खोलनेका यत्न करनेसे पूर्वोक्त नियमोंका अनुभव हो सकता है । एक समय ये नियम ठीक प्रकार समझमें आ जायेंगे, तो फिर भूलेंगे नहीं । अब और देखिये—

प्रभावशालिनः महात्मनः-प्रभावशालिनो महात्मनः।

महात्मनः राज्ञः- महात्मनो राज्ञः ।

राज्ञः धर्मज्ञस्य-राज्ञो धर्मज्ञस्य ।

सुतः न—सुतो न ।
न आसीत्—नासीत् ।
यजामि इति—यजामीति ।
गुरून् शीघ्रं—गुरूञ्छीघ्रम् ।
अत्र आनय—अत्रानय ।
आनीतान् तान्—आनीताँस्तान् ।
तत् अर्थं—तदर्थम् ।
नामकः यज्ञः—नामको यज्ञः ।
तत् वचनं—तद्वचनम् ।
सर्वे अपि—सर्वेऽपि ।
यज्ञस्य अन्ते—यज्ञस्यान्ते ।
तथा इति—तथेति ।
इति उक्त्वा—इत्युक्त्वा ।
पायसः राज्ञा—पायसो राज्ञा ।
प्रीतः राजा—प्रीतो राजा ।
तस्मात् यज्ञात्—तस्माद्यज्ञात् ।
गृहीत्वा अन्तः पुरं—गृहीत्वाऽन्तःपुरम् ।
गृह्णीष्व इति—गृह्णीष्वेति
पायसस्य अर्धं—पायसस्यार्धम् ।
सुमित्रायै अवशिष्टं—सुमित्राया अवशिष्टम् ।

ततः ताः = ततस्ताः ।

उत्सवः आसीत् = उत्सव आसीत् ·

लक्ष्मणः रामस्य = लक्ष्मणो रामस्य ।

भरतस्य अनुगामी = भरतस्यानुगामी ।

प्रियकरः तथा = प्रियकरस्तथा ।

अभवन् तदा = अभवँस्तदा ।

इसमें शब्दोंके संधि किस प्रकार बनते हैं यह बताया है। इनके संधि किन नियमोंके अनुसार बने हैं, यह भी पाठक देखें और विचार करें। ऐसा करनेसे संधिविषय पाठकोंको ठीक ठीक ज्ञात हो सकता है।

जो जो श्लोक दिये हैं, इनके अंदर संधि अवश्य देखा करें और खोलना और बनाना भी समझ लें। थोडासा प्रयत्न करनेसे इस विषयमें पाठकोंकी प्रगति हो सकती है।

संधि किये हुए वाक्य

१ तत्र तमृषिमपश्यमानस्तां शकुन्तलां स राजोवाच। स राजा तां शकुन्तलामुवाच तमृषिं तत्रापश्यमानः। ऋषिं तमपश्यमानस्तत्र तां शकुन्तलामुवाच स राजा।

२ तस्य यज्ञस्यान्ते राजा दशरथ ऋष्यशृङ्गमब्रवीत्। यज्ञस्य तस्यान्ते दशरथो राजाऽब्रवीदृष्यशृङ्गम्।

पाठ १४

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ रामं रजोमेघेन सा ताटिका राक्षसी मुहूर्तं व्यामोहयत् । २ परन्तु पश्चात् तां ताटिकां रामः शरेण उरसि विव्याध । ३ तेन सा पपात ममार च । ४ ततः ताटिकावधेन तुष्टः मुनिवरः विश्वामित्रः रामं उवाच । ५ 'हे राजपुत्र ! सर्वथा परितुष्टः अस्मि ते अनेन शौर्येण । ६ अतः ते सर्वाणि अपि अस्त्राणि प्रीत्या प्रयच्छामि । ७ तैः अस्त्रैः समन्वितः युद्धे शत्रून् जेष्यसि ।

भाषा—वाक्य

१ रामको (रजः-मेघेन) धूलिके बादलसे उस ताटिका राक्षसीने (मुहूर्तं) थोडी देर (व्यमोहयत्) मोहित किया । २ परंतु पश्चात् उस ताटिकाको रामने बाणसे (उरसि) छातीमें (विव्याध) वेध किया । ३ उससे वह गिरी और मर गई । ४ पश्चात् ताटिकाके वधसे संतुष्ट बना हुआ मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र रामसे बोला । ५ 'हे राजपुत्र ! सर्वथा संतुष्ट हुआ हूं तेरे इस शौर्यसे । ६ इसलिये तुझे सभी अस्त्र प्रेमसे देता हूं । ७ उन अस्त्रोंसे युक्त होकर युद्धमें शत्रुओंको तू जीतेगा ।

संस्कृत-वाक्यानि।

८ इति उक्त्वा स विप्रः रामाय तानि सर्वाणि एव अस्त्राणि न्यवेदयत्। ९ ततः स विश्वामित्रः रामं लक्ष्मणं च प्रगृह्य स्वकीयं सिद्धाश्रमं प्राविशत्। १० तत्र मुहूर्तं विश्रान्तौ रामलक्ष्मणौ 'मुनिश्रेष्ठः यज्ञदीक्षां प्राविशतु' इति तं अनुबबन्धतुः। ११ तत् श्रुत्वा सर्वे अपि मुनयः रामलक्ष्मणौ प्रशशंसुः। १२ अद्य प्रभृति षड् रात्रं रक्षतां युवां इति च ऊचुः। १३ तौ अपि यत्तौ षड् अहोरात्रं तपोवनं अरक्षताम्।

भाषा-वाक्य

८ ऐसा कहकर उस ब्राह्मणने रामको वे सब अस्त्र निवेदन किये। ९ पश्चात् वह विश्वामित्र राम और लक्ष्मण को लेकर अपने सिद्धाश्रममें प्रविष्ट हुआ। १० वहां दो घडी विश्राम लेते हुए रामलक्ष्मण 'मुनिश्रेष्ठ यज्ञकी दीक्षामें प्रविष्ट होवे' ऐसा उसे कहने लगे। ११ वह सुनके सभी मुनि रामलक्ष्मणोंकी प्रशंसा करने लगे। १२ 'आजसे आगे छः रात्री रक्षण कीजिये आप दोनों,' ऐसा भी कहा गया। १३ (तौ) वे दोनों भी (यत्तौ) सिद्ध होकर छः अहोरात्र तपोवनकी रक्षा करते रहे।

संस्कृत वाक्यानि ।

१४ षष्ठ्यां रात्रौ मायां कुर्वाणौ अभ्यधावताम् । १५ परमक्रुद्धः रामः मारीचस्य राक्षसस्य उरसि मानवं अस्त्रं चिक्षेप । १६ तेन अस्त्रेण मारीचः सागरे क्षिप्तः । १७ मारीचं सागरे क्षिप्तं दृष्ट्वा सुबाहोः उरसि आग्नेयं अस्त्रं चिक्षेप । १८ सः अपि सुबाहुः अस्त्रेण विद्धः भुवि प्रापतत् । १९ रामः अपि वायव्यास्त्रेण शेषान् राक्षसान् जघान । २० एवं निर्विघ्नतया समाप्ते यज्ञे विश्वामित्रः दिशः राक्षसहीनाः दृष्ट्वा रामं अब्रवीत् । २१ 'कृतार्थः अस्मि महाबाहो ! '।

भाषा- वाक्य ।

१४ छठी रात्रीमें (मायां) कपट करनेवाले दो राक्षसोंने धावा किया । १५ बडे क्रुद्ध रामने मारीच राक्षसकी छातीपर मानव अस्त्र (चिक्षेप) फेंका । १६ उस अस्त्रसे मारीच समुद्रमें फेंका गया । १७ मारीच समुद्रमें फेंका गया देखकर सुबाहुकी छातीमें आग्नेय अस्त्र फेंक दिया । १८ वह भी सुबाहु अस्त्रसे विद्ध होकर भूमिपर गिर गया । १९ रामने भी वायव्यास्त्रसे अवशिष्ट राक्षसोंको मारा । २० इस प्रकार निर्विघ्नतासे यज्ञ समाप्त होकर दिशाओंको राक्षसहीन देखकर विश्वामित्र रामसे बोला । २१ ' हे महाभुज राम ! मैं कृतार्थ हुआ हूं । '

संस्कृत-वाक्यानि ।

२२ मिथिलोपवने तु तत्र निर्जनं आश्रमपदं दृष्ट्वा राघवः पप्रच्छ ' कस्य अयं आश्रमः ? ' २३ विश्वामित्रः उवाच । २४ 'अत्र पुरा अहल्यासहितः गौतमः तपः आतिष्ठत् । २५ एष गौतमस्य महतः रम्यः आश्रमः । '

भाषा-वाक्य

२२ मिथिला नगरीके पासके उपवनमें (निर्जनं) जनहीन आश्रमस्थान देखकर रामने पूछा कि ' किसका यह आश्रम है ?' २३ विश्वामित्रने उत्तर दिया । २४ ' यहां पूर्वकालमें अहल्याके सहित गौतममुनि तप करते रहे । २५ यह गौतम ऋषिका रम्य आश्रम है ।

पाठक इस पाठको बडे ध्यानसे पढें । प्रायः पढतेही यह पाठ समझमें आ जायगा । यदि पढतेही समझमें नहीं आया तो थोडी वार अधिक पढिये । अधिक वार पढनेसे ही सब कठिनाइयाँ स्वयं दूर हो जाती हैं ।

इस पाठके साथ पूर्व स्थलमें आये हुए रामायणके पाठ भी पाठक पढें, तो संस्कृतभाषामें सुगमतासे प्रवेश हो सकता है ।

पाठ १५

इस पाठमें महाभारतके कुछ श्लोक देते हैं और अन्वयके साथ अर्थ देते हैं। पाठक इनका अच्छी प्रकार अभ्यास करें-

दुर्योधन उवाच।

आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति।
त्वमप्युपेक्षां कुरुषे तेषु नित्यं द्विजोत्तम ॥ ८६ ॥
(म० भा० द्रोण अ० १५९)

पदानि-आचार्यः। पाण्डु-पुत्रान्। वै। पुत्रवत्। परिरक्षति। त्वम्। अपि। उपेक्षाम्। कुरुषे। तेषु। नित्यम्। द्विजोत्तम।

अन्वयः-हे द्विजोत्तम ! आचार्यः पाण्डुपुत्रान् वै पुत्रवत् परिरक्षति। त्वं अपि तेषु नित्यं उपेक्षां कुरुषे।

अर्थ-हे ब्राह्मणश्रेष्ठ ! आचार्य पण्डुके पुत्रोंका पुत्रवत् रक्षण करता है। और तूभी उनकी नित्य उपेक्षा करता है॥

मम वा मन्दभाग्यत्वान्मन्दस्ते विक्रमो युधि।
धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा न विद्म तत् ॥८७॥

पदानि-मम। वा। मन्दभाग्यत्वात्। मन्दः। ते। विक्रमः। युधि। धर्मराजप्रियार्थं। वा। द्रौपद्याः। वा। न। विद्म। तत्॥

अन्वयः-मम वा मन्दभाग्यत्वात् युधि ते विक्रमः मन्दः। धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्याः वा प्रियार्थं, न तत् विद्म॥

अर्थः -मेरे मन्दभाग्यके कारण युद्धमें तेरा पराक्रम कम दीखता है, अथवा धर्मराजके हितके लिये, अथवा द्रौपदीके हितके लिये, यह हम नहीं जानते ॥

धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्वबान्धवाः ।
सुखार्हाः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥८८॥

पदानि- धिक् । अस्तु । मम । लुब्धस्य । यत्कृते । सर्वबान्धवाः । सुखार्हाः । परमम् । दुःखम् । प्राप्नुवन्ति । अ-पराजिताः ॥

अन्वयः-- मम लुब्धस्य धिक् अस्तु । यत्कृते सुखार्हाः अपराजिताः सर्वबान्धवाः परमं दुःखं प्राप्नुवन्ति ॥

अर्थ--मुझ लोभीके लिये धिक्कार है । जिसके लिये सुख भोगनेके योग्य और कभी पराजित न हुए सब बंधुबान्धव परम दुःखको पा रहे हैं ।

को हि शस्त्रविदां मुख्यो महेश्वरसमो युधि ।
शत्रुं न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्गौतमीसुतः॥८९॥

पदानि- कः । हि । शस्त्रविदाम् । मुख्यः । महेश्वरसमः । युधि । शत्रुम् । न । क्षपयेत् । शक्तः । यः । न । स्यात् । गौतमीसुतः ॥

अन्वयः—कः हि शस्त्रविदां मुख्यः युधि महेश्वरसमः शक्तः शत्रुं न क्षपयेत् । यः गौतमीसुतः न स्यात् ॥

अर्थ—कौन भला शस्त्रधारियोंमें मुख्य, युद्धमें महादेवके समान समर्थ, शत्रुका नाश न करेगा, जो गौतमी पुत्र न होगा ॥

अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ।
तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ॥९०॥

पदानि—अश्वत्थामन् । प्रसीदस्व । नाशय । एतान् । मम । अहितान् । तव । अस्त्र-गोचरे । शक्ताः । स्थातुम् । देवाः । न । दानवाः ॥

अन्वयः—हे अश्वत्थामन् ! प्रसीदस्व । एतान् मम अहितान् नाशय । देवाः दानवाः तव शस्त्रगोचरे स्थातुं न शक्ताः॥

अर्थ—हे अश्वत्थामा ! प्रसन्न हो । इन मेरे शत्रुओंका नाश कर । देव अथवा दानव तेरे बाणोंके सन्मुख ठहर नहीं सकते ॥

पञ्चालान्सोमकाँश्चैव जहि द्रोणे सहानुगान् ।
वयं शेषान्हनिष्यमास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ ९१ ॥

पदानि—पञ्चालान् । सोमकान् । च । एव । जहि । द्रोणे । सहानुगान् । वयम् । शेषान् । हनिष्यामः । त्वया । एव । परिरक्षिताः ॥

अन्वयः—हे द्रोणे ! सहानुगान् पञ्चालान् सोमकान् एव च जहि । त्वया परिरक्षिताः वयं शेषान् हनिष्यामः ॥

अर्थ-हे द्रोणपुत्र ! अनुयायियोंके समेत पश्चाल और सोमकोंका नाश कर। तेरेद्वारा रक्षित होकर हम अन्योंका वध करेंगे ॥

एते हि सोमका विप्र पश्चालाश्च यशस्विनः।
मम सैन्येषु संक्रुद्धा विचरन्ति दवाग्निवत् ॥९२॥

पदानि-एते। हि। सोमकाः। विप्र। पश्चालाः। च। यशस्विनः। मम। सैन्येषु। संक्रुद्धाः। विचरन्ति। दवाग्निवत् ॥

अन्वयः-हे विप्र! हि एते सोमकाः यशस्विनः पश्चालाः च संक्रुद्धाः मम सैन्येषु दवाग्निवत् विचरन्ति ॥

अर्थ-हे ब्राह्मण! क्योंकि ये सोमक और यशस्वी पश्चाल क्रोधित होकर मेरे सैन्योंमें दावाग्निके समान भ्रमण करते हैं ॥

तान्वारय महाबाहो केकयाँश्च नरोत्तम।
पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना ॥९३॥

पदानि-तान्। वारय। महाबाहो। केकयान्। च। नरोत्तम। पुरा। कुर्वन्ति। निःशेषं। रक्ष्यमाणाः। किरीटिना ॥

अन्वयः-हे महाबाहो नरोत्तम! किरीटिना रक्ष्यमाणाः निःशेषं कुर्वन्ति पुरा तान् केकयान् च वारय ॥

अर्थ-हे महाबाहो मनुष्यश्रेष्ठ! (किरीटिना) अर्जुनद्वारा रक्षित होकर (मेरे सैन्यको) समाप्त करनेसे पहलेही उन केकयोंका निवारण कर ॥

पाठ १६

अश्वत्थामँस्त्वरायुक्तो याहि शीघ्रमरिन्दम ।
आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष ॥९४॥

पदानि-अश्वत्थामन् । त्वरायुक्तः । याहि । शीघ्रम् । अरिन्दम ॥ आदौ । वा । यदि । वा । पश्चात् । तव । इदम् । कर्म । मारिष ॥

अन्वयः-- हे अरिन्दम अश्वत्थामन् ! त्वरायुक्तः याहि हे मारिष ! आदौ वा यदि वा पश्चात् इदं तव कर्म ।

अर्थ-- हे शत्रुनाशक अश्वत्थामा ! त्वरासे युक्त होकर आगे बढ । हे श्रेष्ठ ! पहले अथवा पीछेसे यह तेरा कर्म है ॥

त्वमुत्पन्नो महाबाहो पञ्चालानां वधं प्रति ।
करिष्यसि जगत्सर्वमपञ्चालं किलोद्यतः ॥ ९५ ॥

पदानि-त्वम् । उत्पन्नः । महाबाहो । पञ्चालानाम् । वधम् । प्रति ॥ करिष्यसि । जगत् । सर्वम् । अपञ्चालम् । किल । उद्यतः ।

अन्वयः- हे महाबाहो ! त्वं पञ्चालानां वधं प्रति उत्पन्नः उद्यतः किल त्वं सर्वं जगत् अपञ्चालं करिष्यसि ।

अर्थ- हे महाबाहो ! तूं पंचालोंके वधके लिये उत्पन्न हुआ है । यदि तू उद्यत हुआ तो सब जगत्को पञ्चाल योद्धाओंसे रहित करेगा ॥

एवं सिद्धाऽब्रुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा।
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पञ्चालाञ्जहि सानुगान् ॥९६॥

पदानि-एवम् । सिद्धाः । अब्रुवन् । वाचः । भविष्यति । च । तत् । तथा । तस्मात् । त्वम् । पुरुषव्याघ्र । पञ्चालान् । जहि । सानुगान् ॥

अन्वयः- एवं वाचः सिद्धाः अब्रुवन् । तत् च तथा भविष्यति । हे पुरुषव्याघ्र ! तस्मात् त्वं सानुगान् पञ्चालान् जहि ॥

अर्थ--इस प्रकारका भाषण सिद्ध लोगोंने किया था। वह वैसाही होगा। हे पुरुषश्रेष्ठ ! इसलिये तू अनुयायियोंके सहित पञ्चालोंका नाश कर ॥

न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवाः सवासवाः।
किमु पार्थाः सपञ्चालाः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥९७॥

पदानि-ते । अस्त्रगोचरे । शक्ताः । स्थातुम् । देवाः । सवासवाः । किम् । उ । पार्थाः । सपञ्चालाः । सत्यम् । एतत् । ब्रवीमि । ते ॥

अन्वयः-सवासवाः देवाः ते अस्त्रगोचरे स्थातुं न शक्ताः किमु सपञ्चालाः पार्थाः ? एतत्ते सत्यं ब्रवीमि ॥

अर्थ-इन्द्रसहित देव तेरे अस्त्रोंके सम्मुख ठहर नहीं सकते। फिर पाञ्चालोंके समेत पांडव कैसे ठहरेंगे ? यह तुझे सत्य कहता हूं ॥

न त्वां समर्थाः संग्रामे पाण्डवाः सह सोमकैः ।
बलाद्योधयितुं वीर सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९८ ॥

पदानि-न । त्वाम् । समर्थाः । संग्रामे । पाण्डवाः । सह । सोमकैः।बलात् । योधयितुम् । वीर । सत्यम्। एतत्। ब्रवीमि।ते।

अन्वयः—हे वीर सोमकैः सह पाण्डवाः संग्रामे त्वां बलात् योधयितुं न समर्थाः एतत् ते सत्यं ब्रवीमि ॥

अर्थ—हे वीर ! सोमकोंसे युक्त पाण्डव संग्राममें तेरे साथ बलसे युद्ध करनेके लिये समर्थ नहीं हैं। यह तुझे मैं सत्य कहता हूं ॥

गच्छ गच्छ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् ।
इयं हि द्रवते सेना पार्थसायकपीडिता ॥ ९९ ॥

पदानि- गच्छ । गच्छ । महाबाहो । न । नः । कालात्ययः। भवेत्। इयम्। हि। द्रवते। सेना। पार्थसायकपीडिता।

अन्वयः—हे महाबाहो ! गच्छ गच्छ । कालात्ययः नः न भवेत् पार्थसायकपीडिता हि इयं सेना द्रवते ॥

अर्थ—हे महाबाहो ! बढ, आगे बढ । हमारे लिये देरी न होवे । क्योंकि अर्जुनके बाणोंसे पीडित हुई यह सेना भाग रही है ॥

संधि किये हुए वाक्य

हे द्विजोत्तम ! आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति । त्वमपि तेषु नित्यमुपेक्षां कुरुषे । मम वा

मन्दभाग्यत्वाद्युधि ते विक्रमो मन्दः। धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा प्रियार्थं न तद्वयं विप्रः। मम लुब्धस्य धिगस्तु। यत्कृते सुखार्हा अपराजिताः सर्वबान्धवाः परम दुःखं प्राप्नुवन्ति। को हि शस्त्रविदां मुख्यो युधि महेश्वरसमः शक्तः शत्रुं न क्षपयेद्यो गौतमीसुतः न स्यात्। हे अश्वत्थामन्! प्रसीदस्व। एतान्ममाहितान्नाशय। देवा दानवा वा तवास्त्रगोचरे स्थातुं न शक्ताः। हे द्रौणे! सहानुगान्पञ्चालान्सोमकाँश्चैव जहि। त्वया परिरक्षिता वयं शेषान्हनिष्यामः। हे विप्र! एते हि सोमका यशस्विनः पञ्चालाश्च संक्रुद्धा मम सैन्येषु दावाग्निवद्विचरन्ति। हे महाबाहो नरोत्तम! किरिटिना रक्ष्यमाणास्ते मम सैन्यं निःशेषं करिष्यन्ति, तत्पूर्वं तान् केकयाँश्च वारय।

हे अरिन्दम अश्वत्थामन्! त्वरायुक्तो याहि। आदौ वा यदि वा पश्चादिदं तव कर्म। हे महाबाहो! त्वं पञ्चालानां वधं प्रत्युत्पन्नः। त्वमुद्यतः किल सर्वं जगदपञ्चालं करिष्यसि। एवं वाचः सिद्धाः अब्रुवन्। तत्र तथा भविष्यति। हे पुरुषव्याघ्र! तस्मात्त्वं सानुगान्पञ्चालान् जहि। स-वासवा देवास्तेऽस्त्रगोचरे स्थातुं न शक्ताः। किमु सपञ्चालाः पार्थाः?

अंक ५

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

भाग ५ वाँ ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, किल्ला पारडी, (जि० सूरत)

पञ्चम वार

संवत् २००९ शक १८७४ सन् १९५२

मूल्य ८ आने ।

ध्यान दीजिये।

इस पुस्तकमें पदच्छेदपूर्वक संस्कृतके पाठ प्रथम दिये हैं और पश्चात् उसीका संधिके साथ सरल संस्कृत दिया है।

दोनोंकी तुलना करके पाठक यदि अभ्यास करेंगे, तो उनको अतिसुगमतासे संधि विषयका ज्ञान हो सकता है।

इसमें जो संस्कृत वाक्य दिये हैं, फ़ुरसतके समय उनका वारंवार पाठ करनेसे बहुतही लाभ हो सकता है।

इसमें जो श्लोक दिये हैं उनका भी पाठ अनेक वार करनेसे संस्कृत-भाषामें प्रवेश होनेमें सुगमता हो सकती है।

स्वाध्याय-मण्डल
'आनंदाश्रम'
पारडी (जि० सूरत)

लेखक
पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
अध्यक्ष—स्वाध्याय-मण्डल

मुद्रक और प्रकाशक- व० श्री० सातवळेकर, बी ए.
भारत-मुद्रणालय, पारडी (जि. सूरत)

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला।

पंचम भाग।

पाठ १

हे अर्जुन! त्वं स्वधर्मं अवेक्ष्य विकंपितुं न अर्हसि। हे पार्थ! त्वं क्षत्रियः असि। तव क्षत्रियस्य धर्मः एव युद्धं कर्तव्यम्। अतः त्वं स्वधर्मं क्षात्रधर्मं च अवेक्ष्य एवं विकंपितुं न योग्यः।

क्षत्रियस्य श्रेयः धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् किं अपि न वर्तते। यदा क्षत्रियः धर्म्यं युद्धं करोति तदा एव सः श्रेयः प्राप्नोति। यदि सः एव क्षत्रियः युद्धात् पलायनं करिष्यति, तर्हि सः श्रेयः नैव प्राप्स्यति।

युद्धं स्वर्गस्य द्वारं एव अस्ति। यः क्षत्रियः धर्म्यं युद्धं करोति, स तेन एव द्वारेण स्वर्गं गच्छति। यदि स युद्धे मृतः भवति तर्हि स स्वर्गं गच्छति, यदि न मृतः, विजयं प्राप्तः, तर्हि राज्यं प्राप्नोति।

अतः क्षत्रियः ईदृशं युद्धं सुखेन करोति। तेन

स्वर्गं भूमिराज्यं वा प्राप्नोति। परंतु यः भीरुः पुरुषः युद्धं कर्तुं न समर्थः, सः न स्वर्गं प्राप्नोति। न अपि अत्र भूमिराज्यं प्राप्नोति।

हे अर्जुन! यदि त्वं धर्म्यं युद्धं न करिष्यसि तर्हि स्वधर्मं हित्वा, कीर्तिं च हित्वा पापं एव अवाप्स्यसि। *यदा क्षत्रियः धर्म्यं अपि युद्धं न एव करोति,* तदा सः पापयुक्तः भवति।

प्रभविष्णुः क्षत्रियः सदा युद्धाय सिद्धः भवति। भो शिष्य! किं क्षत्रियः एव युद्धं करोति? न अन्यः कः अपि युद्धं करोति?

क्षत्रियः शस्त्रेण युद्धं करोति तथा ब्राह्मणः अपि शब्देन युद्धं करोति, तत् ब्राह्मणस्य युद्धं वाग्युद्धं इति उच्यते।

वैश्यः अपि वाणिज्ययुद्धं करोति। शूद्रः अपि स्वकर्तव्येन युद्धं करोति एव। सर्वः अपि जनः एवं युद्धं करोति। युद्धेन विना जीवनं अपि न भवति। यः युद्धं न करोति तस्य अकीर्तिः भवति।

संभावितस्य अकीर्तिः मरणात् अपि अतिरिच्यते। यदा क्षत्रियः भयात् रणात् उपरतः भवति, तदा तस्य सर्वत्र अकीर्तिः एव भवति।

पाठ २

यः क्षत्रियः धर्मेण राज्यं रक्षति, राज्यस्य रक्षणार्थं च धर्म्यं युद्धं करोति, स एव क्षत्रियः यशस्वी कीर्तियुक्तः च भवति। न अन्यः। उदधेः जलं स्नानाय योग्यं भवति। उदधेः जलस्य स्नानेन शरीरस्य आरोग्यं भवति। तेन स्नानेन शरीरस्य रोगः अपि दूरं गच्छति।

एकः रथः भूमिमार्गेण गच्छति सः रथः इति उच्यते। अन्यः रथः जलमार्गेण गच्छति स जलरथः इति उच्यते। तृतीयः रथः आकाशमार्गेण गच्छति स विमानः इति उच्यते। भूपतिः प्रजापालनेन यशः इच्छति। ब्राह्मणः ज्ञानवर्धनेन श्रेयः वाञ्छति। वैश्यः धनवर्धनेन ऐश्वर्यं कांक्षति। शूद्रः कर्मणा उत्कर्षं प्राप्नोति। सर्वः अपि जनः स्वकर्मणा एव यशस्वी भवति। न तु उद्योगं त्यक्त्वा सिद्धिं कः अपि प्राप्नोति। ईश्वरः हृदयदेशे तिष्ठति। तं यदि त्वं शरणं गच्छसि तर्हि सः एव त्वां स्वर्गं नेष्यति।

यथा दिनसमये भानोः प्रकाशः भवति तथा रात्रिसमये सोमस्य प्रकाशः भवति। सूर्यस्य उष्णः प्रकाशः तथा सोमस्य शीतः प्रकाशः अस्ति।

स्वस्य धर्मः स्वधर्मः। स्वस्य यः धर्मः अस्ति सः

एव तस्य स्वधर्मः भवति । ज्ञानार्जनं ब्राह्मणस्य स्वधर्मः । प्रजापालनं क्षत्रियस्य स्वधर्मः । वाणिज्यं गोपालनं च वैश्यस्य स्वधर्मः । शूद्रस्य अपि सेवाकर्म एव स्वधर्मः अस्ति । यः स्वधर्मं पालयति सः एव उत्कर्षं प्राप्नोति न अन्यः । तस्य एव सर्वत्र कीर्तिः भवति न अन्यस्य । सः एव उत्तमं यशः प्राप्नोति न अन्यः ।

संधि किये हुए वाक्य ।

हे अर्जुन ! त्वं स्वधर्ममवेक्ष्य विकंपितुं नार्हसि । हे पार्थ ! त्वं क्षत्रियोऽसि । तव क्षत्रियस्य धर्म एव युद्धं कर्तव्यम् । अतस्त्वं स्वधर्मं क्षात्रधर्मं चावेक्ष्यैवं कंपितुं न योग्यः ।

क्षत्रियस्य श्रेयो धर्म्याद्युद्धादन्यत्किमपि न वर्तते । यदा क्षत्रियो धर्म्यं युद्धं करोति तदैव स श्रेयः प्राप्नोति । यदि स एव क्षत्रियो युद्धात्पलायनं करिष्यति तर्हि स श्रेयो नैव प्राप्स्यति ।

युद्धं स्वर्गस्य द्वारमेवास्ति । यः क्षत्रियो धर्म्यं युद्धं करोति स तेनैव द्वारेण स्वर्गं गच्छति । यदि स युद्धे मृतो भवति तर्हि स स्वर्गं गच्छति, यदि न मृतो, विजयं प्राप्तस्तर्हि राज्यं प्राप्नोति ।

पाठ ३

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढिये—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

(भ० गीता. ३।२१)

पदानि-यत् । यत् । आचरति । श्रेष्ठः । तत् । तत्।एव। इतरः। जनः । सः । यत् । प्रमाणं । कुरुते । लोकः । तत् । अनुवर्तते ।

अन्वयः-श्रेष्ठः यत् यत् आचरति, तत् तत् इतरः जनः। सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते ॥

अर्थ-श्रेष्ठ मनुष्य जैसा जैसा आचरण करता है वैसा वैसा इतर मनुष्य [करता है,] वह जो जो प्रमाण (कुरुते) करता अर्थात् मानता है, लोक वैसाही अनुकरण करते हैं ।

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

(भ० गीता ६।५)

पदानि— उद्धरेत् । आत्मना । आत्मानं । न । आत्मानं । अवसादयेत् । आत्मा । एव । हि । आत्मनः । बंधुः । आत्मा । एव । रिपुः । आत्मनः ॥

अन्वयः-आत्मना आत्मानं उद्धरेत् । आत्मानं न अवसादयेत् ।आत्मा एव हिआत्मनः बंधुःआत्मा एव आत्मनः रिपुः

अर्थ-(आत्मना) आप (आत्मानं) अपना उद्धार करें। अपनेको न गिरावे। क्योंकि आप ही अपना बंधु और आप ही अपना (रिपुः) शत्रु है।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
(भ० गीता ६।५)

पदानि-अ+संशयं। महा+बाहो। मनः। दुर्निग्रहं। चलम् अभ्यासेन। तु। कौन्तेय। वैराग्येण। च। गृह्यते ॥

अन्वयः—हे महाबाहो! मनः असंशयं दुर्निग्रहं चलम्। हे कौन्तेय! अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते ॥

अर्थ-हे (महाबाहो) वडे बाहुवाले वीर! मन निःसंदेह (दु+निग्रहं) निग्रह करनेके लिये कठिन और (चलं) चंचल है। हे (कौन्तेय) कुंतीके पुत्र! उसका (अभ्यासेन) प्रयत्न और वैराग्यसे (गृह्यते) निग्रह किया जाता है।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु वीराः ॥
(भ० गीता ११।३२)

पदानि-कालः। अस्मि। लोक+क्षय+कृत्। प्र+वृद्धः। लोकान्।

सं-आहर्तुं । इह । प्रवृत्तः । ऋते । अपि । त्वां । न । भविष्य-न्ति । सर्वे । ये । अवस्थिताः । प्रत्यनीकेषु । वीराः ॥

अन्वयः-लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः कालः अस्मि । इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः । त्वां ऋते अपि सर्वे न भविष्यन्ति । ये वीराः प्रत्यनीकेषु अवस्थिताः ॥

अर्थ-मैं लोगोंका क्षय करनेवाला (प्रवृद्धः) बढ़ा हुआ (अस्मि) हूं । (इह) यहां लोकोंका (समाहर्तुं) संहार करनेके लिये प्रवृत्त [हुआ हूं ।] (त्वां ऋते) तेरे विना भी ये सब नहीं रहेंगे, (ये) जो वीर (प्रत्यनीकेषु) शत्रुओंकी सेनाओंमें (अवस्थिताः) खड़े रहे हैं ।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

पदानि-तस्मात् । त्वं । उत्तिष्ठ । यशः । लभस्व । जित्वा । शत्रून् । भुंक्ष्व । राज्यं । समृद्धं । मया । एव । एते । निहताः । पूर्वं । एव । निमित्त+मात्रं । भव । सव्य +साचिन् ॥

अन्वयः-हे सव्यसाचिन् ! तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व । एते मया पूर्वं एव निहताः । त्वं निमित्तमात्रं भव ॥

अर्थ-हे (सव्यसाचिन्) अर्जुन ! इसलिये तू उठ, यश .

(लभस्व) लाभ कर, शत्रुओंको जीत करके समृद्ध राज्यका (भुंक्ष्व) उपभोग कर। (एते) ये मैंने पहिले ही (निहताः) मारे गये हैं। तू निमित्तके लिये (भव) हो॥

इस पाठमें जो श्लोक दिये हैं उनका अभ्यास करनेके पश्चात् प्रत्येक श्लोकके पद, अन्वय और अर्थ मनसेही कीजिये। और जो अशुद्धि प्रतीत होगी उसे ठीक कीजिये। कागजपर लिखने की आवश्यकता नहीं है। श्लोक देखकर यह कार्य मनसेभी किया जा सकता है, और जो अभ्यास इस प्रकार होगा वही विशेष उपयोगी होगा। यदि आप इस रीतिसे अभ्यास करेंगे तो आपकी प्रगति संस्कृतमें निःसंदेह शीघ्रही होगा।

संधि किये हुए वाक्य।

अतः क्षत्रियः ईदृशं युद्धं सुखेन करोति। तेन स्वर्गं भूमिराज्यं वा प्राप्नोति। परंतु यो भीरुः पुरुषो युद्धं कर्तुं न समर्थः सः न स्वर्गं प्राप्नोति। नाप्यत्र भूमिराज्यं प्राप्नोति।

हे अर्जुन! यदि त्वं धर्म्यं युद्धं न करिष्यसि, तर्हि स्वधर्मं हित्वा, कीर्तिं च हित्वा पापमेवावाप्स्यसि। यदा क्षत्रियो धर्म्यमपि युद्धं नैव करोति, तदा स पापयुक्तो भवति।

प्रभविष्णुः क्षत्रियः सदा युद्धाय सिद्धो भवति। भो शिष्य! किं क्षत्रिय एव युद्धं करोति?

पाठ ४

श्रेष्ठः उत्तमः मनुष्यः यत् यत् आचरति तत् तत् एव इतरः जनः आचरति। यत् यत् एव नृपः आचरति तत् तत् एव प्रजाजनः आचरति। विद्वान् आचरति तथा एव साधारणः जनः आचरति। यथा त्वं आचरसि तथा एव अहं आचरामि। यथा अहं आचरामि तथा त्वं न आचरसि।

सः श्रेष्ठः उत्तमः पुरुषः यत् यत् प्रमाणं कुरुते तत् तत् एव लोकः अनुवर्तते। यत् यत् भूपतिः प्रमाणं कुरुते तत् तत् एव प्रजाजनः अनुवर्तते। विद्वान् यत् यत् प्रमाणं कुरुते साधारणः जनः तत् तत् एव अनुवर्तते।

आत्मना आत्मानं उद्धरेत् सदा आत्मानं एवं आत्मना उद्धरेत् कदा अपि आत्मना आत्मानं न अवसादयेत्। मनुष्येन सदा तथा प्रयत्नः कर्तव्यः येन तस्य उद्धारः भविष्यति।

आत्मा एव आत्मनः बंधुः भवति तथा आत्मनः शत्रुः अपि आत्मा एव भवति। यः स्वकर्तव्यं करोति सः एव आत्मनः बंधुः तथा यः स्वकर्तव्यं न करोति स एव आत्मनः शत्रुः भवति।

हे मनुष्य! मनः दुर्निग्रहं चलं च अस्ति इति असंशयं सत्यं एव अस्ति। परंतु तस्य निग्रहः अभ्यासेन वैराग्येण च भवति न अन्येन केन अपि कर्मणा भवति।

अहं लोकस्य क्षयकृत् कालः अस्मि। लोकान् समाहर्तुं इह अस्मिन् युद्धे प्रवृत्तः अस्मि। युद्धे सर्वस्य लोकस्य क्षयं कर्तुं इच्छामि। ये वीराः अस्मिन् युद्धे अत्र अवस्थिताः ते सर्वे त्वां ऋते अपि न भाविष्यन्ति एव।

यः वीरः इदानीं युद्धे अवस्थितः स विजयं प्राप्स्यति। यः धीरः पुरुषः युद्धं करोति सः अवश्यं विजयं प्राप्नोति।

तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ। हे वीर! इदानीं त्वं युद्धाय, उत्तिष्ठ, यशः च लभस्व। शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व।

एते वीरा मया एव पूर्वं निहताः। अतः त्वं निमित्तमात्रं भव।

क्षत्रस्य धर्मस्य तत्त्वं धर्म्यं युद्धं कर्तव्यं इति एव अस्ति। अतः धर्म्यात् युद्धात् पलायनं क्षत्रियाय नः योग्यं भवति।

तस्य क्षत्रियस्य किं नगरं अस्ति? सः वीर-

क्षत्रियः वीरपुरे नगरे निवसति। तस्मात् नगरात् सः इदानीं एव अत्र आगतः। सः किमर्थं अत्र आगतः ? स कदा अस्मात् नगरात् स्वनगरं गमिष्यति इति त्वं जानासि किम् ?

आर्यो वीरेण इंद्रियाणि संयम्य शत्रुणा सह अवश्यं युद्धं कर्तव्यम्। यः वीरः निर्मलः निश्चलः निर्विकारः नित्यपूतः निस्पृहः निर्मोहः सः एव प्रशंसनीयः। स एव युद्धे विजयं प्राप्नोति।

सूचना—यदि पाठक ये वाक्य सुगमतासे समझ जायगे तो ठीक ही है। परंतु यदि ये वाक्य उनके समझमें न आये, तो उनको पूर्वभाग अर्थात् चतुर्थ पुस्तक पुनः देखनी चाहिये।

पाठक स्वयं अनुभव करेंगेही कि जो पढनेवाले इस पद्धतिसे नियमपूर्वक अभ्यास कर रहे हैं उनकी उन्नति कितनी हो रही है। अल्पपरिश्रमसे उनको संस्कृतका कितना अधिक ज्ञान हो रहा है। अब पाठक बहुतसे वाक्य बोल सकते हैं, बहुतसे वाक्य लिख सकते हैं तथा सुगम श्लोक भी समझ सकते हैं।

पाठकोंको एक सूचना करनी चाहिये। वह यह है कि वे पहिला पाठ कच्चा रखकर आगे बढनेका प्रयत्न न करें, देर लगी तो भी पर्वाह नहीं है, परंतु पहिले पाठ पक्के करके ही आगे बढनेका यत्न करें।

पाठ ५

दुष्यन्तस्तु ततो राजा पुत्रं शाकुंतलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत ॥
(म. भा. आदि. ७४।१२९)

अन्वयः—ततः दुष्यन्तः राजा तु तदा शाकुंतलं पुत्रं नामतः भरतं कृत्वा यौवराज्ये अभ्यषेचयत् ॥

अर्थः- पश्चात् दुष्यन्त राजाने तो तब (शाकुंतलं) शकुंतलाके पुत्रको नामसे भरत करके यौवराज्यमें अभिषेक किया।

तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥१३०॥

अन्वयः- तस्य महात्मनः महत् लोकसंनादनं अजितं दिव्यं भास्वरं प्रथितं चक्रं प्रावर्तत ॥

अर्थ-उस महात्माका बडा लोकोंमें प्रख्यात अजेय दिव्य तेजस्वी प्रख्यात चक्र प्रवर्तित हुआ ।

स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥१३१ ॥

अन्वयः- स महीपालान् विजित्य, वशवर्तिनः चकार । सतां धर्मं च चचार । अनुत्तमं यशः च प्राप ॥

अर्थ--उसने महीपालोंको जीतकर, वशमें (चकार) कर लिया । सज्जनोंके धर्मका आचरण किया और (अनुत्तमं)

अर्थात् उत्तम यज्ञ (प्राप) प्राप्त किया ।

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ १३२ ॥

पदानि- सः । राजा । चक्रवर्ती । आसीत् । सार्वभौमः। प्रतापवान् । ईजे । च । बहुभिः । यज्ञैः । यथा । शक्रः । मरुत्+पतिः ॥

अन्वयः-सः राजा प्रतापवान सार्वभौमः चक्रवर्ती आसीत्। यथा मरुत्पतिः शक्रः [तथा सः] बहुभिः यज्ञैः ईजे ॥

अर्थ--वह राजा प्रतापी सार्वभौम और चक्रवर्ती था । जैसा मरुतोंका राजा (शक्र) इंद्र उस प्रकार बहुत यज्ञोंसे (ईजे) यज्ञ करता रहा ।

याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोवितितं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥१३३॥

अन्वयः-तं कण्वः विधिवत् याजयामास । भूरि+दक्षिणं गोविततं नाम वाजिमेधं सः श्रीमान् अवाप ॥

अर्थ--उनसे कण्वने विधियुक्त यज्ञ कराया । बहुत दक्षिणावाले गोवितत नामक अश्वमेधको उस श्रीमानने (अवाप) प्राप्त किया अर्थात् यज्ञ किया ।

यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ॥ १३४ ॥

अन्वयः--यस्मिन् भरतः पद्मानां सहस्रं कण्वाय ददौ ।

भरतात् भारती कीर्तिः, येन इदं भारतं कुलम् ।

अर्थ--जिसमें भरतने सहस्र पद्म कण्वको दान दिये । भरतसे भारतकी कीर्ति हुई, जिससे यह भारत कुल हुआ ॥

अपरे ये च पूर्वे वै भारता इति विश्रुताः ।
भरतस्यान्ववायेहि देवकल्पा महौजसः ॥ १३५ ॥

अन्वयः-- भरतस्य अन्ववाये हि महौजसः देवकल्पाः अपरे ये च पूर्वे वै भारताः इति विश्रुताः ।

अर्थ-- भरतके (अन्ववाये) गोत्रमें ही महातेजस्वी देवों के समान पहिले और पूर्वके सब भारत (इति) इस नामसे (विश्रुताः) प्रसिद्ध हुए हैं ॥

बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ।
येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ॥ १३६ ॥

अन्वयः--बहवः राजसत्तमाः ब्रह्मकल्पाः बभूवुः येषां सर्वशः नामधेयानि अपरिमेयानि ॥

अर्थ--बहुत राजश्रेष्ठ पुरुष (ब्रह्मकल्पाः) ब्राह्मण जैसे (बभूवुः) हुए जिनके सबोंके नाम अपरिमित हैं ।

ततः स नृपशार्दूल पूरूं राज्येऽभिषिच्य च ।
तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुंगे महातपाः ॥ ५७ ॥

अन्वयः-- हे नृपशार्दूल ! ततः पूरूं राज्ये अभिषिच्य सः महातपाः भृगुतुंगे सुचरितं तपः कृत्वा ॥

अर्थ-हे नृपश्रेष्ठ ! पश्चात् पुरुको राज्यपर अभिषेक कर उस महातपस्वीने भृगुतुंग पर्वतपर उत्तम तप करके ॥

कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥
कारयित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥५०॥

अन्वयः—पश्चात् महता कालेन कालधर्मं उपेयिवान्। स-दारः तु अनशनं कारयित्वा स्वर्गं आप्तवान् ॥

अर्थ—पश्चात् बडे समयके नंतर (कालधर्मं) मृत्युको (उपेयिवान्) प्राप्त हुआ। (स-दारः) स्त्रीसहित (अनशनं) उपवासका व्रत करके स्वर्गको (आप्तवान्) प्राप्त हुआ।

पाठ समाप्तिके पश्चात् पाठक श्लोकोंको वारंवार पढें। स्मरण रखें कि श्लोकोंको वारंवार पढनेसे ही पाठकोंका प्रवेश संस्कृतमें अतिशीघ्र होगा। इसलिये इस विषयमें असावधानी होने न दें।

संधि किये हुए वाक्य।

श्रेष्ठ उत्तमो मनुष्यो यद्यदाचरति तत्तदेवेतरो जन आचरति। यद्भूप आचरति तत्तदेव प्रजाजन आचरति। यथा विद्वानाचरति तथैव साधारणो जन आचरति। यथा त्वमाचरसि तथा एवाहमाचरामि। यथाऽहमाचरामि तथा त्वं नाचरसि।

पाठ ६

अब इस पाठमें पूर्ववत् पूर्वपाठोंके संस्कृत-वाक्योंके संधि बनाकर सरल संस्कृत लिखा जाता है। पाठक इसका अभ्यास वैसाही करें।

संस्कृत—वाचन—पाठः।

रामं रजोमेघेन सा ताटिका राक्षसी मुहूर्तं व्यमोहयत्। परंतु पश्चात्तां ताटिकां रामः शरेणोरसि विव्याध। तेन सा पपात ममार च।

ततस्ताटिकावधेन तुष्टो मुनिवरो विश्वामित्रो राममुवाच। हे राजपुत्र! सर्वथा परितुष्टोऽस्मि तेऽनेन शौर्येण। अतस्ते सर्वाण्यप्यस्त्राणि प्रीत्या प्रयच्छामि। तैरस्त्रैः समन्वितो युद्धे शत्रूञ्जेष्यसि। इत्युक्त्वा स विप्रो रामाय तानि सर्वाण्येवास्त्राणि न्यवेदयत्।

ततः स विश्वामित्रो रामं लक्ष्मणं च गृहीत्वा स्वकीयं सिद्धाश्रमं प्राविशत्।

तत्र मुहूर्तं विश्रान्तौ रामलक्ष्मणौ मुनिश्रेष्ठो यज्ञदीक्षां प्रविशत्विति तमनुवयन्धतुः। तच्छ्रुत्वा सर्वेऽपि मुनयो रामलक्ष्मणौ प्रशशंसुः।

अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां युवामिति चोचुः। तावपि यत्तौ षड्रात्रं तपोवनमरक्षताम्।

षष्ठ्यां रात्रौ मायां कुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम्। परमक्रुद्धो रामो मारीचस्य राक्षस्योरसि मानवमस्त्रं चिक्षेप।

तेनास्त्रेण मारीचः सागरे क्षिप्तः। मारिचं सागरे क्षिप्तं दृष्ट्वा सुबाहोरुरस्याग्नेयमस्त्रं चिक्षेप।

सोऽपि सुबाहुरस्त्रेण विद्धो भुवि प्रापतत्। रामोऽपि वायव्यास्त्रेण शेषान् राक्षसाञ्जघान।

एवं निर्विघ्नतया समाप्ते यज्ञे विश्वामित्रो दिशो राक्षसहीना दृष्ट्वा राममब्रवीत्।

कृतार्थोऽस्मि महाबाहो!

मिथिलोपवने तु तत्र निर्जनमाश्रमपदं दृष्ट्वा राघवः पप्रच्छ, कस्यायमाश्रमः ?

विश्वामित्र उवाच—अत्र पुराऽहल्यासहितो गौतमस्तप आतिष्ठत्। एष गौतमस्य महर्षे रम्य आश्रम इति।

पाठक इसका अभ्यास करें। इसमें कोई कठिनता हुई तो पूर्व पाठके वाक्य (भाग ४ में) देखकर उसकी निवृत्ति करें।

पाठ ७

अब पूर्वपाठके श्लोकोंका सरल संस्कृत नीचे दिया जाता है उसका भी उत्तम अभ्यास कीजिये—

ततो दुष्यन्तः राजा तु तदा शाकुन्तलं पुत्रं नामतो भरतं कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत्।

तस्य महात्मनो महल्लोकसंनादनमाजितं दिव्यं भास्वरं प्रथितं चक्रं प्रावर्तत। स महीपालान्विजित्य वशवर्तिनश्चकार। सतां धर्मं च चचार। अनुत्तमं यशश्च प्राप। स राजा प्रतापवान्सार्वभौमश्चक्रवर्ती आसीत्। यथा मरुत्पतिः शक्रस्तथा स बहुभिर्यज्ञैरीजे।

तं कण्वो विधिवद्याजयामास। भूरिदक्षिणं गोवितनं नाम वाजिमेधं स श्रीमानवाप। यस्मिन्भरतः पद्मानां सहस्रं कण्वाय ददौ। भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम्।

भरतस्यान्ववाये हि महौजसो देवकल्पा अपरे ये च पूर्वे ये भारता इति विश्रुताः। बहवो राजसत्तमा ब्रह्मकल्पा बभूवुः। येषां सर्वशो नामधेयानि अपरिमेयानि।

हे नृपशार्दूल! ततः पूरुं राज्येऽभिषिच्य स महातपाः भृगुतुंगे सुचरितं तपः कृत्वा, पश्चान्महता-

कालेन कालधर्ममुपेयिवान् ।

सदारस्त्वनशनं कारयित्वा स्वर्गमाप्तवान् ।

प्रश्नाः ।

१ ताटिका रामं कथं व्यमोहयत् ? २ पश्चाद्रामेण किं कृतम् ? ३ ताटिकावधेन कः तुष्टः ? ४ तुष्टेन विश्वामित्रेण रामाय किं दत्तम् ? ५ सिद्धाश्रमं गत्वा रामेण किं कृतम् ? ६ रामेण केन अस्त्रेण मारीचः हतः ? ७ रामः शेषान् राक्षसान् केन अस्त्रेण जघान ? ८ पश्चात् कस्याः आश्रमं रामः गतः ?

पाठक इन प्रश्नोंका उत्तर संस्कृतमेंही देनेका यत्न करें । पूर्व पाठ यदि ठीक हुआ होगा तो इन प्रश्नोंका उत्तर देना पाठकोंको कठिन नहीं प्रतीत होगा । इससे पाठकोंकी परीक्षा भी हो जायगी ।

संधि किये हुए वाक्य ।

एते वीरा मयैव पूर्वं निहताः । अतस्त्वं निमित्तमात्रं भव । क्षत्रस्य धर्मस्य तत्त्वं धर्म्यं युद्धं कर्तव्यमित्येवास्ति । अतो धर्म्याद्युद्धात्पलायनं क्षत्रियाय न योग्यं भवति । तस्य क्षत्रियस्य किं नगरमस्ति ? स वीरः क्षत्रियो वीरपुरे निवसति । तस्मान्नगरात्स इदानीमेवात्रागतः । स किमर्थमत्रागतः ?

पाठ ८

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अत्र पुरा अहल्यासहितः महात्मा गौतमः ऋषिः तपः अतप्यत् । २ मुनिवेषधरः इन्द्रः गौतमस्य आश्रमं एकदा आजगाम । ३ तव संगं इच्छामि इति सः अहल्यां अब्रवीत् । ४ तस्मिन्काले गौतमः महामुनिः स्वकीयं आश्रमं प्रविवेश । ५ तदा इन्द्रः विषण्णवदनः च अभवत् । ६ तं तथा दृष्ट्वा मुनिः इन्द्रं शशाप । ७ भार्यां अपि ततो गौतमः शप्तवान् । ८ यदा रामः एतद्वनं आगमिष्यति तदा पूता भविष्यसि ।

भाषा—वाक्य

१ यहां पूर्वकालमें अहल्याके सहित महात्मा गौतम ऋषि तप तपता रहा । २ मुनिवेष धारण कर इन्द्र गौतमके आश्रमको एक समय आगया । ३ तेरे संगकी इच्छा करता हूं ऐसा वह अहल्यासे बोला । ४ उसी कालमें गौतम महामुनिने अपने आश्रममें प्रवेश किया । ५ तब इंद्र खिन्नवदन हुआ । ६ उसको वैसा देखकर मुनिने इंद्रको शाप दिया । ७ स्त्रीको भी पश्चात् गौतमने शाप दिया । ८ जब राम इस वनको आयेगा तब तू पवित्र होगी ।

संस्कृत-वाक्यानि।

९ हे राम! इमं आश्रमं देवरूपिणीं अहल्यां च अधुना तारय। १० इति एवं विश्वामित्रस्य ऋषेः वचनं श्रुत्वा सलक्ष्मणः रामः आश्रमं प्रविवेश। ११ तत्र तपस्विनीं दीप्तां अहल्यां रामः ददर्श। १२ रामस्य दर्शनेन सा अहल्या पूता भूत्वा पूर्ववत् रूपसंपन्ना बभूव। १३ रामस्य दर्शनात् एव शापस्य अन्तं गता सा अहल्या। १४ गौतमवचनं स्मरन्ती सा अहल्या रामलक्ष्मणयोः पाद्यं अर्घ्यं आतिथ्यं च चकार।

भाषा—वाक्य।

९ हे राम! इस आश्रमका तथा देवरूपिणी अहल्याका अब तारण कर। १० ऐसा यह विश्वामित्र ऋषिका वचन सुनकर लक्ष्मणसहित रामने आश्रममें प्रवेश किया। ११ वहां तपस्विनी तेजस्वी अहल्याको रामने देखा। १२ रामचंद्रके दर्शनसे वह अहल्या पवित्र होकर पूर्ववत् स्वरूपसे युक्त हो गई। १३ रामके दर्शनसेही शापके अंतको प्राप्त हुई वह अहल्या। १४ गौतम-मुनिका वचन स्मरण करती हुई वह अहल्या राम और लक्ष्मणको (पाद्यं) पांव धोनेके लिये जल (अर्घ्यं) पूजासाहित्य और (आतिथ्यं) अतिथि-सत्कार करने लगी।

पाठ ९

संस्कृत-वाक्यानि ।

१५ रामलक्ष्मणौ अपि तपोबलविशुद्धायाः तस्याः अहल्यायाः पादौ जगृहतुः । १६ गौतमः अपि तदा तत्र आगत्य रामं विधिवत् संपूज्य पूर्ववत् तपः तेपे । १७ ततः रामः लक्ष्मणेन सह विश्वामित्रं पुरस्कृत्य उत्तरां दिशं प्रस्थितः। १८ मिथिलापतिः राजा जनकः तु तत् श्रुत्वा विनयेन सहसा प्रत्युज्जगाम । १९ तेन जनकेन दत्तं पूजार्घं प्रतिगृह्य विश्वामित्रः राज्ञः कुशलं यज्ञस्य च निर्विघ्नतां पप्रच्छ ।

भाषा-वाक्य ।

१५ राम और लक्ष्मणने भी तपके बलसे शुद्ध हुए उस अहल्याके पांव पकड लिये । १६ गौतम भी तब यहां आकर रामकी विधिवत् पूजा कर तप करने लगा । १७ तब राम लक्ष्मणके साथ विश्वामित्रको आगे रखकर उत्तर दिशाको चला । १८ मिथिलादेशका पालक राजा जनक यह श्रवण कर विनयसे तत्क्षणमेंही (प्रत्युज्जगाम) सन्मुख गया । १९ उस जनकने दिये पूजासाहित्यका स्वीकार कर विश्वामित्रने राजाका कुशल और यज्ञकी निर्विघ्नता पूछी ।

संस्कृत-वाक्यानि।

२० तत्सर्वं निवेद्य राजा अपि कृताञ्जलिः मुनिं पप्रच्छ कौ इमौ वीरौ पुत्रौ इति। २१ विश्वामित्रः अपि सर्वं पूर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत्। २२ ततः जनकः उवाच। धन्यः अनुगृहीतः च अस्मि।

भाषा-वाक्य।

२० वह सब निवेदन कर राजा भी (कृत-अञ्जलिः) हाथ जोडकर मुनिसे पूछने लगा कि कौन ये वीर पुत्र हैं? २१ विश्वामित्रने सब पूर्ववृत्तान्त निवेदन किया। २२ तब जनक बोला कि मैं धन्य और अनुगृहीत हूं।

पाठक ये वाक्य वारंवार पढकर अच्छी प्रकार तैयार करें और अभ्यास ऐसा करें कि इस पाठमें कोई कठिनता न रहे। सावधानीके साथ अच्छा अभ्यास करें। कमसे कम यह पाठ बीस वार पढें।

संधि किये हुए वाक्य।

तेन जनकेन दत्तं पूजार्घं प्रतिगृह्य विश्वामित्रो राज्ञः कुशलं यज्ञस्य च निर्विघ्नतां पप्रच्छ। तत्सर्वं निवेद्य राजापि कृताञ्जलिर्मुनिं पप्रच्छ काविमौ वीरौ पुत्राविति। विश्वामित्रोऽपि सर्वं पूर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत्। ततो जनक उवाच- धन्योऽनुगृहीतश्चास्मि।

पाठ १०

(महाभारत आदि० १४९)

विदुरस्य सुहृत्काश्चित्खनकः कुशलो नरः।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयः हे राजन्! कश्चित् नरः विदुरस्य सुहृत् कुशलः खनकः विविक्ते पाण्डवान् इदं वचनं अब्रवीत्॥

अर्थ—हे राजा! कोई एक मनुष्य विदुरका (सुहृत्) मित्र कुशल (खनकः) सुरंग खोदनेवाला (विविक्ते) एकान्तमें पाण्डवोंको यह वचन बोला।

प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम्।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥२॥

अन्वयः—अहं कुशलः खनकः विदुरेण प्रहितः अस्मि। वः पाण्डवानां किं प्रियं कार्यं करवाणि इति।

अर्थ—मैं कुशल मिट्टी खोदनेवाला विदुरने भेजा हुआ हूं। (वः) आप पांडवोंका कौनसा प्रिय कार्य करूं?

प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान्।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विदुरेण विश्वासात् प्रच्छन्नं उक्तः इह त्वं पाण्डवानां श्रेयःप्रतिपादय इति। वः किं करवाणि?

अर्थ—विदुरने विश्वासके कारण (प्रच्छन्नं) गुप्तभावसे

कहा कि, यहां तू पांडवोंका हित (प्रतिपादय) कर, सो आपका क्या कार्य (करवाणि) करूं ?

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्र्यावस्यां पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४ ॥

अन्वयः-कृष्णपक्षे अस्या चतुर्दश्यां रात्री पुरोचनः तव भवनस्य द्वारि हुताशनं प्रदास्यति ॥

अर्थ-कृष्णपक्षमें इस चतुर्दशी रात्रीमें पुरोचन तेरे गृहके द्वारमें (हुताशनं) अग्नि देगा अर्थात् घर जला देगा ॥

मात्रा सह प्रदग्धव्याः पांडवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवस्थितं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ५ ॥

अन्वयः—पुरुषर्षभाः पांडवाः मात्रा सह प्रदग्धव्याः इति तस्य दुर्मतेः धार्तराष्ट्रस्य व्यवस्थितम् ॥

अर्थ- (पुरुष-ऋषभाः) पुरुषश्रेष्ठ पांडव (मात्रा) माताके साथ (प्र-दग्धव्याः) जलाये जांय यह उस दुष्ट-बुद्धि (धार्तराष्ट्रस्य) धृतराष्ट्रपुत्रका (व्यवस्थित) निश्चित किया हुआ है ।

किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पांडव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६ ॥

अन्वयः-हे पांडव! म्लेच्छवाचा विदुरेण किंचित् च उक्तः असि । तत् त्वया च तथा इति उक्तं एतत् विश्वासकारणम् ।

अर्थ-हे पांडव ! (म्लेच्छवाचा) म्लेच्छ भाषाद्वारा विदुरने तुझे (उक्तः) कहा हुआ है । वह तूने भी (तथा) ठीक है ऐसा कहा (एतत्) यह विश्वासका हेतु है । [अर्थात् इतना कहनेसे तेरा विश्वास मुझपर हो]

उवाच तं सत्यधृतिः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥७॥

अन्वयः—सत्यधृतिः कुंतीपुत्रः युधिष्ठिरः तं उवाच । हे सौम्य ! त्वां विदुरस्य सुहृदं अभिजानामि ॥

अर्थ—(सत्यधृतिः) धैर्यवाला कुंतीपुत्र युधिष्ठिर उससे बोला । हे (सौम्य) प्रिय ! तुझे विदुरका मित्र जानता हूं ।

शुचिं प्राप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदविज्ञातं प्रयोजनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः-शुचिं प्रियं सदा दृढभक्तिकं प्राप्तं [त्वां अभि जानामि] कवेः अविज्ञातं किंचित् प्रयोजनं न विद्यते ॥

अर्थ-शुद्ध प्रिय सदा दृढभक्ति धरनेवाला तू प्राप्त हुआ है ऐसा मैं जानता हूं। (कवेः) कवि विदुरको अज्ञात कोई कार्य नहीं है । [अर्थात् तुम जैसा करोगे वह उसको संमत होगा]

इस पाठके श्लोकोंमें आये हुए संधियोंका विवरण—

१ कुशलो नरः = कुशलः नरः ।

२ राजन्निदं = राजन् इदं ।

३ प्रहितो विदुरेणास्मि = प्रहितः विदुरेण अस्मि ।
४ कुशलो ह्यहं = कुशलः हि अहम् ।
५ विदुरेणोक्तः = विदुरेण उक्तः ।
६ श्रेयस्त्वम् = श्रेयः त्वम् ।
७ विश्वासादिति = विश्वासात् इति ।
८ किञ्चिच्च = किञ्चित् च ।
९ तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणं = तत् तथा इति उक्तं एतत् विश्वास- कारणम् ।

पाठक इन संधियोंको पूर्व श्लोकोंमें देखें और जान लें कि ये संधि कैसे बने हैं ।

संधि किये हुए वाक्य ।

अत्र पुराऽहल्यासहितो महात्मा गौतम ऋषिस्तपोऽतप्यत् । मुनिवेषधर इन्द्रो गौतमस्याश्रममेकदा- जगाम । तव संगमिच्छामीति सोऽहल्यामब्रवीत् । तस्मिन्काले गौतमोमहामुनिस्स्वकीयमाश्रमं प्रविवेश । तदेन्द्रो विषण्णवदनश्चाभवत् । तं तथा दृष्ट्वा मुनिरिन्द्रं शशाप । भार्यामपि तथा गौतमः शप्तवान् । यदा राम एतद्वनमागमिष्यति तदा पूता भविष्यसि । हे राम ! इममाश्रमं देवरूपिणीमहल्या- श्चाधुना तारय ।

पाठ ११

यदि आपने पूर्व दो पाठोंका अध्ययन ठीक प्रकार किया है तो निम्नलिखित वाक्य आपकी समझमें आ जांयगे।

संस्कृत—वाचन—पाठः।

पुराऽत्र महात्माऽहल्यासहितो गौतमऋषिस्तपोऽतप्यत्। इंद्रो मुनिवेषधरो गौतमस्याऽश्रममेकदाऽऽजगाम। तव संगमिच्छामीति सोऽहल्यामब्रवीत्। गौतमो महामुनिः स तस्मिन्काले प्रविवेश स्वकीयमाश्रमम्।

तदेन्द्रो विषण्णवदनश्चाभवत्। तथा तं दृष्ट्वा मुनिरिन्द्रं शशाप। ततो गौतमो भार्यामपि शप्तवान्। यदा राम एतद्वनमागमिष्यति पूता तदा भविष्यसि।

हे राम! इममाश्रमं देवरूपिणीमहल्यां चाधुना तारय। इत्येवं विश्वामित्रस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा सलक्ष्मणो राम आश्रमं प्रविवेश। तत्र तपस्विनीं दीप्तामहल्यां रामो ददर्श। रामस्य दर्शनेन साऽहल्या पूता भूत्वा पूर्ववद्रूपसंपन्ना बभूव। रामस्य दर्शनादेव शापस्यान्तं गता साऽहल्या।

गौतमवचनं स्मरन्ती साऽहल्या रामलक्ष्मणयोः पाद्यमर्घ्यमातिथ्यं च चकार।

रामलक्ष्मणावपि तपोबलविशुद्धायास्तस्या अह-

ल्यायाः पादौ जगृहतुः ।

गौतमोऽपि तदा तत्रागत्य रामं विधिवत् संपूज्य पूर्ववत्तपस्तेपे ।

ततो रामो लक्ष्मणेन सह विश्वामित्रं पुरस्कृत्य उत्तरां दिशं प्रस्थितः ।

मिथिलापती राजा जनकस्तु तच्छ्रुत्वा विनयेन सहसा प्रत्युज्जगाम । तेन जनकेन दत्तं पूजार्घं प्रतिगृह्य विश्वामित्रो राज्ञः कुशलं यज्ञस्य च निर्विघ्नतां पप्रच्छ ।

तत्सर्वं निवेद्य राजाऽपि कृताञ्जलिर्मुनिं पप्रच्छ । काविमौ वीरपुत्राविति ? विश्वामित्रोऽपि सर्वं पूर्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततो जनक उवाच- ' धन्योऽनुगृहीतश्चास्मि ' ।

पाठक इस सरल संस्कृतको पढें। यदि पूर्व पाठ ठीक हो चुके हैं तो यह पाठ विना परिश्रम समझमें आ जायगा। परंतु यदि किसी स्थानपर कुछ कठिनता प्रतीत हुई तो इसी पुस्तकका पाठ ६ देखें, उसमें इसीके वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं । अब निम्न वाक्य पढिये—

कश्चिन्नरो विदुरस्य सुहृत्कुशलः खनको विविक्ते पांडवानिदं वचनमब्रवीत् । अहं कुशलः खनको

विदुरेण प्रहितोऽस्मि। वः पांडवानां किं प्रियं कार्यं करवाणीति?

विदुरेण विश्वासात्प्रच्छन्नमुक्तः। इह त्वं पांडवानां श्रेयः प्रतिपादयेति। अधुना वः किं करवाणि? कृष्ण पक्षे अस्यां चतुर्दश्यां रात्रौ पुरोचनस्तव भवनस्य द्वारि हुताशनं प्रदास्यति। पुरुषर्षभाः पांडवा मात्रा सह प्रदग्धव्या इति तस्य दुर्मतेर्धार्तराष्ट्रस्य व्यवस्थितम्।

हे पाण्डव! विदुरेण म्लेच्छवाचा किंचिच्च उक्तोऽसि। तच्चया च तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम्।

सत्यधृतिः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरस्तमुवाच। हे सौम्य! त्वां विदुरस्य सुहृदमाभिजानामि। तथा शुचिं प्रियं सदा दृढभक्तिकं प्राप्तं त्वामभिजानामि। कवेरविज्ञातं किञ्चित्प्रयोजनं न विद्यते।

यदि पूर्व पाठ ठीक हुआ है तो यह पाठ पाठकोंकी समक्षमें आ सकता है। यदि किसी स्थानपर संदेह हुआ तो इसी पुस्तकका पाठ १० देखें।

यदि पाठक यह पाठ वारंवार पढेंगे तो केवल वारवार पढनेसेही संधिस्थान खोलने और उनका अर्थ जाननेकी विधि पाठकोंके मनमें स्वयं उपस्थित हो सकती है।

एक एक पाठ वारं वार पढनाही एक अतिसुगम उपाय है।

अब इस पाठमें आये कुछ संधि खोलकर बताते हैं—

१ पुराऽहल्या = पुरा अहल्या।

२ गौतम ऋषिः = गौतमः ऋषिः।

३ तपोऽतप्यत् = तपः अतप्यत्।

४ इंद्रो गौतमस्याश्रममेकदाजगाम = इंद्रः गौतमस्य आश्रमं एकदा आजगाम।

५ तदेन्द्रो विषण्णवदनश्चाभवत् = तदा इन्द्रः विषण्णवदनः च अभवत्।

६ एतद्वनं = एतत् वनं।

७ चाधुना = च अधुना।

८ विश्वामित्रस्यर्षेः = विश्वामित्रस्य ऋषेः।

९ रामलक्ष्मणावपि = रामलक्ष्मणौ अपि।

१० कश्चिन्नरः = कः चित् नरः।

११ प्राहितोऽग्नि = प्राहितः अग्नि।

१२ कवेरविज्ञातं = कवेः अविज्ञातं।

इसी प्रकार अन्यान्य संधियोंके विषयमें पाठक विचार करके तथा पूर्वपाठ देखके समझनेका यत्न करें। ध्यानसे देखनेसे इसमें कोई कठिनता नहीं रहेगी।

पाठ १२

अकारान्त नपुंसकलिंग शब्दोंके रूप निम्नलिखित प्रकार होते हैं—

१ मित्रं–मित्र	४ मित्राय-मित्रके लिये
(हे) मित्र! =(हे) मित्र	५ मित्रात्–मित्रसे
२ मित्रं–मित्रको	६ मित्रस्य = मित्रका
३ मित्रेण–मित्रसे	७ मित्रे–मित्रमें

केवल प्रथमाका रूप पुल्लिंगसे भिन्न है। अन्य रूप अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके समान ही हैं, यह बात यहां ध्यानमें धरनेयोग्य है। इसी प्रकार निम्नलिखित अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दोंके रूप होते हैं—

पापं—पाप	औषधं—दवा
दर्शनं—दर्शन	तोयं—जल
कार्पण्यं—कंजूसी	कुसुमं—फूल
कार्यं—कर्तव्य	अब्जं—कमल
दुःखं—कष्ट	चक्रं—चाक
व्रतं—व्रत, नियम	रूपं—सुंदरता, स्वरूप
दानं—दान	लावण्यं—सुंदरता
अंतःपुरं–अंदरका कमरा	नेत्रं—आंख
हृदयं—हृदय	सूत्रं—धागा

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पापी मनुष्यः पापात् कथं मुक्तः भवति ? २ तव दर्शनाय अहं अद्य अत्र आगतः। ३ दानसमये कार्पण्यं मा कुरु। ४ रुग्णाय औषधं देहि। ५ तृषिताय तोयं देहि। ६ उद्यानात् कुसुमं स आनयति। ७ जले अब्जं भवति। ८ मनुष्यः दुःखं न वांछति। ९ अहं व्रतं चरिष्यामि। १० सत्यं एव परमं व्रत अस्ति। ११ ज्ञानस्य दानं धनस्य दानात् श्रेष्ठं। १२ गृहस्य मध्ये, अंतःपुरं भवति। १३ अंतःपुरे गृहपत्नी वसति। १४ दुष्टस्य मुखे अमृतं हृदये च विषं भवति। १५ पश्य, रथस्य चक्रं कथं भ्रमति !

भाषा-वाक्य।

१ पापी मनुष्य पापसे कैसे मुक्त होता है ? २ तेरे दर्शन के लिये मैं आज यहां आगया। ३ दानके समय कंजूसी मत कर। ४ रोगीको औषध दो। ५ प्यासेके लिए जल दो। ६ बागसे फूल वह लाता है ७। जलमें कमल होता है। ८ मनुष्य दुःख नहीं चाहता है। ९ मैं व्रत करूंगा। १० सत्य ही श्रेष्ठ व्रत है। ११ ज्ञानका दान धनके दानसे श्रेष्ठ है। १२ घरके मध्यमें अंतःपुर होता है। १३ अंतःपुरमें घरकी स्वामिनी स्त्री रहती है। १४ दुष्टके मुखमें अमृत और हृदयमें विष होता है। १५ देख रथका चक्र कैसा घूमता है !

*

संस्कृत-वाक्यानि ।

१६ बालकस्य रमणीयं रूपं अहं पश्यामि । १७ सः पुरुषः रूपेण बलेन लावण्येन च अतीव सुंदरः अस्ति । १८ तस्य नेत्रं इदानीं रुग्णं जातम् । १९ तत् श्वेतं सूत्रं अत्र आनय ।

भाषा-वाक्य।

१६ बालकका रमणीय रूप मैं देखता हूं । १७ वह पुरुष रूप, बल और लावण्यसे अत्यंत सुंदर है । १८ उसका नेत्र अब रोगी हुआ । १९ वह सफेद धागा यहां ला ।

संस्कृत-वाक्यानि

कश्चित् सूत्रेण यज्ञोपवीतं करोति । यथा स नेत्रेण रूपं पश्यति तथा कर्णेन शब्दं शृणोति । तस्य स्वरूपं पश्य । यंत्रस्य चक्रं इदानीं न भ्रमति । सः यंत्रस्य चक्रं कदा भ्रामयिष्यति ? हृदयं शुद्धं कुरु । तत्र पापं मा अस्तु । यथा अंतःपुरे पुत्री भ्रमति तथा गृहाद् बहिः पुत्रः भ्रमति । दानेन पुण्यं भवति वा न ? यदि दानेन पुण्यं भवति तर्हि त्वं दानं किं न करोषि ?

पाठक ये वाक्य पढें तथा स्वयं अपने मनसे उक्त शब्दोंके प्रयोग करके वाक्य बनावें । और यदि हो सके तो कई स्थानोंमें संधि भी बनानेका यत्न करें ।

पाठ १३

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ जनकः उवाच- हे मुनिपुंगव ! अत्र अस्ति धनुष्यं शंकरस्य । २ क्षेत्रं कृषतः मे लांगलात् उत्थिता एका सुता च अस्ति । ३ क्षेत्रं शोधयना लब्धा अतः सा सीता इति नाम्ना विश्रुता । ४ सा इदानीं स्वयंवर-योग्या संजाता । ५ वर्धमानां तां सीतां सर्वे राजानः अत्र आगत्य वरयितुं इच्छन्ति । ६ वरयितुं इच्छतां अपि तेषां कन्यां न ददामि वीर्यशुल्का इति । ७ सर्वे नृपतयः वीर्यं जिज्ञासवः अत्र उपागच्छन् ।

भाषा--वाक्य ।

१ जनक बोला--कि हे मुनि [पुंगव] श्रेष्ठ ! यहां है शंकरका धनुष्य । २ खेतकी (कृषतः) कृषि करनेवाले मेरे हलसे उत्पन्न हुई एक पुत्री और है । ३ खेतका शोधन करनेवालेने [लब्धा] प्राप्त की इसलिए वह सीता इस नामसे [विश्रुता] प्रसिद्ध है । ४ वह अब स्वयंवरके लिये योग्य हो गई है । ५ बढनेवाली उस सीताको सब राजा लोग यहां आकर वरना चाहते हैं । ६ वरनेकी इच्छा करनेवाले उन [राजाओं] को भी कन्या मैं नहीं देता हूं । [क्योंकि] यह [वीर्य--शुल्का] वीर्यके बलसे लेनेयोग्य है । ७ सब राजालोग शौर्यकी जिज्ञासा करके यहां आगये ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

८ तेषां पुरस्तात् मया शैवं धनुः उपाहृतम् । ९ तस्य ग्रहणे तोलने अपि वा ते नृपाः न शेकुः । १० तत् एतत् परमभास्वरं धनुः रामलक्ष्मणयोः च अपि दर्शयिष्यामि । ११ रामः यदि अस्य आरोपणं कुर्यात् अहं सीतां तस्मै दद्याम् । १२ ततः जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्रयासेन धनुं तत्र आनयामासुः । १३ महर्षेः वचनात् तत्र धनुः दृष्ट्वा रामः अब्रवीत् । १४ इदं दिव्यं धनुः पाणिना संस्पृशामि । तस्य तोलने पूरणे अपि यत्नवान् च भविष्यामि ।

भाषा-वाक्य ।

८ उनके सन्मुख मैंने शिवजीका धनुष्य लाया । ९ उसके पकडने और तोलनेमें भी वे राजा नहीं समर्थ हुए । १० वह यह परम तेजस्वी धनुष्य रामलक्ष्मणोंको भी दिखाऊंगा। ११ राम यदि इसको (आरोपणं) डोरी चढायेगा तो मैं सीता उसको दूंगा । १२ तब जनकने आदेश दिये हुए मंत्री प्रयाससे धनुष्यको वहां लाने लगे । १३ महर्षिके वचनसे वह धनुष्य देखकर राम बोला । १४ इस दिव्य धनुपको (पाणिना) हाथसे स्पर्श करता हूं। उनको तोलने और पूर्ण करनेमें भी यत्नवान् होऊंगा ।

पाठ १४

संस्कृत-वाक्यानि।

१ एवं उक्त्वा रामः धनुः मध्ये जग्राह। लीलया पूरयामास च। २ यदा रामेण मौर्वी आरोपिता तदा तत् धनुः बभञ्ज च। ३ तदा राजा जनकः प्रांजलिः विश्वामित्रं उवाच। ४ अत्यद्भुतं इदं। अचिन्त्यं अतर्कितं च मया। ५ मे सुता सीता रामं भर्तारं प्राप्य कीर्तिं आहरिष्यति। ६ मे मंत्रिणः शीघ्रं अयोध्यां गच्छन्तु। राजानं दशरथं च अत्र आनयन्तु। ७ एवं समादिष्टाः दूताः त्रिरात्रेण अयोध्यां प्राविशन्। ८ वृद्धं दशरथं राजानं जनकस्य कृते कुशलं च पप्रच्छुः।

भाषा-वाक्य।

१ ऐसा बोलकर रामने धनुष्यको बीचमें पकडा और लीलासे पूरण किया। २ जब रामने (मौर्वी) डोरी चढाई तब वह धनुष (बभञ्ज) टूट गया। ३ तब राजा जनक हाथ जोड विश्वामित्रसे बोला। ४ अति अद्भुत यह है। अचिंत्य और मेरेसे अतर्कित है। ५ मेरी लडकी सीता रामको पति प्राप्त कर कीर्ति कमायेगी। ६ मेरे मंत्री शीघ्र अयोध्याको जांय और राजा दशरथको यहां ले आंय। ७ इस प्रकार आदिष्ट हुए दूत तीन रात्रीके बाद अयोध्यामें प्रविष्ट हुए। ८ वृद्ध दशरथ राजाको जनकके लिये कुशल पूछने लगे।

संस्कृत- वाक्यानि ।

९ तव पुत्रेण रामेण सीता निर्जिता। १० अतः जनकः राजा विवाहमंगलाय भवन्तं सपुरोहितं निमंत्रयति।

भाषा-वाक्य ।

९ तेरे पुत्र रामने सीताको जीत लिया है। १० इस-लिए जनक राजा विवाहमंगलके लिये (भवन्तं) आपको पुरोहितोंके साथ निमंत्रण देता है।

पाठक इस पाठको खूब तैयार करें। और अनेक वार पढें।

संधि किए हुए वाक्य।

१ अत्रास्ति धनुष्यं शंकरस्य । शंकरस्य धनुष्य-मत्रास्ति । धनुष्यमस्त्यत्र शंकरस्य ।अस्त्यत्र धनुष्यं शंकरस्य ।

२ क्षेत्रं कृषतो मे लांगलादुत्थितैका सुता चास्ति । मे क्षेत्रं कृषतो लांगलादुत्थितैका चास्ति सुता । सुता चास्त्येका लांगलादुत्थिता मे क्षेत्रं कृषतः ।

३ क्षेत्रं शोधयता लब्धाऽतः सा सीतेति नाम्ना विश्रुता। लब्धा क्षेत्रं शोधयताऽतः सीतेति नाम्ना विश्रुता।

४ सेदानीं स्वयंवरयोग्या संजाता। संजातेदानीं सा स्वयंवरयोग्या। स्वयंवरयोग्या सा संजातेदा-नीम् ।

पाठ १५

श्लोकोंके पाठोंमें पहिले पद देकर अन्वय दिया जाता था परंतु इस पुस्तकके पूर्वपाठसेही पद देना बंद किया है। पाठकोंको पदके विषयमें संदेह हुआ तो वे अन्वयमें पदोंको देख सकते हैं। पाठक स्वयं अन्वयको देखकर श्लोकके पद लिखनेका अभ्यास करें। इससे उनका अभ्यास बहुतही बढ जायगा।

यथा तस्य तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतश्च यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥९॥
(म० भारत आदि० १४९)

अन्वयः— यथा तस्य त्वं । तथा नः त्वं । वयं त्वयि निर्विशेषाः । यथा तस्य तथा भवतः । यथा कविः तथा अस्मान् पालय ॥

अर्थ—जैसा उस विदुरके लिये तू है (तथा) वैसा (नः) हमारे लिये तू है। (वयं) हम (त्वयि) तेरे अंदर (निर्विशेषाः) विशेषतारहित हैं [अर्थात् कुछ अन्य भाव नहीं रखते] जैसा उस विदुरके विषयमें वैसे ही (भवतः) आपके विषयमें [हमारे मनमें भाव है] जिस प्रकार (कविः) विदुर उसी प्रकार तुम भी (अस्मान्) हमारी (पालय) रक्षा करो।

इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १० ॥

अन्वयः-इदं आग्नेयं शरणं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् पुरोचनेन मदर्थं विहितं इति मे मतिः ॥

अर्थ-यह (आग्नेयं) अग्निसे जलनेयोग्य (शरणं) घर धृतराष्ट्र पुत्रकी (शासनात्) आज्ञासे पुरोचनने (विहितं) मेरे लिये निर्माण किया ऐसा मेरा मत है।

स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च पापात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥११॥

अन्वयः-स दुर्मतिः पापः कोशवान् च ससहायः एव पापात्मा अस्मान् अपि नित्यकालं प्रबाधते ॥

अर्थ—वह दुष्टबुद्धि पापी (कोश-वान्) खजानेसे युक्त अर्थात् धनवान, (स-सहायः) सहायी जनोंसे युक्त पापात्मा (अस्मान्) हमको (अपि) ही सदा सर्वदा बाधा करता है।

स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः॥१२

अन्वयः-सः भवान् अस्मात् हुताशनात् यत्नेन अस्मान् मोक्षयतु । हि अस्मासु इह दग्धेषु सुयोधनः सकामः स्यात् ।

अर्थ—वह (भवान्) आप (अस्मात्) इस अग्निसे यत्नके साथ हमको (मोक्षयतु) छुडाइये॥ क्योंकि यहां (अस्मासु दग्धेषु) हम जल जानेपर (सुयोधनः) दुर्योधन (स-कामः) सफल इच्छावाला हो जायगा।

इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ १४ ॥

अन्वयः-तस्य इदं चिकीर्षितं कर्म नूनं अशुभं। विदुरः प्राक् एव वेद। तेन अस्मान् अन्वबोधयत्॥

अर्थ-उसका यह (चिकीर्षितं) संकल्पित कर्म (नूनं) निःसंदेह अशुभ है। विदुर (प्राक्) पहिले से ही (वेद) जानता है। (तेन) इस कारण (अस्मान्) हमको (अन्वबोधयत्) सावधान किया।

सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा।
पुरोचनस्याविदितानस्माँस्त्वं प्रतिमोचय॥ १५॥

अन्वयः-सा इयं आपत् अनुप्राप्ता। यां क्षत्ता पुरा दृष्टवान्। त्वं पुरोचनस्य अविदितान् प्रतिमोचय॥

अर्थ-वह (इयं) यह आपत्ति प्राप्त हुई है। (यां) जिसे (क्षत्ता) विदुरने पहिले (दृष्टवान्) देखा था। तू पुरोचन को (अ-विदितान्) विदित न होते हुए (अस्मान्) हमको (प्रतिमोचय) छुडा।

स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः।
परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाद्बिलम्॥ १६॥

अन्वयः-स खनकः तथा इति प्रतिश्रुत्य यत्नं आस्थितः। परिखां उत्किरन् नाम महत् बिलं चकार च॥

अर्थ-वह खोदनेवाला (तथा) ठीक ऐसा (प्रतिश्रुत्य) कहकर यत्न करने लगा। (परिखां) खंदक (उत्किरन् नाम) खोदनेके मिषसे बडा बिल करता रहा।

इन श्लोकोंमें आये संधियोंके पद अब देखिये—

१ नस्त्वं = नः त्वं।

२ भवतश्च = भवतः च।

३ मदर्थमिति = मत् अर्थं इति

४ पालयास्मान् = पालय अस्मान्

५ कोशांश्चैव = कोशान् च एव।

६ मोक्षयत्वस्मान् = मोक्षयतु अस्मान्।

७यत्नेनास्माद्धुताशनात्-यत्नेन अस्मात् हुताशनात्।

८ अस्मास्विह = अस्मासु इह।

९ प्रागेव = प्राक् एव

१० विदुरो वेद = विदुरः वेद।

११ सेयमापदनुप्राप्ता = सा इयं आपद् अनुप्राप्ता।

१२ अस्माँस्त्वं = अस्मान् त्वं।

• ये संधि देखकर संधिके साथ पाठक परिचित हों।

संधि किए हुए वाक्य।

यथा तस्य त्वं तथैवास्माकं त्वमसि। यथा कवि-रस्मान्पालयति, तथैव त्वमपि पालयास्मान्। इदं लाक्षागृहं धार्तराष्ट्रस्याज्ञया पुरोचनेन निर्मितमिति मम मतिः। स दुर्मतिः पापो दुर्योधनो धनवान् सहायवांश्चास्मान्नित्यं प्रबाधते। अतो भगवान् यत्नेनास्माद्धुताशनादस्मान्मोक्षयतु।

पाठ १६

यदि आपके पूर्व पाठ ठीक हो चुके हैं तो इस पाठमें दिया हुआ सरल संस्कृत आपके ध्यानमें आ जायगा। देखिये-

जनक उवाच—हे मुनिपुंगव! अत्रास्ति धनुर्व्यं शांकरस्य। क्षेत्रं कृषतो मे लाङ्गलादुत्थितैका सुता चास्ति। क्षेत्रं शोधयता लब्धा अतः सा सीतेति नाम्ना विश्रुता। सेदानीं स्वयंवरयोग्या संजाता। वर्धमानां तां सीतां सर्वे राजानोऽत्रागत्य वरयितुमिच्छन्ति।

वरयितुमिच्छतामपि तेषां कन्यां न ददामि वीर्यशुल्केति। सर्वे नृपतयो वीर्यं जिज्ञासवोऽत्रोपागच्छन्। तेषां पुरस्तान्मया शैवं धनुरुपाहृतम्। तस्य ग्रहणे तोलनेऽपि वा ते नृपा न शेकुः। तदेतत्परम भास्वरं धनू रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि।

रामो यद्यस्यारोपणं कुर्यादहं सीतां तस्मै दद्याम्। ततो जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्रयासेन धनुस्तत्रानयामासुः।

महर्षेर्वचनात्तद्धनुर्दृष्ट्वा रामोऽब्रवीत्। इदं दिव्यं धनुः पाणिना संस्पृशामि तस्य तोलने पूरणेऽपि यत्नवांश्च भविष्यामि।

एवमुक्त्वा रामो धनुर्मध्ये जग्राह। लीलया पूरयामास च। यदा रामेण मौर्वी आरोपिता तदा तद्धनुर्बभञ्ज च।

तदा राजा जनकः प्रांजलिर्विश्वामित्रमुवाच। अत्यद्भुतमिदम्। अचिंत्यमतर्कितश्च मया। मे सुता सीता रामं भर्तारं प्राप्य कीर्तिमाहरिष्यति। मे मंत्रिणः शीघ्रमयोध्यां गच्छन्तु। राजानं दशरथं चात्रानयन्तु।

एवं समादिष्टा दूतास्त्रिरात्रेणायोध्यां प्राविशन्। वृद्धं दशरथं राजानं जनकस्य कृते कुशलं च पप्रच्छुः।

तव पुत्रेण रामेण सीता निर्जिता। अतो जनको राजा विवाहमङ्गलाय भवन्तं सपुरोहितं निमन्त्रयति।

पाठक इसको वार वार पढें। अनेक वार पढनेसेही यह सरल संस्कृत पाठकोंके समझमें आ जायगा।

यदि किसी स्थानपर अर्थके विषयमें अथवा संधिके विषयमें संदेह हुआ तो पाठक पूर्वके तेरहवें पाठमें देखें। वहांके वाक्य देखनेसे सब संदेह निवृत्त हो जांयगे। वहां हरएक वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिया हुआ है। और पूर्ण शब्दार्थ भी दिया है। तथापि उसको न देखते हुएही पाठक इस पाठको समझनेका यत्न करें। अब और देखिये—

यथा तस्य त्वं, तथा मस्त्वम्। वयं त्वयि निर्विशेषाः। यथा तस्य तथा भवतः। यथा कविः तथा त्वमस्मान्पालय।

इदमाग्नेयं शरणं धार्तराष्ट्रस्य शासनात्पुरोचनेन विहितमिति मे मतिः।

स दुर्मतिः पापः कोशवांश्च ससहायश्चैव पापात्माऽस्मानपि नित्यकालं प्रबाधते ।

स भवानस्माद्धुताशनाद्यत्नेनास्मान्मोक्षयतु । यस्मास्विह दग्धेषु सुयोधनः सकामः स्यात् । तस्येदं चिकीर्षितं कर्म नूनमशुभम् । विदुरः प्रागेव वेद । तेनास्मानन्वबोधयत् ।

सेयमापदनुप्राप्ता । यां क्षत्ता पुरा दृष्टवान् । त्वं पुरोचनस्याविदितानस्मान्प्रतिमोचय ।

स खनकस्तथेति प्रतिश्रुत्य यत्नमास्थितः । परिखामुत्किरन्नाम महद्बिलं चकार च ।

पाठक इसको भी वारंवार पढ़ें । पढनेसे संधि खोलनेकी विधि ज्ञात हो सकती है । यदि किसी स्थानपर संदेह हुआ तो १५ वाँ पाठ देखें वहां इसके मूल श्लोक, अन्वय, [redacted]र्थ आदि सब विद्यमान हैं । यदि पूर्व पाठ ठीक हो चुका है तो इसमें कोई कठिनता ही नहीं रहेगी । परंतु किसी कारण संदेह हुआ तो पूर्व पाठ देखनेसे निवृत्त हो सकता है ।

निम्नलिखित प्रश्नोंके उत्तर संस्कृतमें ही दीजिये—

१ कस्य धनुष्यं नत् आसीत् ?

२ सीता कथं प्राप्ता ? केन प्राप्ता ?

३ स्वयंवरसमये सर्वे राजानः किं कुर्वन्ति ?

४ नृपाः तस्य धनुष्यस्य तोलने ग्रहणे वा समर्थाः सन्ति वा न ?

५ ततः रामेण किं कृतम् ?
६ यदा धनुः बभञ्ज तदा जनकेन किं कृतम् ?
७ जनकस्य मन्त्रिणः दशरथं किं ऊचुः ?
८ आग्नेयं शरणं केन विहितम् ?
९ कस्य शासनात् तेन विहितम् ?
१० कः पापात्मा दुर्मतिः ?
११ तेन पापेन किं कृतम् ?
१२ विदुरेण किं कृतम् ?

इन प्रश्नोंका उत्तर संस्कृतमें ही देनेका यत्न कीजिये। यदि उत्तर स्वयं न सूझा तो इसी पाठके पूर्व वाक्य देखकर उत्तर दीजिये। ऐसा करनेसे ही आपकी उन्नति निःसंदेह हो सकती है।

प्रश्नोंके उत्तर ठीक आनेतक आप इस पाठका अभ्यास करते रहिये।

संधि किये हुए वाक्य।

तत्कस्य धनुष्यमासीत्। नृपास्तस्य धनुष्यस्य तोलने ग्रहणे वा समर्थाः सन्ति वा न? ततो रामेण किं कृतम्? यदा धनुर्बभञ्ज तदा जनकेन किं कृतम्? जनकस्य मन्त्रिणो दशरथं किमूचुः? आग्नेयं शरणं केन विहितम्? कस्य शासनात्तेन विहितम्? को दुर्मतिः पापात्मा?

पाठ १७

संस्कृत-वाक्यानि।

१ ततः दशरथः मिथिलां उपेयिवान्। जनकः च पूजां कल्पयित्वा एनं उवाच। २ दिष्ट्या प्राप्तः असि सह वसिष्ठेन। ददामि सीतां रामाय ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च। ३ विश्वामित्रः च उवाच। राजन्! सदृशः धर्मसंबंधः रामस्य सीतया सह, लक्ष्मणस्य च ऊर्मिलया सह। ४ अन्यत् च। यवीयसः जनकभ्रातुः कुशध्वजस्य अपि सुताद्वयं अस्ति। ५ भरतशत्रुघ्नयोः पत्न्यर्थं सुताद्वयं अपि योग्यम्। ६ वसिष्ठेन अपि तत् अनुमतम्।

भाषा-वाक्य।

१ पश्चात् दशरथ मिथिलाके प्रति चला। जनकने पूजा कर उनसे भाषण किया। २ सुदैवसे तू यहां प्राप्त हुआ है वसिष्ठके साथ। देता हूं सीताको रामके लिये और ऊर्मिलाको लक्ष्मणके लिये। ३ विश्वामित्र बोले, हे राजन्! योग्यही धर्मसंबंध है। रामका सीताके साथ लक्ष्मणका ऊर्मिलाके साथ। ४ और यह है कि जनकके (यवीयसः) छोटे भाई कुशध्वजकी भी दो लडकियां हैं। ५ भरत और शत्रुघ्नकी पत्निके लिए वे दोनों लडकियां योग्य हैं। ६ वसिष्ठने भी उसकी अनुमति दी।

संस्कृत–वाक्यानि ।

७ जनकः तु प्राञ्जलिः उवाच । धन्यं मन्ये मम कुलम् । ८ यतः उभौ अपि मुनिपुंगवौ युवां अस्माकं कुलसंबंधं सदृशं ज्ञापयतः । ९ एकेन एव अह्ना चत्वारो राजपुत्राः चतसृणां राजपुत्रीणां पाणीन् गृह्णन्तु । १० ततः सर्वाभरणभूषितां सीतां समानीय, अग्नेः पुरस्तात् संस्थाप्य, राजा रामं अब्रवीत् । ११ मे सुता इयं सीता अद्य तव सहधर्मचारिणी, प्रतीच्छ एनां पतिव्रतां, छायां इव अनुगामिनीम् । १२ ततः सर्वे महर्षयः साधु साधु इति ऊचुः ।

भाषा–वाक्य ।

७ जनक तो हाथ जोडकर बोला, कि धन्य मानता हूं मेरा कुल । ८ क्योंकि (युवां) आप दोनों भी मुनिश्रेष्ठ हमारे कुलसंबंधको योग्य (ज्ञापयतः) कह रहे हैं । ९ एकही दिन चारों राजपुत्र चारों राजपुत्रियोंका (पाणीन्) हाथोंको (गृह्णन्तु) लेवें । पाणिग्रहण करें । १० पश्चात् सर्व भूषणोंसे भूषित सीता को ला, अग्निके सामने (संस्थाप्य) रखकर राजा रामसे बोला । ११ मेरी पुत्री यह सीता आजसे तेरी सहधर्मचारिणी (तेरे साथ धर्माचरण करनेवाली) इच्छा कर इस पतिव्रताकी, यह छायाके समान (अनुगामिनी) पीछेसे आनेवाली है । १२ तब सब महर्षि ' उत्तम है ' ऐसा कहने लगे ।

पाठ १८

संस्कृत-वाक्यानि।

१ लक्ष्मणं भरतं शत्रुघ्नं च तथैव क्रमेण ऊर्मिलया मांडव्या श्रुतकीर्त्या च सह संयोजयामासुः। २ ते अग्निं त्रिः परिक्रम्य भार्याः ऊहुः। ३ अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रः, आपृष्ट्वा रामचंद्रं, उत्तरपर्वतं जगाम। ४ राजा दशरथः अपि मिथिलाधिपतिं जनकं पृष्ट्वा अयोध्यानगरीं आशु प्रस्थितः। ५ मार्गे तु क्षत्रियविमर्दनं जामदग्न्यं रामं दशरथः ददर्श। ६ तदा दशरथः प्राञ्जलिः भूत्वा ' अभयं देहि ' इति तं प्रार्थयामास।

भाषा-वाक्य।

१ लक्ष्मण भरत शत्रुघ्नको उसी क्रमसे ऊर्मिला, मांडवी और श्रुतकीर्तिके साथ संयुक्त किया। २ उन्होंने तीनवार अग्निकी परिक्रमा कर भार्याओंके साथ (ऊहुः) विवाह किया। ३ तब रात्री व्यतीत होनेपर विश्वामित्र पूछकर रामचंद्रको, उत्तर पर्वतको चला। ४ राजा दशरथ भी मिथिलाके अधीश जनकसे पूछ कर अयोध्या नगरीको (आशु) शीघ्रही चला। ५ मार्गमें तो क्षत्रियघातक जमदग्निपुत्र रामको दशरथने देखा। ६ तब दशरथने हाथ जोडकर ' अभय दो ' ऐसी उसकी प्रार्थना की।

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ अनादृत्य तद् वाक्यं, रामं एव जामदग्न्यः उवाच । पश्य अद्य एव मे पराक्रमम् । ८ रामः अपि धनुः सज्जीकृत्य उवाच । ब्राह्मणः असि त्वम् । तस्मात् ते प्राणं न हरामि । ९ ततः जामदग्न्यः महेन्द्रपर्वतं तपश्चरणं कर्तुं गतः, रामः अपि अयोध्यां प्राप्तः ।

भाषा-वाक्य ।

७ अनादर कर उस वाक्यका, रामकोही जमदग्निपुत्र बोला। देख अब ही मेरा पराक्रम । ८ राम भी धनुष्य सज्ज कर बोला, कि ब्राह्मण है तू इसलिये तेरा प्राण नहीं हरण करता। ९ पश्चात् जमदग्निपुत्र महेंद्रपर्वतपर तप करनेके लिए गया और राम भी अयोध्याको प्राप्त हुआ ।

संधि किये हुए वाक्य ।

अनादृत्य तद्वाक्यं राममेव जामदग्न्य उवाच । पश्याद्यैव मे पराक्रमम् । रामोऽपि धनुः सज्जीकृत्योवाच । ब्राह्मणोऽसि त्वम् । तस्मात्ते प्राणं न हरामि । ततो जामदग्न्यो महेन्द्रपर्वतं तपश्चरणं कर्तुं गतः, रामोऽप्ययोध्यां प्राप्तः ।

पाठ १९

चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाद्बिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ॥ १७ ॥
(म. भारत आदि. अ. १४९)

अन्वयः—हे भारत ! तस्य वेश्मनः मध्ये न अतिमहत् कपाटयुक्तं अज्ञातं भूम्याः च समं बिल चक्रे ॥

अर्थ—हे भारत ! उस (वेश्मनः) घरके मध्यमें (न अतिमहत्) अत्यंत बडा नहीं और (कपाट-युक्तं) किवाडोंसे युक्त तथा (अज्ञातं) गुप्त (भूम्याः समं) भूमिके समानही (बिलं) बिल (चक्रे) बना दिया ।

पुरोचनभयादेव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥१८॥

अन्वयः-पुरोचन+भयात् एव संवृतं मुखं व्यदधात् । सः अशुभधीः तस्य गृहद्वारि तु सदा वसति ।

अर्थ—पुरोचनके भयसेही उस बिलका मुख (संवृतं) ढंका हुआ बंद (व्यदधात्) किया । वह (अशुभ-धीः) दुष्ट-बुद्धिवाला उस घरके द्वारमें ही सदा (वसति) रहता था ।

तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पांडवेया वनाद्वनम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे नृप ! ते सर्वे पांडवेयाः सायुधाः क्षपां तत्र वसन्ति स्म, दिवा वनात् वनं मृगयां चरन्ति ॥

अर्थ—हे राजा ! वे सब पांडुके पुत्र (स-आयुधाः) हथियारोंके समेत (क्षपां) रात्रिके समय वहां (वसन्ति स्म) रहते थे। (दिवा) दिनके समय एक वनसे दूसरे वनको मृगयाके लिये (चरन्ति) घूमते थे।

विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमविस्मिताः ॥ २० ॥

अन्वयः-हे राजन् पुरोचनं वञ्चयन्तः, अविश्वस्ताः विश्वस्तवत्, अतुष्टाः तुष्टवत्, परम-विस्मिताः ऊषुः ॥

अर्थ—हे राजा ! पुरोचनको (वञ्चयन्तः) ठगाते हुए (अ-विश्वस्ताः) विश्वास न करते हुए भी विश्वास करनेके समान, (अ-तुष्टाः) संतुष्ट न होते हुए भी संतुष्ट होनेके समान, अत्यंत (विस्मिताः) विस्मित होकर (ऊषुः) वसने लगे।

न चैनानन्वबोधन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥२१॥

अन्वयः-तस्मात्, खनकसत्तमात् विदुरामात्यात् अन्यत्र नगरवासिनः नराः एनान् न अन्वबोधन्त ॥

अर्थ-उस खोदनेवालोंमें (सत् तम) श्रेष्ठ विदुरके (अमात्य) मंत्रीको छोडकर (अन्यत्र) दूसरे नगरवासी (नराः) जन (एनान्) इनको नहीं (अन्वबोधन्त) जानते थे।

पाठ २०

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १ ॥
(म. भारत आदि. अ. १५०)

अन्वयः-परि-संवत्सर-उषितान् सुमनसः तान् दृष्ट्वा, विश्वस्तान् इव संलक्ष्य पुरोचनः हर्षं चक्रे ॥

अर्थ—(संवत्सर) वर्षपर्यंत (उषित) रहे हुए उत्तम मनवाले उन पाण्डवोंको (दृष्ट्वा) देखकर, उनको विश्वास किये समान (संलक्ष्य) अनुभव कर पुरोचन आनंद मानने लगा।

पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥२॥

अन्वयः-तथा पुरोचने हृष्टे अथ कौंतेयः धर्मवित् युधिष्ठिरः भीमसेनार्जुनौ उभौ यमौ च प्रोवाच ॥

अर्थ---उस प्रकार पुरोचन संतुष्ट होनेपर (अथ) नंतर (कौन्तेयः) कुन्तीपुत्र धर्मज्ञानी युधिष्ठिर भीम अर्जुन और (उभौ) दोनों (यमौ) जुडे भाई नकुल सहदेवको (प्रोवाच=प्र उवाच) बोला।

इस पाठके श्लोकोंमें आये संधिका विग्रह—

१ वेश्मनस्तस्य = वेश्मनः तस्य ।
२ नातिमहद्बिलम् = न अति महत् बिलम् ।
३ भूम्याश्च = भूम्याः च ।
४ भयादेव = भयात् एव ।

५ वसत्यशुभधीः = वसति--अशुभ-धीः ।
६ सायुधाः = स--आयुधाः ।
७ वनाद्वनं = वनात्--वनम् ।
८ विश्वस्तवदविश्वस्ताः = विश्वस्तवत् अविश्वस्ता ।
९ अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः = अतुष्टाःतुष्टवत् राजन् ऊषुः
१० चैनानन्वबोधन्त = च एनान् अनु--अबोधन्त ।
११ तांस्तु = तान् तु ।
१२ कौन्तेयोऽथ = कौन्तेयः अथ ।
१३ भीमसेनार्जुनौ = भीमसेन--अर्जुनौ ।
१४ चोभौ = च उभौ ।
१५ प्रोवाच = प्र-उवाच ।

पाठक ये संधि देखें और संधि पहचाननेका यत्न करें ।

समासाः ।

पूर्व श्लोकोंमें आये समासोंका विवरण-

१ भीमसेनार्जुनौ = भीमसेनः च अर्जुनः च भीमसेनार्जुनौ (भीम और अर्जुन ।)
२ धर्मवित् = धर्मं वेत्ति धर्मवित् (धर्म जाननेवाला)
३ नगरवासिनः--नगरे वसन्ति इति नगरवासिनः। (नगरमें बसनेवाले)
४ स्वनकसत्तमः = स्वनकेषु सत्तमः (खोदनेवालोंमें उत्तम ।)

पाठ २१

संस्कृत—वाचन—पाठः ।

ततो दशरथो मिथिलामुदेयिवान् । जनकश्च पूजां कल्पयित्वैनमुवाच । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि सह वसिष्ठेन । ददामि सीतां रामायोर्मिलां लक्ष्मणाय च ।

विश्वामित्रश्चोवाच । राजन् ! सदृशो धर्मसम्बन्धो रामस्य सीतया सह, लक्ष्मणस्य चोर्मिलया सह । अन्यच्च यवीयसो जनकभ्रातुः कुशध्वजस्यापि सुताद्वयमस्ति । भरतशत्रुघ्नयोः पत्न्यर्थं सुताद्वयमपि योग्यम् । वसिष्ठेनापि तदनुमतम् ।

जनकस्तु प्राञ्जलिरुवाच-"धन्यं मन्ये मम कुलम् । यत उभावपि मुनिपुंगवौ युवामस्माकं कुलसंबन्धं सदृशं ज्ञापयतः ।

एकेनैवाह्ना चत्वारो राजपुत्राश्चतसृणां राजपुत्रीणां पाणीन् गृह्णन्तु" ततः सर्वाभरण भूषितां सीतां समानीयाग्नेः पुरस्तात्संस्थाप्य राजा राममब्रवीत् "मे सुतेयं सीताद्य तव सहधर्मचारिणी, प्रतीच्छैनां पतिव्रतां, छायामिवानुगामिनीम् ।" ततःस र्वे महर्षयः साधुसाध्वित्यूचुः ।

लक्ष्मण भरतं शत्रुघ्नं च तथैव क्रमेणोर्मिलया माण्डव्या श्रुतकीर्त्या च सह संयोजयामासुः। तेऽग्निं त्रिः-

परिक्रम्य भार्या ऊहुः।

अथ राव्यां व्यतीतायां विश्वामित्र आपृष्ट्वा रामचन्द्रमुत्तरपर्वतं जगाम।

राजा दशरथोऽपि मिथिलाधिपतिं जनकं पृष्ट्वाऽयोध्यानगरीमाशु प्रस्थितः। मार्गे तु क्षत्रियविमर्दनं जामदग्न्यं रामं दशरथो ददर्श। तदा दशरथः प्राञ्जलिर्भूत्वा "अभयं देहीति" तं प्रार्थयामास।

अनादृत्य तद्वाक्यं, राममेव जामदग्न्य उवाच 'पश्याद्य मे पराक्रमम्।' रामोऽपि धनुः सज्जीकृत्योवाच "ब्राह्मणोऽसि त्वं; तस्मात्ते प्राणं न हरामि।" ततो जामदग्न्यो महेन्द्रपर्वतं तपश्चरणं कर्तुं गतो, रामोऽप्ययोध्यां प्राप्तः।

हे भारत! स तस्य वेश्मनो मध्ये नातिमहत्कपाटयुक्तमज्ञातं भूम्याश्च समं बिलं चक्रे। पुरोचनभयादेव संवृतं मुखं व्यदधात्। स पुरोचनोऽशुभधीस्तस्य गृहद्वारि तु सदा तिष्ठति।

हे नृप! ते सर्वे पाण्डवेयाः सायुधाः क्षपां तत्र वसन्ति स्म, दिवा च वनाद्वनं मृगयां चरन्ति। हे राजन्! पुरोचनं वञ्चयन्तोऽविश्वस्ता विश्वस्तवत्, अतुष्टास्तुष्टवत, परमविस्मिता ऊषुः। तस्मात्खनकसत्तमाद्विदुरामात्यादन्यत्र नगरवासिनो नरा एनान्नवबोधन्त।

पाठ २२

परिसंवत्सरोषितान्सुमनसस्तान्दृष्ट्वा, विश्वस्तानि-च संलक्ष्य, पुरोचनो हर्षं चक्रे। तथा पुरोचने हृष्टे, अथ धर्मविद्युधिष्ठिरो भीमार्जुनौ यमौ च प्रोवाच।

श्रेष्ठ उत्तमो मनुष्यो यद्यदाचरति तत्तदेवेतरो जन आचरति। यद्यदेव नृप आचरति तत्तदेव प्रजा-जन आचरति। यथा विद्वानाचरति तथैव साधारणो जन आचरति। यथा त्वमाचरसि तथैवाहमाचरामि। यथाऽहमाचरामि तथा त्वं नाचरसि।

स श्रेष्ठ उत्तमः पुरुषो यद्यत्प्रमाणं कुरुते तत्तदेव लोक अनुवर्तते। यद्यन्नृपतिः प्रमाणं कुरुते तत्तदेव प्रजाजनः अनुवर्तते। यद्यन्नृपतिः प्रमाणं कुरुते साधा-रणो जनस्तत्तदेवानुवर्तते।

आत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत्। सदात्मानमेवात्मनोद्धरेत्। कदाप्यात्मनाऽऽत्मानं नावसादयेत्। मनुष्येण सदा तथा प्रयत्नः कर्तव्यो येन तस्योद्धारो भविष्यति।

आत्मैवात्मनो बंधुर्भवति, तथाऽऽत्मनः शत्रुरप्या-त्मैव भवति। यः स्वकर्तव्यं करोति स एवात्मनो बन्धुर्भवति, तथा यः स्वकर्तव्यं न करोति, स एवा-त्मनः शत्रुर्भवति।

हे मनुष्य! मनो दुर्निग्रहं चलं चास्तीत्यसंशयं सत्यमेवास्ति। परंतु तस्य निग्रहोऽभ्यासेन वैराग्येण

च भवति नान्येन केनापि कर्मणा भवति ।

यो वीर इदानीं युद्धेऽवस्थितः स विजयं प्राप्स्यति। यो वीरः पुरुषो युद्धं करोति सोऽवश्यं विजयं प्राप्नोति।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ । हे वीर ! इदानीं त्वं युद्धायोत्तिष्ठ, यशश्च लभस्व । शत्रूञ्जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व।

एते वीरा मयैव पूर्वं निहताः । अतस्त्वं निमित्तमात्रं भव । क्षत्रस्य धर्मस्य तत्त्वं 'धर्म्यं युद्धं कर्तव्य'-मित्येवास्ति । अतो धर्म्याद्युद्धात्पलायनं क्षत्रियाय न योग्यं भवति ।

तस्य क्षत्रियस्य किं नगरमस्ति ? स वीरः क्षत्रियो वीरपुरे निवसति । तस्मान्नगरात्स इदानीमेवात्रागतः । स किमर्थमत्रागतः ? स कदाऽस्मान्नगरात्स्व-नगरं गमिष्यतीति त्वं जानासि किम् ?

आदौ वीरेणेन्द्रियाणि संयम्य शत्रुणा सहावश्यं युद्धं कर्तव्यम् । यो धीरो निर्मलो निश्चलो निर्विकारो नित्यपूतो निस्पृहो निर्मोहः स एव प्रशंसनीयः । स एव युद्धे विजयं प्राप्नोति ।

पापी मनुष्यः पापात्कथं मुक्तो भवति ? तव दर्शनायाहमत्रागतः । दानसमये कार्पण्यं मा कुरु । रुग्णायौषधं देहि । तृषिताय तोयं देहि ।

पाठ २३

संस्कृत-वाचन-पाठः।

(१)

उद्यानात्कुसुमं स आनयति। जलेऽब्जं भवति। मनुष्यो दुःखं न वाञ्छति। अहं व्रतं चरिष्यामि। सत्यमेव परमं व्रतमस्ति। ज्ञानस्य दानं धनस्य दानाच्छ्रेष्ठम्। गृहस्य मध्येऽन्तःपुरं भवति। अन्तःपुरे गृहपत्नी वसति। दुष्टस्य मुखेऽमृतं हृदये च विषं भवति। पश्य रथस्य चक्रं कथं भ्रमति?

बालकस्य रमणीयं रूपमहं पश्यामि। स पुरुषो रूपेण बलेन लावण्येन चातीव सुन्दरोऽस्ति। तस्य नेत्रमिदानीं रुग्णं जातम्। तच्छ्वेतं सूत्रमत्रानय। कविः सूत्रेण यज्ञोपवीतं करोति। यथा स नेत्रेण रूपं पश्यति, तथा कर्णेन शब्दं शृणोति। तस्य रूपं पश्य। यन्त्रस्य चक्रमिदानीं न भ्रमति। स यन्त्रस्य चक्रं कदा भ्रामयिष्यति? हृदयं शुद्धं कुरु। तत्र पात्रं माऽस्तु। यथाऽन्तःपुरे पुत्री भ्रमति, तथा गृहाद्बहिः पुत्रो भ्रमति। दानेन पुण्यं भवति वा न? यदि दानेन पुण्यं भवति, तर्हि त्वं दानं किं न करोषि।

(२)

युद्धं स्वर्गस्यैव द्वारमास्ति। यः क्षत्रियो धर्म्यं युद्धं करोति स तेनैव द्वारेण स्वर्गं गच्छति। यदि स युद्धे

मृतो भवति तर्हि स स्वर्गं गच्छति, यदि न मृतो विजयं प्राप्तस्तर्हि राज्यं प्राप्नोति ।

अतः क्षत्रिय ईदृशं युद्धं सुखेन करोति । तेन स्वर्गं भूमिराज्यं वा प्राप्नोति । परंतु यो भीरुः पुरुषो युद्धं कर्तुं न समर्थः स न स्वर्गं प्राप्नोति । नाप्यत्र भूमिराज्यं प्राप्नोति ।

यः क्षत्रियो धर्मेण राज्यं रक्षति, राज्यस्य रक्षणार्थं चावश्यकं युद्धं करोति, स एव क्षत्रियो यशस्वी कीर्तियुक्तश्च भवति, नान्यः ।

उदधेर्जलं स्नानाय योग्यं भवति । उदधेर्जलस्य स्नानेन शरीरस्यारोग्यं भवति । तेन स्नानेन शरीरस्य रोगोऽपि दूरं गच्छति ।

एको रथो भूमिमार्गेण गच्छति, स रथ इत्युच्यते। अन्यो रथो जलमार्गेण गच्छति, स जलरथ इत्युच्यते । तृतीयो रथ आकाशमार्गेण गच्छति, स विमान इत्युच्यते ।

भूपतिः प्रजापालनेन यश इच्छति । ब्राह्मणो ज्ञानवर्धनेन श्रेयो वाञ्छति । वैश्यो धनवर्धनेनैश्वर्यं कांक्षति । शूद्रः कर्मणोत्कर्षं प्राप्नोति । सर्वोऽपि जनः स्वकर्मणैव यशस्वी भवति । न तूद्योगं त्यक्त्वा सिद्धिं कोऽपि प्राप्नोति ।

पाठ २४

ईश्वरो हृदयदेशे तिष्ठति । तं यदि त्वं शरणं गच्छसि, तर्हि स एव त्वां स्वर्गं नेष्यति ।

यदि दिनसमये भानोः प्रकाशो भवति, तर्हि रात्रिसमये सोमस्य प्रकाशो भवति । सूर्यस्योष्णः प्रकाशस्तथा सोमस्य शीतः प्रकाशोऽस्ति ।

यः स्वधर्मं पालयति स एवोत्कर्षं प्राप्नोति, नान्यः। तस्यैव सर्वत्र कीर्तिर्भवति नान्यस्य । स एवोत्तमं यशः प्राप्नोति, नान्यः ।

अहं लोकस्य क्षयकृत्कालोऽस्मि । लोकान्समाहर्तुमिहास्मिन्युद्धे प्रवृत्तोऽस्मि । अस्मिन्युद्धे सर्वस्य लोकस्य क्षयं कर्तुमिच्छामि । ये वीरा अस्मिन्युद्धेऽत्रावस्थितास्ते सर्वेऽपि त्वामृतेऽपि न भविष्यन्त्येव ।

यो वीर इदानीं युद्धेऽवस्थितः स विजयं प्राप्स्यति । यो धीरःपुरुषो युद्धं करोति सोऽवश्यं विजयं प्राप्नोति ।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ । यशो लभस्व । हे वीर ! इदानीं त्वं युद्धायोत्तिष्ठ, यशश्च लभस्व । शत्रूञ्जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व ।

एते वीरा मयैव पूर्वं निहताः, अतस्त्वं निमित्तमात्रं भव ।

सा ताटिका राक्षसी रजोमेघेन रामं मुहूर्तं व्यमोहयत्। परन्तु पश्चाद्रामस्तां राक्षसीं त्राटिकां विव्याधोरसि शरेण। तेन बाणेनोरसि विद्धा सा राक्षसी पपात ममार च।

ततस्त्राटिकावधेन संतुष्टो मुनिवरो विश्वामित्रो राममुवाच। हे रामचन्द्र! सर्वथाऽहं संतुष्टोऽस्मि तेऽनेन शौर्येण। अतः प्रीत्याऽहं ते सर्वाण्यस्त्राणि प्रयच्छामि। तैरस्त्रैः समन्वितो युद्धे त्वं शत्रूञ्जेष्यसि। इत्युक्त्वा विश्वामित्रः सर्वाण्यस्त्राणि यथाशास्त्रं रामाय न्यवेदयत्। ततः स विश्वामित्रो रामं लक्ष्मणं च गृहित्वा स्वकीयं सिद्धाश्रमं प्राविशत्।

तत्र मुहूर्तं विश्रान्तौ रामलक्ष्मणौ 'मुनिश्रेष्ठो यज्ञदीक्षां प्रविशतु' इति तमनुबबन्धतुः। तच्छ्रुत्वा सर्वेऽपि मुनयो रामलक्ष्मणं प्रशशंसुः।

"अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतां युवां" इति चोचुः। तावपि यत्तौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम्।

षष्ठ्यां रात्रौ मायां कुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम्। परमक्रुद्धो रामो मारीचस्य राक्षसस्योरसि मानवमस्त्रं चिक्षेप।

तेनास्त्रेण मारीचः सागरे क्षितः। मारीचं सागरे क्षितं दृष्ट्वा सुबाहोरुरस्याग्नेयास्त्रं रामो वेगेन चिक्षेप।

अंक ६

संस्कृत-पाठ-माला।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

षष्ठ भाग।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष – स्वाध्यायमंडळ, साहित्यवाचस्पति

सप्तम वार

संवत् २००७, शक १८७२, सन १९५१

समास

संस्कृतमें 'समास' का प्रकरण विशेष महत्त्वका है। इस समास विषयका प्रारंभ इस भागमें किया है। पाठक यदि इस भागका विशेष अभ्यास करेंगे, तो उनको समासोंके साथ थोडासा परिचय हो जायगा।

आगेके भागोंमें यह समास-प्रकरण क्रमशः समाप्त किया जायगा।

इस भागमें जो संस्कृतके वाक्य दिये हैं, उनका विशेष अभ्यास पाठक करें, तथा फुरसतके समय उनको वारंवार पढते रहें।

ऐसा करनेसे पाठकोंको बहुत लाभ हो सकता है।

स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. सूरत) — लेखक श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

मुद्रक और प्रकाशक
वसंत श्रीपाद सातवळेकर, बी. ए.,
भारत मुद्रणालय, स्वाध्याय-मण्डल,
'आनन्दाश्रम' किल्ला-पारडी, (जि. सूरत)

संस्कृत-पाठ-माला

षष्ठो भागः

पाठ १

यदि आपका इस समयतकका अभ्यास ठीक हो गया है, तो निम्नलिखित सरल संस्कृत आप समझ सकते हैं—

(१)

ततो दशरथो मिथिलामुपेयिवान् । जनकश्च पूजां कल्पयित्वैनमुवाच । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि सह वसिष्ठेन । ददामि सीतां रामायोर्मिलां लक्ष्मणाय च ।

विश्वामित्रश्चोवाच । राजन् ! सदृशो धर्मसम्बन्धो रामस्य सीतया सह । अन्यच्च यवीयसो जनकभ्रातुः कुशध्वजस्यापि सुताद्वयमस्ति । भरतशत्रुघ्नयोः पत्न्यर्थं सुताद्वयमपि योग्यम् ।

वसिष्ठेनापि तदनुमतम् । जनकस्तु प्राञ्जलिरुवाच । धन्यं मन्ये मम कुलम् । यत उभावपि मुनिपुङ्गवौ युवामस्माकं कुलसम्बन्धं सदृशं ज्ञापयतः ।

एकेनैवाह्ना चत्वारो राजपुत्राः चतसृणां राजपुत्रीणां पाणीन् गृह्णन्तु ।

ततः सर्वाभरणभूषितां सीतां समानीयाग्नेः पुरस्तात्संस्थाप्य राजा राममब्रवीत् ।

'मे सुतेयं सीताऽद्य तव सहधर्मचारिणी प्रतीच्छैनां पतिव्रतां छायामिवानुगामिनीम् ।'

ततः सर्वे महर्षयः साधु साध्वित्यूचुः । लक्ष्मणं भरतं शत्रुघ्नं च तथैव क्रमेणोर्मिलया माण्डव्या श्रुतकीर्त्या च सह संयोजयामासुः । ते अग्निं त्रिः परिक्रम्य भार्या ऊहतुः । अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्र आपृष्ट्वा रामचन्द्रमुत्तरपर्वतं जगाम ।

राजा दशरथोऽपि मिथिलाधिपतिं जनकं पृष्ट्वाऽयोध्यानगरीमाशु प्रस्थितः ।

मार्गे तु क्षत्रियविमर्दनं जामदग्न्यं रामं दशरथो ददर्श, तदा दशरथः प्राञ्जलिर्भूत्वा 'अभयं देहि' इति तं प्रार्थयामास ।

अनादृत्य तद्वाक्यं राममेव जामदग्न्य उवाच । पश्याद्यैव मे पराक्रमम् । रामोऽपि धनुः सज्जीकृत्योवाच । ब्राह्मणोऽसि त्वम् । तस्माते प्राणं न हरामि ।

ततो जामदग्न्यो महेन्द्रपर्वतं तपश्चरणं कर्तुं गतः । रामोऽप्ययोध्यां प्राप्तः ।

—०—

पाठ २

पाठक इस पाठको वारवार पढें और कोई संदेह हुआ तो पूर्वभागमें येही वाक्य देखें। वहां येही वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं। अब निम्नलिखित संस्कृत पाठ पढिये–

हे भारत! तस्य वेश्मनो मध्ये नातिमहत् कपाटयुक्तमज्ञातं भूम्याश्च समं बिलं चक्रे। पुरोचनभयादेव संवृतं मुखं व्यदधात्। अशुभधीस्तस्य गृहद्वारि तु सदा वसति।

हे नृप! ते सर्वे पाण्डवेयाः साऽऽयुधाः क्षपां तत्र वसन्ति स्म। दिवा वनाद्वनं मृगयां चरन्ति स्म च।

हे राजन्! पुरोचनं पश्यन्तोऽविश्वस्ता विश्वस्तवदतुष्टास्तुष्टवत्परमविस्मिता ऊषुः।

तस्मात्खनकसत्तमाद्विदुरामात्यादन्यत्र नगरवासिनो नरा एनाञ्जान्ववोधन्त। परिसंवत्सरोषितान्सुमनसस्तान्दृष्ट्वा विश्वस्तानिव संलक्ष्य पुरोचनो हर्षं चक्रे।

तथा पुरोचने हृष्टे अथ कौन्तेयो धर्मविद्युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनावुभौ यमौ च प्रोवाच।

इसको वारंवार पढनेसे पाठक सुगमताके साथ समझ सकते हैं। इसमें कोई कठिनता नहीं है। जो वाक्य नहीं समझा है वह पुनः पुन पढने और विचार करनेसे समझमें आ जायगा। यदि किसी स्थानपर संदेह हुआ तो पूर्व भागमें देख लें। वहां येही वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं, इसलिये

उनको देखनेसे सब संदेह निवृत्त हो सकते हैं। पाठक इसी प्रकार अपनी बुद्धि चलाते रहेंगे तो उनका प्रवेश संस्कृत भाषामें अति शीघ्र हो जायगा।

अब निम्नलिखित प्रश्नोंका उत्तर संस्कृतमेंही दीजिये—

१ दशरथः कुत्र उपेयिवान् ?
२ दशरथं दृष्ट्वा जनकः किं अवदत् ?
३ तदा विश्वामित्रः किं अब्रवीत् ?
४ राजपुत्राः कासां पाणिग्रहणं अकुर्वन् ?
५ सीतां अग्नेः पुरस्तात्संस्थाप्य राजा किं अब्रवीत् ?
६ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रः कुत्र गतः ?
७ दशरथोऽपि कां नगरीं प्रस्थितः ?
८ मार्गे दशरथः कं ददर्श ?
९ तं दशरथः किं अब्रवीत् ?
१० जामदग्न्येन रामेण किं उक्तम् ?
११ तदा रामचन्द्रेण किं कृतम् ?
१२ जामदग्न्यः रामः कुत्र गतः ? किं कर्तुं गतः ?

इन प्रश्नोंके उत्तर पाठक संस्कृतमेंही दें। यदि कुछ कठिनता प्रतीत हुई तो पूर्व पाठ देख लें। उस पाठमें प्रारंभमें जो वाक्य दिये हैं, उनको देखनेसेही इन प्रश्नोंके उत्तर स्वयं दिये जा सकते हैं।

—o—

पाठ ३

इकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दोंके रूप निम्नलिखित रीतिसे होते हैं-

१ वारि -- जल	४ वारिणे -- जलके लिये
(हे) वारि (हे) जल	५ वारिणः - जलसे
२ वारि—जलको	६ ,, --जलका
३ वारिणा -- जलसे	७ वारिणि -- जलमें

संस्कृत-वाक्य।

१ तत्र कूपे वारि अस्ति। २ सः वृषभः वारि तत्र पिबति। ३ अहं वारिणा स्नानं करोमि। ४ सः वारिणे कूपं गच्छति। तस्मात् वारिणः सः मण्डूकः अत्र आगच्छति। ६ तस्य वारिणः वर्णं पश्य।

भाषा-वाक्य।

१ उस कूपमें जल है। २ वह बैल जल वहां पीता है। ३ मैं जलसे स्नान करता हूं। ४ वह जलके लिये कूएंके पास जाता है। ५ उस जलसे वह मेंडक यहां आता है। ६ उस जलका रंग देख।

संस्कृत-वाक्यानि।

तव गृहे मञ्चकस्य उपरि मया तव पुस्तकं स्थापितं अस्ति। तव पुत्रः अश्वं कदा आरोहति इति त्वं जानासि

किम् ? शत्रून् निहत्य एव राज्यं प्राप्तुं शक्यं अस्ति न अन्यथा । यदा उपासनया ईश्वरस्य प्रसादः भवति तदा एव शाश्वतं सुखं भवति, इति निश्चयः एव अस्ति । यदा दशरथः अयोध्यायां राज्यं अकरोत् तदा तस्मिन् राष्ट्रे दुष्टः पापी चौरः वा न आसीत् । तत्र सर्वः अपि जनः सुखपूर्णः मुदितः ईश्वरभक्तः च आसीत् ।

यथा मूषकः वस्त्रं खादति तथा एव अन्नं अपि खादति एव । यथा मानवः जलं पिबति तथा रसं अपि पिबति एव । सः मनुष्यः आपणं गत्वा आम्रं सदा आनयति खादति च । सः सदा एव आम्रं खादति परन्तु कदाचित् अपि पुस्तकं न पठति । तस्मात् नगरात् त्वं कदा अत्र आगतः ?

यः मनुष्यः इन्द्रियाणि संयम्य ज्ञाननाशकं पापविचारं त्यजति सः एव महात्मा इति उच्यते । ऋषिः मन्त्रविचारं करोति, मुनिः मौनं धारयति, महर्षिः तपः करोति, मनुष्यः भोजनं करोति, योगी योगं आचरति ।

यदा वृक्षं कपिः आरोहति तदा त्वं किं करोषि ? कपिः मनुष्यवत् एव सर्वं व्यवहारं करोति, परन्तु सः पठनं मननं विचारं च कर्तुं न समर्थः भवति ।

वारिधौ क्षारं जलं भवति, कूपे मधुरं जलं भवति । नदी-जलं कदाचित् क्षारं कदाचित् मधुरं अपि भवति ।

——०——

पाठ ४

मम कूपस्य जलं अतीव मधुरं अस्ति, न तथा तव कूपस्य। पुण्यकर्मकर्ता जनः स्वर्गं गच्छति न तथा पापकर्मकर्ता मनुष्यः। अतः त्वं धर्मस्य एव आचरणं कुरु। कदाचित् अपि धर्मस्य विरोधकं पापं न कुरु।

तव गुरोः गृहं कुत्र अस्ति कदा च सः तत्र भवति? मम गुरोः गृहं पुण्यनगरे संस्कृतपाठशालासमीपं एव अस्ति। स तत्र प्रातः सायं च भवति एव। दिवसस्य मध्यसमये न भवति। संस्कृतपाठशालां गत्वा शिष्यान् व्याकरणं पाठयति।

यदा मनुष्यः प्राणं धनं च त्यक्त्वा स्वराष्ट्रार्थं युद्धं करोति, तदा एव विजयं प्राप्नोति। सर्वस्वत्यागेन विना विजयः अशक्यः एव अस्ति।

युद्धसमये दुन्दुभिः शब्दं करोति, सैनिकः धावति, वीरः शस्त्रं गृहीत्वा अग्रे भवति। एवं सर्वत्र वीर्यं शौर्यं च भवति। तेन विजयः भवति।

ये वाक्य पाठक पढ़ें और इस प्रकार अनेक वाक्य करते रहें। यह अच्छा होगा यदि पाठक विविध वाक्य बनाकर कागजपर लिखते रहेंगे। जो जो शब्द आगये हैं उनका उपयोग करके अनेकानेक वाक्य बनानेसे संस्कृतमें अति शीघ्र गति हो सकती है।

संस्कृत-वाक्यानि।

१ अथ वृद्धस्य राज्ञः दशरथस्य एषा मतिः बभूव, यत् जीवति मयि रामः कथं राजा स्यात्। २ तं च समुदितैः गुणैः युक्तं समीक्ष्य, सचिवैः सार्धं निश्चित्य च तस्य यौवराज्यं अमन्यत। ३ नानानागरिकान् पृथग्जानपदान् अपि समानिनाय। ४ ततः सर्वां परिषदं आमन्त्र्य वसुधाधिपः उवाच। ५ कृत्स्नस्य लोकस्य हितं चरत एव मम इदं शरीरं जरितं, अतः विश्रान्तिं अभिरोचये।

भाषा-वाक्य।

१ अब वृद्ध राजा दशरथकी यह बुद्धि हुई, कि [जीवति मयि] मेरे जीवित रहते हुए ही राम कैसे राजा होवे ? २ उसको श्रेष्ठ गुणोंसे युक्त देखकर और मन्त्रियोंके साथ निश्चय कर, उसके यौवराज्यका निश्चय किया। ३ नाना प्रकारके नागरिक और पृथक् पृथक् [जानपदान्] देशोंके जन [अपि] भी [समानिनाय] बुलाये। ४ पश्चात् सब [परिषदं] सभाको आमंत्रण देकर [वसुधा-अधिपः] राजा बोले। ५ [कृत्स्न] सब लोगोंका हित करते हुए ही मेरा यह शरीर [जरितं] बुड्ढा हो गया, इसलिये विश्रांति लेना [अभिरोचये] चाहता हूं।

—०—

पाठ ५

१ श्रेष्ठः हि मम आत्मजः सर्वैः गुणैः । प्रातः यौवराज्ये तं नियोक्ता अस्मि, तद् अनुमन्यताम् । २ ते अपि तं ऊचुः । नृपते ! ते सुतस्य बहवः कल्याणगुणाः । धर्मज्ञः, सत्यसन्धः, शीलवान्, अनसूयकः हि असौ । ३ विजितेन्द्रियः अपि सन् स्वजनवत् पौरान् नित्यं कुशलं पृच्छति । ४ नास्ति तस्य प्रसादः क्रोधश्च कदाचन निरर्थकः । ५ तस्मात् सर्वशत्रुदमनं इमं यौवराज्यस्थं वयं अपि द्रष्टुं इच्छामः ।

भाषा-वाक्य ।

१ श्रेष्ठही है मेरा (आत्म--जः) पुत्र सब गुणोंसे। प्रातःकाल यौवराज्यमें उसको नियुक्त करनेवाला हू, उसके लिये अनुमति दें । २ वे भी उसे बोले । हे राजा ! तेरे (सुतस्य) पुत्रके बहुत कल्याणमय गुण हैं । (असौ) यह धर्म जाननेवाला, सत्य (संध) प्रतिज्ञा करनेवाला, शीलवान् तथा (अन्-असूयकः) अनिन्दक है । ३ जितेन्द्रिय (सन्) होता हुआ भी, अपने जनोंके समान (पौरान्) पुरवासियोंसे नित्य कुशल पूछता है । ४ नहीं है उसकी (प्रसादः) प्रसन्नता और क्रोध (कदाचन) कभी भी निरर्थक । ५ इसलिये हम भी सब शत्रुओंका दमन करनेवाले इस रामको यौवराज्यपर (स्थं) बैठा हुआ देखना चाहते हैं।

संस्कृत-वाक्यानि ।

६ तदा राजा दशरथः प्रत्युवाच । ७ अहो ! प्रीतः अस्मि । रामस्य यौवराज्याय सर्वं एव उपकल्प्यताम् । ८ भोः सुमन्त्र ! अत्र रामः शीघ्रं आनीयताम् ९ सः अपि तथा इति उक्त्वा रामं तत्र आनयांचक्रे । १० रामः प्राञ्जलिः प्रणतः पितुः अन्तिके अभिप्रेत्य स्वं नाम श्रावितवान् । ११ पितुः चरणौ च ववन्दे । तदा राजा तं इदं वचः उवाच । १२ सदृश्यां पत्न्यां उत्पन्नः गुणज्येष्ठः आत्मजः असि, तस्मात् यौवराज्यं अवाप्नुहि । १३ हे पुत्र ! ते स्नेहात् हितं वक्ष्यामि ।

भाषा-वाक्य ।

६ तब राजा दशरथ उत्तर देने लगा । ७ अहो ! मैं सन्तुष्ट हूं । रामके यौवराज्यके लिये सबही सिद्धता होवे । ८ हे सुमन्त्र ! यहां रामको लाओ । ९ उसने भी ठीक ऐसा कहकर रामको वहां पहुंचा दिया । १० रामने (प्राञ्जलिः) हाथ जोड (प्र-नतः) नम्रभावसे (पितुः) पिताके (अन्तिके) पास (अभिप्रेत्य) जाकर अपना नाम [श्रावितवान्] सुनाया । ११ पिताके चरणोंकी वन्दना की । तब राजा उसे यह वचन बोला । १२ तू सदृश धर्मपत्नीमें उत्पन्न, गुणोंसे श्रेष्ठ पुत्र है, इसलिये यौवराज्यको प्राप्त हो । १३ हे पुत्र ! तेरे स्नेहसे कल्याणका उपदेश करता हूं ।

पाठ ६

संस्कृत-वाक्यानि ।

जितेन्द्रियः भव । कामक्रोधसमुत्थितानि व्यसनानि त्यजस्व । यः परोक्षया तथा प्रत्यक्षया अपि वृत्त्या मेदिनीं पालयति, तस्य मित्राणि नन्दन्ति ।

भाषा वाक्य ।

जितेंद्रिय हो । काम और क्रोधसे उत्पन्न व्यसन छोड दो । जो अप्रत्यक्ष तथा प्रत्यक्ष (वृत्त्या) वृत्तिसे (मेदिनीं) पृथिवीका पालन करता है, उसके मित्र आनंदित होते हैं ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः राज्यकर्मणः।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥१॥

अन्वयः -- यदा राजानः धनुषः राजकर्मणः निवृत्ताः अथ विप्राणां मध्यात् उदारधीः जिष्णुः उदतिष्ठत् ।

अर्थ -- जब राजे धनुष्यको सज्य करनेके कर्मसे निवृत्त हुए, तब विप्रोंके बीचमेंसे उदार बुद्धिवाला [जिष्णुः] अर्जुन उठा । [म. भा. आदि. अ. १९०]

उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥

अन्वयः- इन्द्रकेतुसमप्रभं पार्थं संप्रस्थितं दृष्ट्वा विप्रमुख्याः अजिनानि विधुन्वन्तः उदक्रोशन् ।

अर्थ-- [इन्द्रकेतु] बादलसमान तेजस्वी अर्जुनको [संप्रस्थितं] जाते देखकर मुख्य ब्राह्मण [अजिनानि] चर्म [विधुन्वन्तः] कंपाते हुए [उदक्रोशन्] कोलाहल मचाने लगे।

केचिदासीन्विमनसः केचिदासन्मुदान्विताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३ ॥

अन्वयः --केचित् विमनसः आसन्, केचित् मुदान्विताः आसन्, केचित् निपुणाः बुद्धिजीविनः परस्परं आहुः ।

अर्थ- कोई कोई [विमनसः] दुःखी [आसन्] हुए, [केचित्] कोई [मुदा-अन्विताः] आनंदयुक्त हुए, कोई निपुणतायुक्त बुद्धिजीवी विप्र परस्पर बोलने लगे ।

पाठ ७

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः क्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५ ॥
(म. भा. आदि. अ. १९०)

अन्वयः- यत् कर्णशल्यप्रमुखैः लोकविश्रुतैः धनुर्वेदपरायणैः बलवद्भिः क्षत्रियैः न आनतं, हे द्विजाः ! तत् धनुः हि कथं अकृतास्त्रेण, प्राणतः दुर्बलीयसा बटुमात्रेण तु सज्यं कर्तुं शक्यम् ?

अर्थ— जो कर्ण शल्य आदि लोकप्रसिद्ध धनुर्वेदप्रवीण बलवान् क्षत्रियोंने नहीं (आनतं) नमाया, हे द्विजो ! वह धनु कैसे (अकृत-अस्त्रेण) जिसने अस्त्रमें परिश्रम किया नहीं, ऐसे शक्तिसेही दुर्बल (बटुमात्रेण) बालकने ही सज्य करनेके लिये शक्य है ?

अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६ ॥

अन्वयः- चापलात् अपरीक्षिते अस्मिन् कर्मणि असंसिद्धे सर्वराजसु ब्राह्मणाः अवहास्याः भविष्यन्ति ।

अर्थ- चपलतासे (अपरीक्षिते) अनजाने इस कर्ममें (असंसिद्धे) सिद्धि न मिलनेपर सब राजाओंमें ब्राह्मण

हँसीके योग्य बन जायेंगे ।

यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाऽप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥७॥

अन्वयः— यदि एषः दर्पात् हर्षात् वा अपि अथ ब्राह्मण चापलात् धनुः आयन्तुं प्रस्थितः, वार्यतां, साधु मा गमत् ।

अर्थ— यदि यह (दर्पात्) अहङ्कारसे, हर्षसे अथवा ब्राह्मणोंकी चपलतासे धनुष्य (आयन्तुं) झुकानेको (प्रस्थितः) जा रहा है, इसको (वार्यतां) रोको, भला न जाय।

ब्राह्मणाः ऊचुः ।

नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥८॥

अन्वयः — ब्राह्मणाः ऊचुः- अवहास्याः न भविष्यामः लाघवं आस्थिताः च न, लोके महीक्षितां विद्विष्टतां च न गमिष्यामः ।

अर्थ— ब्राह्मण बोले कि, हम हंसनेयोग्य नहीं होंगे, लघुत्वको (आस्थिताः) प्राप्त नहीं होंगे । तथा लोकमें (महीक्षितां) राजाओंके द्वेषको नहीं प्राप्त होंगे ।

समास

अब इस पाठके श्लोकोंमें आये समासोंका विवरण देखिये –

१ उदारधीः= उदारा धीः बुद्धिः यस्य सः (उदार बुद्धि जिसकी वह)

२ विप्रमुख्याः = विप्रेषु मुख्याः [ब्राह्मणोंमें मुख्य]

३ इन्द्रकेतुसमप्रभः = इन्द्रस्य केतुः इन्द्रकेतुः मेघः । इन्द्रकेतोः समा इन्द्रकेतुसमा । इन्द्रकेतुसमा प्रभा यस्य सः । [जिसकी प्रभा इंद्रकेतुके अर्थात् मेघके समान है]

४ बुद्धिजीविनः = बुद्धिभिः जीवन्ति इति बुद्धिजीविनः । [बुद्धिसे जीनेवाले]

५ लोकविश्रुतः = लोके विश्रुतः [लोकमें प्रसिद्ध]

६ धनुर्वेदपरायणः = धनुषः वेदः धनुर्वेदः । धनुर्वेदे परायणः धनुर्वेदपरायणः [धनुर्वेदमें प्रवीण]

७ अपरीक्षितं = न परीक्षितं अपरीक्षितं (अनजाना हुआ)

पाठक [illegible] समासोंका अभ्यास करें और अर्थके अनुसार समास खोलनेका ज्ञान प्राप्त करें । समास बहुत संस्कृतमें ही खोले जाते हैं । इस अभ्यासने पाठकोंकी गति संस्कृतमें अति शीघ्र होगी ।

वाचनपाठः ।

तव गुरोर्गृहं कुत्राऽस्ति ? कदा च स तत्र भवति ? मम गुरोर्गृहं पुण्यनगरे संस्कृत-पाठशाला-समीपमेवाऽस्ति । स तत्र प्रातः सायं च भवत्येव । दिवसस्य मध्यसमये तत्र स न भवति । संस्कृत-पाठ-शालां गत्वा शिष्यान् व्याकरणं पाठयति ।

पाठ ८

पिछले चार पाठोंमें जो संस्कृत वाक्य दिये हैं, उनके संधि बनाकर यहाँ वाक्य दिये जाते हैं। संस्कृत श्लोकोंके अन्वयके संधि भी यहां ही पाठक देखेंगे। यदि पिछले दो पाठ हो चुके हैं, तो यह पाठ बिना कष्ट समझमें आ जायगा—

संस्कृत-वाचन-पाठः।

अथ वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यैषा मतिर्बभूव यज्जीवति मयि रामः राजा कथं स्यात्। तं च समुदितैर्गुणैर्युक्तं समीक्ष्य, सचिवैः सार्धं निश्चित्य च, यौवराज्यममन्यत। नानानागरिकान् पृथग्जनपदानपि समानिनाय।

ततः सर्वां परिषदमामन्त्र्य वसुधाधिप उवाच। कृत्स्नस्य लोकस्य हितं चरत एव ममेदं शरीरं जरितमतो विश्रान्तिम- भिरोचये। श्रेष्ठो हि ममात्मजः सर्वगुणैः। प्रातर्यौवराज्ये तं नियोक्ताऽस्मि। तदनुमन्यताम्। इति।

तेऽपि तमूचुः। नृपते! ते-सुतस्य बहवः कल्याणगुणाः। धर्मज्ञः सत्यसन्धः शीलवाननसूयको रामः। विजितेन्द्रियोऽपि सन्सत्त्वजनवत्पौरान् नित्यं कुशलं पृच्छति। नास्ति तस्य प्रसादः क्रोधश्च कदाचन निरर्थकः। तस्मात्सर्वे शत्रुदमन- मिमं रामं यौवराज्यस्थं वयमपि द्रष्टुमिच्छामः। इति।

तदा राजा दशरथः प्रत्युवाच । अहो ! प्रीतोऽस्मि ! रामस्य यौवराज्याय सर्वमेवोपकल्प्यताम् । भोः सुमंत्र ! अत्र रामः शीघ्रमानीयताम् ।

सोऽपि तथेत्युक्त्वा रामं तत्रानयांचक्रे । रामः प्राञ्जलिः प्रणतः पितुरन्तिकेऽभिप्रेत्य स्वं नाम श्रावितवान् । पितुश्चरणौ च ववन्दे । तदा राजा तमिदं वच उवाच ।

सदृश्यां पत्न्यामुत्पन्नो गुणज्येष्ठ आत्मजोऽसि । तस्माद्यौवराज्यमवाप्नुहि । हे पुत्र ! स्नेहाद्धितं वक्ष्यामि । जितेन्द्रियो भव । कामक्रोधसमुत्थितानि व्यसनानि त्यज । यः परोक्षया तथा प्रत्यक्षयाऽपि वृत्त्या मेदिनीं पालयति, तस्य मित्राणि नन्दन्ति ।

अब श्लोकोंके पाठका सचित्रमेत संस्कृत देखिये—

यदा राजानो धनुषः सज्यकर्मणो निवृत्ता, अथ विप्राणां मध्यादुदारधीर्जिष्णुरुदतिष्ठत् । इन्द्रकेतुसमप्रभं पार्थं संप्रस्थितं दृष्ट्वा विप्रमुख्या अजिनानि विधुन्वन्त उदक्रोशन् ।

केचिद्विमनस आसन्, केचिन्मुदिता आसन्, केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः परस्परमाहुः ।

पाठ ९

यत्कर्णशल्यप्रमुखैर्लोकविश्रुतैर्धनुर्वेदपरायणैर्बलवद्भिःक्षत्रियैर्नानतं, हे द्विजाः ! वद्धनुर्हि कथमकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा बटुमात्रेण तु सज्यं कर्तुं शक्यम् ? चापलादपरीक्षितेऽस्मिन् कर्मण्यसंसिद्धे सर्वराजसु ब्राह्मणा अवहास्या भविष्यन्ति । यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाऽप्यथ ब्राह्मणचापलाद्वा राजन्तं प्रस्थितो, वार्यतां, साधु मा गमत् ।

ब्राह्मणा ऊचुः, अवहास्या न भविष्यामो, लाघवमास्थिताश्च न, लोके महीक्षितां विद्विष्टतां च न गमिष्यामः ।

चारों पाठोंका सरल संस्कृत यह है । इसमें संधि बना दिये हैं । पाठक दोचार बार पढेंगे तो उनके मनमें सबका अर्थ आ सकता है । तथापि किसी स्थानका अर्थ समझमें न आगया, तो वह वाक्य पिछले पाठोंमें देख सकते है, ऐसा करनेसे सब शंका निवृत्त हो जायगी । अब यहां कुछ संधि खोल कर बताते हैं ।

राज्ञो दशरथस्य–राज्ञः दशरथस्य ।

दशरथस्यैषा—दशरथस्य एषा ।

गुणैर्युक्तं–गुणैः युक्तं ।

पृथग्ज्ञानपदान्–पृथक् ज्ञानपदान् ।

विजितेन्द्रियोऽपि--विजितेन्द्रियः अपि ।

प्रीतोऽस्मि–प्रीतः अस्मि ।

प्रत्यक्षयाऽपि–प्रत्यक्षया अपि ।

अब संस्कृत वाक्योंके अर्थ संस्कृतमेंही देते हैं।

१ वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यैषा मतिर्बभूव = जरठस्य नृपतेर्दशरथस्यैषा बुद्धिः सञ्जाता ।

२ तं च समुदितैर्गुणैर्युक्तं समीक्ष्य, सचिवैः सार्धं निश्चित्य च, तस्य यौवराज्यममन्यत = तं च शोभनैः शुभगुणैर्मण्डितं दृष्ट्वा, मन्त्रिभिः सह निश्चयं कृत्वा च, तस्य युवराजपदाभिषेचनममन्यत ।

३ ते सुतस्य बहवः कल्याणगुणाः = तव पुत्रस्य अनेकाः शोभना गुणाः सन्ति ।

४ अहो ! प्रीतोऽस्मि = अहो ! संतुष्टोऽस्मि।

५ यदा राजानो धनुषः सज्यकर्मणो निवृत्ताः = यस्मिन् काले क्षत्रिया धनुष्यस्य सज्यकरणप्रयत्नात् परावृत्ताः।

६ तदा विप्राणां मध्यादुदारधीर्जिष्णुरुदतिष्ठत् = तस्मिन् काले ब्राह्मणानां मध्यादुदारबुद्धिरर्जुन उत्थितवान् ।

पाठक ये वाक्य बारबार पढें। संस्कृतकाही अर्थ संस्कृतमें कैसा दिया जाता है और वह कैसा सुगम होता है, यह देखें और अनुभव करें। इसको पाठक बहुत वार पढें। बहुत वार पढनेसे ही बहुत लाभ होगा।

—०—

पाठ १०

इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये। ये अकारान्त पुल्लिंग शब्द हैं। इनके रूप पाठक बना सकते हैं—

शब्दार्थ ।

अंशः—भाग	कालः-समय
स्नेहः—मित्रता	अकालः-अयोग्य समय
अभ्यासः—अभ्यास	विरोधः-विरोध, झगडा
वेदः—वेद	कालज्ञः-समय जाननेवाला
जनः—मनुष्य	जलदः-मेघ, बादल
उदयः—उदय	आतपः-धूप, सूर्यकिरण
समुद्रः—सागर	क्रमः-क्रम
क्रोधः—क्रोध, गुस्सा	पराक्रमः-पराक्रम
दण्डः—दण्ड	विक्रमः-पराक्रम
कर्णः-कान	करः-हाथ

इन शब्दोंके विभक्तियोंके रूप आप पूर्व बतायी रीतिसे बना सकते हैं। अब ये वाक्य पढ़िये।—

संस्कृत-वाक्यानि ।

सः महाबाहुः भीमः गदां गृहीत्वा युद्धाय गतः । स महाबाहुर्भीमो गदां गृहीत्वा युद्धाय गतः = वह महाबाहु भीम गदा लेकर युद्धके लिये गया ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अयं अध्ययनस्य कालः सञ्जातः । २ गच्छ स्वकीयं स्थानं, पुस्तकं गृहीत्वा अभ्यासं कुरु । ३ कारणं विना तेन सह विरोधं मा कुरु । ४ सः सूर्यस्य आतपे भ्रमणं करोति । ५ विक्रमयुक्तस्य क्षत्रियस्य सर्वत्र यशः भवति । ६ आकाशे इदानीं जलदः नास्ति, अतः अद्य वृष्टिः न भविष्यति । ७ अद्य प्रातः यदा सूर्यस्य उदयः जातः, तदा एव त्वया एतत् कर्म कृतम् । ८ दण्डेन सर्पं हन्मि । ९ समुद्रस्य जलं क्षारं भवति तथा तडागस्य जलं क्षारं न भवति । १० क्रोधं कदापि मा कुरु ।

भाषा-वाक्य

१ यह पढनेका समय हुआ है । २ जा अपने स्थानपर, पुस्तक लेकर अभ्यास कर । ३ कारणके विना उसके साथ झगडा न कर । ४ वह सूर्यकी धूपमें भ्रमण करता है । ५ पराक्रमी क्षत्रियका सर्वत्र यश होता है । ६ आकाशमें अब मेघ नहीं है, इसलिये वर्षा नहीं होगी । ७ आज सवेरे जब सूर्यका उदय हुआ तब ही तूने यह कर्म किया । ८ दण्डसे सांपको मारता हूं । ९ सागरका जल खारा होता है, वैसा तालाबका जल खारा नहीं होता है । १० गुस्सा कभी न कर ।

पाठ १

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स जनः यथा कर्णेन शृणोति, तथा त्वं अपि शृणोषि । २ मम एव सनातनः अंशः जीवलोके जीवभूतः। ३ अस्मिन् मम सहोदरस्नेहः अस्ति एव । ४ विद्याभ्यासेन एव मनुष्यस्य उद्धारः भवितुं शक्यः, न अन्यथा। ५ कालज्ञः यथाकालं पुरुषार्थं करोति । ६ धर्मज्ञस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य हास्तिनापुरे कदा शासनं आसीत् ? ७ मन्त्रज्ञं मन्त्रिवरं आहूय राजा किं करोति ? ८ यत्र गुरुः वसति, तत्र अधुना गच्छ ।

भाषा-वाक्य

१ वह मनुष्य जैसा कानसे सुनता है वैसा तू भी सुनता है। २ मेरा ही सनातन अंश जीवलोकमें जीव बना है । ३ इसमें मेरा (सह-उदर) एक पेटसे जन्म होनेकी मित्रता है ही । ४ विद्याभ्याससे ही मनुष्यका उद्धार होना शक्य है, नहीं दूसरे प्रकारसे । ५ समय जाननेवाला योग्य कालमें पुरुषार्थ करता है । ६ धर्म जाननेवाले राजा युधिष्ठिरका (हस्तिनापुरे) देहलीमें कब राज्यशासन था ? ७ विचार जाननेवाले मंत्रिश्रेष्ठको बुलाकर राजा क्या करता है ? ८ जहां गुरु रहता है, वहां अब जा ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

९ तत् भाषणं श्रुत्वा नारदप्रमुखाः सर्वे अपि मुनयः तत्र नैव स्थिताः । १० तस्य युद्धस्य अन्ते तव पुत्रः कुत्र गतः ? ११ कुलस्य यशोवर्धनः एक एव वीरः पुत्रः श्रेयान् भवति, न तु कुलघातिनः शतशः पुत्राः । १२ स तथा इति उक्त्वा युद्धाय प्रवृत्तः । १३ तस्मात् यज्ञात् निर्मलं यशः सर्वत्र प्रसृतम् । १४ त्वं पायसं पीत्वा पुष्टः भवसि किम् ? १५ यदा चैत्रः मासः भवति, तदा घर्मः अधिकः एव अस्मिन् देशे भवति । १६ यदा राजपुत्रस्य जन्म भवति, तदा अत्र महान् उत्सवः भवति ।

भाषा-वाक्य

९ वह भाषण सुनकर नारद आदि सब मुनि वहां नहीं रहे । १० उस युद्धके अन्तमें तेरा पुत्र कहां गया ? ११ कुलका यश बढानेवाला एकही वीर पुत्र श्रेयस्कर होता है, परन्तु कुलघातक सैकडों पुत्र नहीं । १२ वह ठीक ऐसा कहकर युद्धके लिये प्रवृत्त हुआ । १३ उस यज्ञसे निर्मल यश सर्वत्र फैला । १४ तू पायस पीकर पुष्ट होता है क्या ? १५ जब चैत्र महिना होता है, तब गर्मी अधिक ही इस देशमें होती है । १६ जब राजपुत्रका जन्म होता है, तब यहां बडा उत्सव होता है ।

पाठ १२

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मंथरा तु अयोध्यां पुरीं सर्वैश्शृङ्गारैः उद्भासितां, उच्छ्रितध्वजमालिनीं दृष्ट्वा, परं विस्मयं आगता । २ सा अदूरस्थितां धात्रीं पप्रच्छ । ३ धात्री तु हर्षेण विदीर्यमाणा इव रामस्य यौवराज्याभिषेकवृत्तान्तं मंथरायै आचचक्षे। ४ श्रुतमात्रेण तु धात्र्याः वचनेन क्षिप्रं अमर्षिता कुब्जा मंथरा । ५ क्रोधेन दह्यमाना इव पापदर्शिनी, मंथरा शयानां एव कैकेयीं गत्वा इदं अब्रवीत् ।

भाषा-वाक्य

१ मंथरा तो अयोध्या नगरीको सब (शृंगारैः) सजावटोंसे (उद्भासितां) तेजस्वी (उच्छ्रित) ऊंचे किये हुये (ध्वजमालिनीं) झंडोंकी मालासे युक्त देखकर, बडे (विस्मयं) आश्चर्यको प्राप्त हो गई । २ उसने समीप स्थित दाईसे (पप्रच्छ) पूछा । ३ दाई तो हर्षसे फट जानेके समान होकर रामके यौवराज्याभिषेकका वृत्तांत मंथरासे कहने लगी । ४ सुनते ही दाईके वचनसे (क्षिप्रं) तत्काल (अमर्षिता) क्रोधित हुई (कुब्जा) टेढी मंथरा । ५ क्रोधसे जली हुईके समान पापी मंथरा सोनेवाली कैकेयीके पास जाकर यह बोली ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

६ उत्तिष्ठ मूढे ! शेषे किं? भयं अभिवर्तते त्वाम् । ७ दशरथः यौवराज्ये रामं अभिषेक्ष्यति । सा अहं अनलेन दह्यमाना इव अस्मि, तव हितार्थं अत्र आगता । ८ हे महिषि ! कथं त्वं राजधर्माणां उग्रत्वं न अवबुध्यसे ? ९ तव भर्ता दशरथः त्वयि अनर्थकं सान्त्वं प्रयुंजानः अपि अद्य कौसल्यां अर्थेन एव योजयिष्यति । १० ते भरतं बन्धुषु अपवाह्य श्वः प्रभाते रामं निष्कंटके राज्ये स्थापयित्वा । ११ हे कैकेयी ! सा त्वं आत्मनः हितं कुरु इदानीम् । त्रायस्व आत्मानं पुत्रं भरतं मां च ।

भाषा-वाक्य

६ उठ मूर्खे ! सोती है क्यों ? भय आया है तेरे प्रति । ७ दशरथ यौवराज्यपर रामको अभिषेक करेगा । वह मैं (अनलेन) अग्निसे जली हुईके समान हुई हूं, तेरे हितके लिये यहां आयी हू । ८ हे रानी ! कैसे तू राजनीतिका उग्रत्व नहीं जानती ? ९ तेरा पति दशरथ तेरे लिये निरर्थक शांतिका भाषण (प्रयुंजानः) करनेवाला आज कौसल्याको धनसे ही संयुक्त करेगा । १० तेरे भरतको भाइयोंके पास भेजकर कल प्रातःकाल रामको निष्कंटक राज्यमें स्थापन करेगा । ११ हे कैकेयी ! वह तू अपना हित कर अब । रक्षा कर अपनी, पुत्र भरतकी और मेरी ।

पाठ १३

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ हर्षपूर्णा शयनात् उत्थिता कैकेयी इदं अब्रवीत् । २ मंथरे ! इदं तु मह्यं त्वया परमं प्रियं आख्यातम् । ३ न अहं रामे वा भरते वा विशेषं उपलक्षये । ४ मंथरा तु तदा दुःखिता, एनां कैकेयीं उवाच च । ५ बालिशे ! किमथ अस्थाने हर्षं कृतवती असि ? शोकसागरस्य मध्यगतां अपि आत्मानं न अवबुध्यसे ? ६ सुभगा किल कौसल्या, यस्याः पुत्रः यौवराज्ये अभिषेक्ष्यते । तां एव कौसल्यां इदानीं दासीवत् त्वं उपस्थास्यसि । ७ ते पुत्रः अपि रामस्य दास्यं कुर्यात् ।

भाषा-वाक्य

१ हर्षसे परिपूर्ण होकर शयनसे उठी कैकेयी यह बोली । २ मंथरे ! यह तो मेरे लिये तूने परम प्रिय कहा । ३ नहीं मैं राममें अथवा भरतमें विशेष भेद देखती हूं । ४ मंथरा तो तब दुःखी हुई, इस कैकेयीसे बोली । ५ मूढे ! क्यों (अस्थाने) अयोग्य स्थानमें हर्ष करती ? शोकसमुद्रके मध्यमें पहुंचती हुई, अपने आपको भी नहीं जानती ? ६ भाग्यवान् निश्चयसे कौसल्या है, जिसका पुत्र यौवराज्यपर अभिषिक्त होगा । उसी कौसल्याके पास अब दासीके समान तू रहेगी । ७ तेरा पुत्र रामका दास्य करेगा ।

समास

अब इस पाठमें कुछ समास देखिये—

१ अदूरस्थिता = दूरे स्थिता दूरस्थिता । न दूरस्थिता अदूरस्थिता । (जो नहीं दूर खडी-समीप खडी हुई)

२ उग्रत्वं = उग्रस्य भावः उग्रत्वं (उग्रका गुण उग्रत्व है)

३ अनर्थकं = न विद्यते अर्थः अस्मिन् तत् अनर्थकम् । (जो धन देनेवाला नहीं, निरर्थक)

४ हर्षपूर्णा = हर्षेण पूर्णा । (हर्षसे परिपूर्ण)

५ अस्थानं = न स्थानं अस्थानम् । (जो स्थान नहीं)

६ शोकसागरः = शोकस्य सागरः शोकसागरः । (शोकका समुद्र)

७ मध्यगता = मध्ये गता मध्यगता । (बीचमें प्राप्त)

इस प्रकार पाठक समासोंका अभ्यास करें । समास खोलनेसे उनका अर्थ शीघ्रही ध्यानमें आता है।

संधि किये हुए वाक्य ।

दशरथो यौवराज्ये राममभिषेक्ष्यति । साऽहमनलेन दह्यमानेवास्मि, तव हितार्थमत्रागता । हे महिषि ! कथं त्वं राजधर्माणामुग्रत्वं नावबुध्यसे ? तव भर्ता दशरथस्त्वय्यनर्थकं सान्त्वं प्रयुञ्जानोऽप्यद्य कौसल्यामर्थेनैव योजयिष्यति ।

पाठ १४

कोचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९ ॥
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ॥ १० ॥
(महाभारत आदि० १९०)

अन्वयः—केचित् आहुः युवा, श्रीमान्, नागराजकरोपमः, पीनस्कंधोरुबाहुः, धैर्येण हिमवान् इव, सिंहखेलगतिः, श्रीमान् मत्तनागेन्द्रविक्रमः । उत्साहात् अनुमीयते इदं कर्म अस्मिन् संभाव्यम् ।

अर्थ-कोई बोले कि यह (युवा) जवान, श्रीमान्, (नागराज-कर-उपमः) गजराजकी सूंडके समान् हाथवाला, (पीनस्कंध-उरु-बाहुः) विशाल गर्दन ऊरु और बाहुवाला, धैर्यसे हिमाचल जैसा, सिंहके खेलकी नाई चलनेवाला, श्रीमान्, उन्मत्त (नाग-इंद्र-विक्रमः) गजश्रेष्ठके समान विक्रमी है । इसके उत्साहसे अनुमान होता है कि यह कर्म इसमें संभवनीय है ।

शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ।
न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११ ॥
ब्राह्मणानामसाध्यं च नृषु संस्थानचारिषु ।

अन्वयः-अस्य महोत्साहा शक्तिः । अशक्तः हि स्वयं न

व्रजेत् । लोकेषु तत् किञ्चित् कर्म न विद्यते यत् संस्थानचारिषु नृपु ब्राह्मणानां असाध्यं भवेत् ॥

अर्थ—इसकी बडी उत्साहकी शक्ति है। (हि) क्योंकि अशक्त स्वयं ही नहीं जायेगा। लोकोंमें वह कोई भी कर्म नहीं है कि जो [संस्थानचारिषु] संघोंमें चलनेवाले मनुष्योंमें ब्राह्मणोंके लिये असाध्य हो।

अब्भक्षा वायु भक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ॥ १२ ॥
दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयांसः स्वतेजसा।
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन् ॥ १३ ॥
सुखं दुःखं महद् ह्रस्वं कर्म यत्समुपागतम्।

अन्वयः—अब्भक्षाः वायुभक्षाः फलाहाराः, दृढव्रताः, दुर्बलाः अपि विप्राः हि स्वतेजसा बलीयांसः। सत् असत्, सुखं दुःखं, महत् ह्रस्वं, यत् समुपागतं कर्म वा समाचरन् ब्राह्मणः न अवमन्तव्यः।

अर्थ--(अप्-भक्षाः) जलभक्षण करनेवाले, वायुभक्षण करनेवाले, फलभोजन करनेवाले, दृढव्रती, दुर्बल भी ब्राह्मण हुए तो भी अपने तेजसे बलवान् ही होते हैं। इस कारण भला बुरा, सुखदाई दुःखदाई, बडा छोटा जो कोई (समुपागतं) प्राप्त कर्म हो उसको (समाचरन्) करनेवाले ब्राह्मणका अवमान नहीं करना चाहिये।

पाठ १५

जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया युधि ॥ १४ ॥
पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।

अन्वयः--जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रियाः निर्जिताः । ब्रह्मतेजसा अगस्त्येन अगाधः समुद्रः पीतः ।

अर्थ—जमदग्निपुत्र परशुरामने युद्धमें क्षत्रियोंका (निर्जिताः) पराभव किया । ब्रह्मतेजसे तेजस्वी अगस्त्यने अगाध समुद्र [पीतः] पीया था ।

तस्मात् ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेष धनुर्महान् ॥ १५ ॥
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ।

अन्वयः--तस्मात् सर्वे अत्र ब्रुवन्तु, एष महान् बटुः धनुः शीघ्रं आरोपयतु वै । द्विजर्षभाः तथा इति ऊचुः ।

अर्थ--इसलिये सब यहां (ब्रुवन्तु) बोलें कि यह बडा युवक धनुपर शीघ्र गुण चढावे ही । ब्राह्मणश्रेष्ठोंने वैसा हो ऐसा कहा ।

एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ॥ १६ ॥
अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

अन्वयः—विविधाः गिरः एवं विलपतां तेषां विप्राणां अर्जुनः धनुषः अभ्याशे गिरिः इव अचलः तस्थौ ।

अर्थ--विविध (गिरः) भाषण इस प्रकार (विलपतां) बोलनेवाले उन ब्राह्मणोंके बीचमेंसे अर्जुन

(गिरिः) पर्वतके समान (अ-चलः) स्थिर (तस्थौ) खडा हुआ।

समास।

इस पाठमें आये हुए समासोंका, परिचय अब दिया जाता है—

१ नागराजकरोपमः- नागानां राजा नागराजः। नागराजस्य करः नागराजकरः। नागराजकरस्य उपमा यस्य सः नागराजकरोपमः। (हाथियोंमेंसे श्रेष्ठ हाथीकी सूंडकी उपमा है जिसकी।)

२ पीनस्कन्धोरुबाहुः- स्कन्धः च ऊरू च बाहू च स्कन्धोरुबाहवः। पीनाः स्कन्धोरुबाहवः यस्य सः पीनस्कन्धोरुबाहुः। (जिसके कंधे, ऊरु और बाहु विशाल हैं।)

३ मत्तनागेन्द्रविक्रमः- नागानां इन्द्रः नागेन्द्रः। मत्तः च असौ नागेन्द्रः च मत्तनागेन्द्रः। मत्तनागेन्द्रस्य विक्रमः इव विक्रमः यस्य। (उन्मत्त गजराजके समान विक्रमी)

४ अशक्तः- न शक्तः। (शक्तिरहित।)

५ दृढव्रतः- दृढं व्रतं यस्य सः। (दृढ नियमवाला)

इस पाठके श्लोकोंमें कई और भी समास हैं। सब यहां दिये नहीं हैं। जो दिये हैं उनको ही वारंवार पाठक पढें। वारंवार पढनेसे ही समासका तत्व समझनेका ज्ञान प्राप्त हो सकता है। इसलिये समासका विवरण जो संस्कृतमें दिया है, उसको पाठक वारंवार पढें।

पाठ १६

गत दो पाठोंमें जो संस्कृत वाक्य दिये हैं, उनके संधि बनाकर सरल संस्कृत वाक्य इस पाठमें देते हैं—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

(१)

मन्थरा त्वयोध्यां पुरीं सर्वशृंगारैरुद्भासितामुच्छ्रितध्वजमालिनीं दृष्ट्वा परं विस्मयमागता । साऽदूरास्थितां धात्रीं पप्रच्छ । धात्री तु हर्षेण विदीर्यमाणेव रामस्य यौवराज्याभिषेकवृत्तान्तं मन्थराया आचचक्षे । श्रुतमात्रेण तु धात्र्या वचनेन क्षिप्रममर्षिता कुब्जा मन्थरा । क्रोधेन दह्यमानेव मन्थरा पापदर्शिनी शयानामेव कैकेयीं गत्वेदानीमिदमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ मूढे ! शेषे किम् ? भयमभिवर्तते त्वाम् । दशरथो यौवराज्ये राममभिषेक्ष्यति । साऽहमनलेन दह्यमानेवास्मि । तव हितार्थमत्रागता । हे महिषि ! कथं त्वं राजधर्माणामुग्रत्वं नावबुध्यसे ? तव भर्ता दशरथस्त्वय्यनर्थकं सान्त्वं प्रयुञ्जानोऽप्यद्य कौसल्यामर्थेनैव योजयिष्यति । ते भरतं बन्धुष्वपवाह्य श्वः प्रभाते रामं निष्कण्टके राज्ये स्थापयिता ।

हे कैकेयि ! सा त्वमात्मनो हितं कुर्विदानीम् । त्रायस्वास्मानं पुत्रं भरतं मां च । हर्षपूर्णा शयनादुत्थिता कैकेयी-

दमब्रवीत् । मंथरे ! इदं तु मह्यं त्वया परमं प्रियमाख्यातम् । नाहं रामे वा भरते वा विशेषमुपलक्षये ।

मंथरा तु तदा दुःखिता । एनां कैकयीमुवाच । बालिशे ! किमर्थमस्थाने हर्षं कृतवत्यसि ? शोकसागरस्य मध्यगत-मप्यात्मानं नावबुध्यसे । सुभगा किल कौसल्या, यस्याः पुत्रो यौवराज्येऽभिषेक्ष्यते । तामेव कौसल्यामिदानीं दासी-वत्त्वमुपस्थास्यसि । ते पुत्रोऽपि रामस्य दास्यं कुर्यात् ।

(१)

अब पूर्व पाठके श्लोकोंके अन्वयका सन्धियुक्त संस्कृत देखिये—

केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः पीनस्कन्धोरुबाहु-र्धैर्येण हिमवानिव सिंहखेलगतिर्मत्तनागेन्द्रविक्रमः । उत्साहा-दनुमीयत, इदं कर्मास्मिन्संभाव्यम् ।

अस्य महोत्साहा शक्तिः । ह्यशक्तः स्वयं न व्रजेत् । लोकेषु तत्किञ्चित्कर्म न विद्यते, यत्संस्थानचारिषु नृषु ब्राह्मणानामसाध्यं भवेत् ।

अब्भक्षा वायुभक्षाः फलाहारा दृढव्रता दुर्बला अपि विप्रा हि स्वतेजसा बलीयांसः । सदसत् सुखं दुःखं महद्दूस्वं यत्समुपागतं कर्म वा समाचरन् ब्राह्मणो नावमन्तव्यः ।

पाठ १८

अब इस पाठमें निम्नलिखित अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंका अभ्यास कीजिये—

व्यवहारः- व्यापार
यवः- जौ
उपयोगः- उपयोग
अभियोगः- लगना, मुकद्दमा, युद्ध
दिवाकरः- सूर्य
न्यासः- रखना
वत्सः- बछडा
बालः- बालक
गन्धः- गंध, सुगंध
स्पर्शः- स्पर्श
संयोगः- संयोग

दरिद्रः- दरिद्री, निर्धन
पुरुषः- पुरुष
पुरुषोत्तमः- पुरुषोंमें उत्तम
प्रणयः- प्रीति, मित्रता
दम्भः- ढोंग
स्वेदः- पसीना
कण्टकः- कांटा
संस्कारः- संस्कार
रसः- रस
भेदः- भेद
दीपः- दीप

अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके सातों विभक्तियोंके रूप बनाना पाठक जानते ही हैं। अतः वे इन शब्दोंके रूप बनाकर विविध वाक्य बना सकते हैं—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्यवहारे कुशलः पुरुषः विजयं प्राप्नोति । २ सः दिने यवान् रात्रौ च व्रीहीन् भक्षयति । ३ यः बलस्य उपयोगं जानाति, सः एव श्रेष्ठः भवति, न अन्यः । ४ त्वया तेन सह किमर्थं अभियोगः कृतः ? ५ राष्ट्रस्य उद्धाराय सर्वस्वस्य न्यासः कर्तव्यः एव । ६ स बालः भूत्वा वृद्धः इव वदति । ७ तं गोवत्सं इदानीं अत्र आनय । ८ तस्य पुष्पस्य गन्धः शोभनः अस्ति । ९ यदा पिता बालकं पश्यति, तदा सुखी भवति । १० एष पूर्वमार्गेण सह पश्चिममार्गस्य संयोगः अस्ति । ११ दरिद्रः पुरुषः धनहीनः भवति ।

भाषा-वाक्य

१ व्यवहारमें कुशल मनुष्य विजय प्राप्त करता है । २ वह दिनमें जौ और रात्रिमें चावल खाता है । ३ जो बलका उपयोग जानता है, वही श्रेष्ठ होता है, दूसरा नहीं । ४ तूने उससे किस लिये युद्ध किया ? ५ राष्ट्रके उद्धारके लिये सर्वस्वका दान करना ही चाहिये । ६ वह बालक होकर भी वृद्धके समान बोलता है । ७ उस गोवत्सको अब यहां ला । ८ उस फूलका गन्ध उत्तम है । ९ जब पिता बालकको देखता है, तब सुखी होता है । १० यह पूर्व मार्गके साथ पश्चिम मार्गका संयोग है । ११ दरिद्र मनुष्य धनहीन होता है ।

—०—

पाठ १७

जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रिया निर्जिताः। ब्रह्मतेजसाऽगस्त्येनागाधः समुद्रः पीतस्तस्मात्सर्वेऽत्र ब्रुवन्त्वेपमहान्वेडुर्धनुः शीघ्रमारोपयतु वै। द्विजर्षभास्तथेत्यूचुः।

विविधा गिर एवं विलपतां तेषां विप्राणामर्जुनो धनुषोऽभ्याशे गिरिरिवाचलस्तस्थौ।

पूर्व स्थानके पाठोंका सरल संस्कृत यह है। इसमें संधि किये गये हैं। पाठक दोचार बार पढेंगे तो उनको यह भी समझमें आ जायगा। यदि किसी स्थानपर समझमें नहीं आया, तो वे उस वाक्यको पूर्व पाठोंमें देखकर उसका अर्थ जान सकते हैं। अब थोडेसे संधि खोलकर बताये जाते हैं—

शृंगारैरुद्भासिता = शृंगारैः उद्भासिता।
दह्यमानेव = दह्यमाना इव।
गत्वेदानीं = गत्वा इदानीं।
त्वय्यनर्थकं = त्वयि अनर्थकं।
बन्धुष्वपवाह्य = बन्धुषु अपवाह्य।
कैकेयीदमब्रवीत् = कैकेयी इदं अब्रवीत्।
कृतवत्यसि = कृतवती असि।
केचिदाहुः = केचित् आहुः।

अब कुछ संस्कृत वाक्योंका अर्थ संस्कृतमें ही दिया जाता है—

संस्कृत वाक्योंका संस्कृतमें अर्थ ।

१ साऽदूरस्थितां धात्रीं पप्रच्छ = सा समीपस्थां उपमातरं अपृच्छत् ।

२ उत्तिष्ठ मूढे = उत्तिष्ठ मूर्खे ।

३ साऽहमनलेन दह्यमानेवास्मि = सा अहं अग्निना ज्वलिता इव अस्मि ।

४ सा त्वमात्मनो हितं कुर्विदानीं = त्वं सा स्वकीयं मङ्गलं विधेहि अधुना ।

५ इदं तु मह्यं त्वया परमं प्रियमाख्यातं = एतत् तु मह्यं त्वया अत्यन्तं प्रीतिकरं कथितम् ।

६ शोकसागरस्य मध्यगतमप्यात्मानं नावबुध्यसे = दुःखसमुद्रस्य अन्तर्गतं अपि आत्मानं न जानासि ।

७ ते पुत्रोऽपि रामस्य दास्यं कुर्यात् = तव सुतः अपि रामचन्द्रस्य सेवां कुर्यात् ।

इस प्रकार संस्कृतका अर्थ संस्कृतमें करनेसे आपका संस्कृतके साथ परिचय बहुत ही बढ़ जायगा ।

पाठ १९

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषस्य भाग्यं देवः न जानाति, कुतः मनुष्यः ? २ पुरुषः पुरुषोत्तमस्य उपासनां करोतु । ३ दम्भेन मनुष्यस्य अधःपातः भवति । ४ ग्रीष्मकाले मनुष्यस्य शरीरात् स्वेदः निःसरति । ५ यदि वृक्षस्य कण्टकः पादे प्रविशति, तर्हि कण्टकेन एव सः वहिः निःसार्यः । ६ संस्कारेण हीनः शूद्रः। संस्कारेण एव द्विजः भवति । ७ फलानां मधुरः रसः एव पेयः । ८ भेद एव युद्धस्य मूलं अस्ति । ९ अन्धकारे दीपः एव मार्गं दर्शयति । १० अन्नस्यार्धभागं शूद्राय स ददाति।

भाषा-वाक्य

१ पुरुषका भाग्य देव नहीं जानता, कैसे मनुष्य जानेगा ? २ पुरुष पुरुषश्रेष्ठकी उपासना करे । ३ ढोंगसे मनुष्यका अधःपात होता है। ४ ग्रीष्मकालमें मनुष्यके शरीरसे पसीना निकलता है । ५ यदि वृक्षका कांटा पांवमें प्रवेश करता है, तो कांटेसे ही वह बाहर निकालना योग्य है । ६ संस्कारसे हीन शूद्र । संस्कारसे ही द्विज होता है । ७ फलोंका मधुर रस ही पीनेयोग्य है। ८ भेद ही लडाईका मूल है। ९ अंधकारमें दीप ही मार्ग बताता है । १० अन्नका आधा भाग शूद्रको वह देता है ।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

यथा शूद्रः अन्नं खादति, तथा एव इतरः जनः भोजनं करोति । गान्धारी दुर्योधनं पुत्रं अजनयत् । कुन्ती च युधिष्ठिरं पुत्रं अजनयत् । राजा सैनिकान् दूरतः विसृज्य आश्रमं गच्छति । तस्य शब्दं श्रुत्वा राक्षसी तत्र एव आगता । पूजितः मुनिः इदं वचनं अब्रवीत् यत् सत्यं एव परमः धर्मः इति । सा कन्या तस्मिन् एव आश्रमे विद्याऽध्ययनादिकं समाप्य स्वगृहं आगता । तेन राज्ञा तस्मै जनाय धनं दत्तं, तत् धनं गृहीत्वा सः देशान्तरं गतः तत्र विद्याऽध्ययनं कर्तुम् । ज्ञानात् एव बन्धनात् मुक्तिः भवति, तथा कर्मकरणात् अपि भवति ।

संधि किये हुए वाक्य ।

यथा शूद्रोऽन्नं खादति तथैवेतरो जनो भोजनं करोति । गान्धारी दुर्योधनं पुत्रमजनयत् कुन्ती च युधिष्ठिरं पुत्रमजनयत् । राजा सैनिकान्दूरतो विसृज्याश्रमं गच्छति । तस्य शब्दं श्रुत्वा राक्षसी तत्रैवागता । पूजितो मुनिरिदं वचनमब्रवीद्यत्सत्यमेव परमो धर्म इति । सा कन्या तस्मिन्नेवाश्रमे विद्याऽध्ययनादिकं समाप्य स्वगृहमागता ।

पाठ २०

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं तु उक्ता कैकेयी क्रुद्धा बभूव । अब्रवीत् च मंथराम् । रामं वनं अद्य क्षिप्रं प्रस्थापयामि । २ भरतं एव यौवराज्ये अभिषेचये । एतत् तु सम्पश्य केनापि उपायेन साधयेदम् । ३ पापदर्शिनी मंथरा अपि रामार्थं उपहसन्ती कैकेयीं अब्रवीत् । हन्त इदानीं पश्य, यथा ते भरतः राज्यं प्राप्स्यति । ४ पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिः देवराज्यस्य साहाय्यं अकरोत् । ५ तदा त्वां एव उपादाय गत आसीत् । ६ शम्बरासुरेण तत्र राजा महायुद्धं अकरोत् ।

भाषा-वाक्य

१ इस प्रकार कहनेपर कैकेयी क्रुद्ध हो गई और बोली मंथरासे । रामको वनमें आज शीघ्र भेजूंगी । २ भरतको ही यौवराज्यपर अभिषेक करूंगी । यह तो देख लेना, किसी उपायसे यह सिद्ध कर । ३ पापी मंथरा भी रामके कारण उपहास करनेवाली कैकेयीसे बोली । अजी, अब देख कैसा तेरा भरत राज्य प्राप्त करेगा । प्राचीन समयमें देव और असुरोंके युद्धमें तेरा पति देवराजकी सहायता करता रहा । ७ तुझे ही लेकर गया था । ६ शंबरासुरसे वहां राजाने बडा युद्ध किया ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ यदा असुरैः शस्त्रैः शकलीकृतः राजा अभवत्, तदा त्वया एव तत्र रक्षितः । ८ तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ । ९ सः च त्वया उक्तः, यदा इच्छेयं तदा गृह्णीयां इति । १० याचस्व अधुना तौ वरौ । भरतस्य अभिषेचनं रामस्य प्रव्राजनं वर्षाणि चतुर्दश, इति रूपौ द्वौ वरौ । ११ तावता हि कालेन स्थिरो भविष्यति पुत्रः ते प्रजाभावगत-स्नेहः । १२ पश्चात् कैकेयी एवं प्रोत्साहिता आभरणानि मुक्त्वा क्रोधागारं प्रविश्य, भूमौ एव निपतिता ।

भाषा-वाक्य

७ असुरोंने शस्त्रोंसे राजा जर्जरित किया तब तूने ही वहां रक्षित किया । ८ सन्तुष्ट हुए उस राजाने दो वर तेरे लिये दिये । ९ उससे तुमने कहा कि जब इच्छा करूंगी तब लूंगी । १० मांग अब वे दो वर । भरतका राज्याभिषेक और रामको बाहर भेजना चौदह वर्ष, ये दो वर । ११ उतने ही समयसे स्थिर हो जायगा पुत्र तेरा प्रजाके स्नेहसे । १२ पश्चात् कैकेयी इस प्रकार प्रोत्साहित होकर, आभूषण फेंक कर क्रोधागारमें प्रविष्ट हो भूमिपर ही पडी रही ।

पाठ २१

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ महाराजः दशरथः प्रियार्हां प्रियं आख्यातुं कैकेय्याः अन्तःपुरं प्रविवेश । २ शयनोत्तमे तां न ददर्श सः । न हि तस्य तां वेलां देवी पुरा अत्यवर्तत । ३ प्रतिहारी तु कृताञ्जलिः उवाच । देव ! देवी भृशं क्रुद्धा अभिद्रुता क्रोधागारम् । ४ अपापः राजा पापसंकल्पां तां कैकेयीं धरणीतले ददर्श । ५ स तां उवाच, किमर्थं भूमौ शेषे ? ६ कैकेयी उवाच- प्रतिजानीष्व प्रतिज्ञां यदि कर्तुं इच्छसि ।

भाषा-वाक्य

१ महाराज दशरथ प्रियके लिये योग्य कैकेयीको प्रिय (आख्यातुं) कहनेके लिये कैकेयीके अन्तःपुरमें प्रविष्ट हुआ। २ शयनके लिये उत्तम मंदिरमें उसे नहीं देखा उसने। उसके उस समयका देवी पहिले अतिक्रमण नहीं करती थी। ३ प्रतिहारी तो हाथ जोडकर बोली, हे (देव) राजा ! देवी बहुत क्रोधित हुई है और (अभिद्रुता) गई है क्रोधशालामें। ४ निष्पाप राजाने पापसंकल्पा उस कैकेयीको भूमिके ऊपर पडी देखी। ५ वह उससे बोला, किस लिये भूमिपर सोती है ? ६ कैकेयी बोली— (प्रतिजानीष्व) प्रतिज्ञा कर, यदि प्रतिज्ञा पूर्ण करन चाहता है ।

७ अनन्तरं ते व्याहरिष्यामि यथा मम अभिप्रार्थितम्।
[पश्चात् तुझे कहूंगी जैसी मेरी इच्छा है ।]

समास ।

१ देवासुरयुद्धं = देवाः च असुराः च देवासुराः। देवासुराणां युद्धं देवासुरयुद्धं (देव और असुरोंका युद्ध)

२ देवराजः = देवानां राजा देवराजः (देवोंका राजा)

३ शम्बरासुरः = शम्बरः च असौ असुरः च शम्बरासुरः । (शम्बर नामक असुर)

४ क्रोधागारं = क्रोधस्य अगारं क्रोधागारं। (क्रोधभवन)

५ प्रजाभावगतस्नेहः = प्रजायाः भावः प्रजाभावः प्रजाभावे गतस्नेहः । (प्रजाभावमें प्राप्त स्नेहसे युक्त)

६ शयनोत्तमं = शयनाय उत्तमं (शयनके लिये उत्तम)

७ कृताञ्जलिः = कृता अञ्जलिः येन सः कृताञ्जलिः (हाथ जोडे हुए)

इस रीतिसे पाठक समासोंका ज्ञान प्राप्त करें ।

पाठ २२

स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥१७॥
प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा ध्यात्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥१८॥
(म. भा. आदि. अ. १९०)

अन्वयः— अथ सः तत् धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणं अकरोत् । शिरसा देवं ईशानं वरदं प्रभुं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वा अर्जुनः धनुः जगृहे ।

अर्थ– अब उसने उस धनुष्यके (परिक्रम्य) चारों ओर परिक्रमा की । शिरसे देव ईश्वर वरदाता प्रभुको प्रणाम कर और मनसे कृष्णका ध्यान करके अर्जुनने धनुष्यको (जगृहे) लिया, पकडा ।

चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
विलक्षितास्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ॥२३॥

अन्वयः— सहस्रशः ब्राह्मणाः तत्र चैलानि विव्यधुः, ततः विलक्षिताः सर्वशः हाहाकारान् च चक्रुः ।

अर्थ– सहस्रों ब्राह्मण वहां अपने (चैलानि) दुपट्टोंको (विव्यधुः) उडाने लगे । उससे (विलक्षिताः) विलक्षण अर्थात् जो वैसा कर नहीं सके थे, वे सब प्रकारसे हाय हाय (चक्रुः) करने लगे ।

न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ।
शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाः समवादयन् ॥२४॥

अन्वयः- अत्र च नभसः समन्तात् पुष्पवृष्टयः न्यपतन् । वादकाः शताङ्गानि च तूर्याणि समवादयन् ।

अर्थ— यहां (नभसः) आकाशसे (समन्तात्) चारों ओरसे फूलकी वृष्टि (न्यपतन्) पडने लगी अर्थात् हो गई । बाजेवाले सैकडों अङ्गोंसे युक्त (तूर्य) ढोल आदि वाद्य (समवादयन्) बजाने लगे ।

सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवंस्तत्र सुस्वराः ।
तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः ।
सह सैन्यैश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥२५॥

अन्वयः- अत्र सूतमागधसंघाः च अपि सुस्वराः अस्तुवन् । तं दृष्ट्वा रिपुसूदनः द्रुपदः प्रीतः बभूव । सैन्यैः च सह सः पार्थस्य साहाय्यार्थं इयेष ।

अर्थ--"यहां सूत और मागधोंके संघ सुस्वरसे (अस्तुवन्) स्तुति करने लगे । उसे देखकर (रिपुसूदनः) शत्रुनाशी द्रुपद (प्रीतः) संतुष्ट हुआ । सैन्योंके साथ उसने (पार्थस्य) अर्जुनकी सहायता करनेकी (इयेष) इच्छा की ।

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥
(म. भा. आदि. १९१।१)

अन्वयः-तदा तस्मै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपे अन्योऽन्यं आलोक्य महीपानां क्रोधः आसीत् ।

अर्थ- तब उस ब्राह्मणको कन्या (दित्सति) दान करनेकी (नृपे) राजाकी इच्छा जानकर, परस्परको (आलोक्य) देखकर (मही-पानां) राजाओंका क्रोध (आसीत्) था, हो गया । अर्थात् राजे बडे क्रुद्ध हुए ।

अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥२॥

अन्वयः- अस्मान् सङ्गतान् तृणीकृत्य अतिक्रम्य च अयं योषितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुं इच्छति ।

अर्थ- हम (संगतान्) मिले हुओंको तिनकेके समान समझकर और (अतिक्रम्य च) उल्लंघन करके (अयं) यह (योषितां) स्त्रियोंमें (वरां) श्रेष्ठ द्रौपदीको (विप्राय) ब्राह्मणको देनेकी इच्छा करता है ।

अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते । *
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ॥३॥

अन्वयः- इह वृक्षं अवरोप्य तु फलकाले निपात्यते । यः अस्मान् न मन्यते, एनं दुरात्मानं निहन्म ।

अर्थ- यहां वृक्षका रोपण करके फलनेके कालमें (निपात्यते) काट रहा है । जो हमको नहीं मानता, इस दुरात्माको (निहन्म) मार डालेंगे ।

समास ।

१ वरदः— वरं ददाति इति । (वर देनेवाला)

२ पुष्पवृष्टिः- पुष्पाणां वृष्टिः (फूलोंकी वृष्टि)

३ शताङ्गः- शतानि अङ्गानि यस्य । (सौ अंग हैं जिसके)

४ वादकः- वादयति इति । (जो बजाता है)

५ सूतमागधसंघाः- सूताः च मागधाः च सूतमागधाः, सूतमागधानां संघाः सूतमागधसंघाः । (सूत और मागधोंके संघ)

६ रिपुसूदनः- रिपोः सूदनः । (शत्रुका घातक)

७ महीपः- महीं पाति इति । (पृथ्वीका पालक)

८ फलकालः- फलस्य कालः । (फलका समय)

९ दुरात्मा- दुष्टः आत्मा यस्य । (दुष्ट है आत्मा जिसका)

पाठक ये समासके विवरण वारवार पढके ठीक समझनेका यत्न करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

अथ स वद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमकरोत् । शिरसेशानं वरदं प्रभुं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वा, अर्जुनो धनुर्जगृहे । सहस्रशो ब्राह्मणास्तत्र चैलानि विव्यधुः । ततो विलक्षिताश्च सर्वशो हाहाकारांश्चक्रुः ।

—०—

पाठ २३

पूर्व तीन पाठोंमें जो संस्कृतके वाक्य दिये हैं, उनका संधियुक्त सरल संस्कृत अब दिया जाता है।

एवं तूक्ता कैकेयी क्रुद्धा बभूव। अब्रवीच्च मंथराम्। रामं वनमद्य क्षिप्रं प्रस्थापयामि। भरतमेव यौवराज्येऽभिषेचये। एतत्तु संपश्य केनोपायेन साधयेदम्।

पापदर्शिनी मंथराऽपि रामार्थमुपहसन्ती कैकेयीमब्रवीत्। हन्तेदानीं पश्य, यथा ते भरतो राज्यं प्राप्स्यति।

पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिर्देवराजस्य साहाय्यमकरोत्। तदा त्वामेवोपादाय गत आसीत्। शम्बरासुरेण तत्र राजा महायुद्धमकरोत्। यदासुरैः शस्त्रैः शकलीकृतो राजाऽभवत्तदा त्वयैव तत्र रक्षितः। तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ। स च त्वयोक्तः। यदेच्छेयं तदा गृह्णीयामिति। याचस्वाधुना तौ वरौ। भरतस्याभिषेचनं, रामस्य प्रव्राजनं वर्षाणि चतुर्दशेतिरूपौ द्वौ वरौ। तावता हि कालेन स्थिरो भविष्यति पुत्रस्ते प्रजाभावगतस्नेहः।

पश्चात्कैकेय्येवं प्रोत्साहिताऽऽभरणानि मुक्त्वा क्रोधागारं प्रविश्य भूमावेव निपतिता।

महाराजो दशरथः प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं कैकेय्या

अन्तःपुरं प्रविवेश। शयनोत्तमे तां न ददर्श सः। नहि तस्य तां वेलां देवी पुराऽत्यवर्तत।

प्रतिहारी तु कृताञ्जलिरुवाच। देव! देवी भृशं क्रुद्धा अभिद्रुता क्रोधागारम्।

अपापो राजा पापसंकल्पां तां कैकेयीं धरणीतले ददर्श। स तामुवाच। किमर्थं भूमौ शेषे?

कैकेय्युवाच- प्रतिजानीष्व प्रतिज्ञां, यदि कर्तुमिच्छसि। अनन्तरं ते व्याहरिष्यामि, यथा ममाभिप्रार्थितमिति।

अब श्लोकोंके पाठका सन्धियुक्त सरल संस्कृत देखिये—

अथ स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमकरोत्। शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वाऽर्जुनो धनुर्जगृहे। तदा सहस्रशो ब्राह्मणास्तत्र चैलानि विव्यधुः। ततो विलक्षिताः सर्वशो हाहाकारांश्च चक्रुः। अत्र च नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयो न्यपतन्। वादकाः शताङ्गानि च तूर्याणि समवादयन्।

अत्र सूतमागधसंघाश्चापि सुस्वरा अस्तुवन्। तं दृष्ट्वा रिपुदमनो द्रुपदः प्रीतो बभूव। सैन्यैश्च सह स पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष।

—•—

पाठ २४

तदा तस्मै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपेऽन्योन्यमालोक्य महीपानां क्रोध आसीत्। अस्मान्संगताँस्तृणीकृत्यातिक्रम्य चायं योषितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुमिच्छति। इह वृक्षमवरोप्य तु फलकाले निपात्यते। योऽस्मान्न मन्यते। एनं दुरात्मानं निहन्म।

संधि।

अब इस पाठके कुछ संधियोंको खोलकर बताया जाता है—

अब्रवीच्च — अब्रवीत् च।

यौवराज्येऽभिषे० — यौवराज्ये अभिषे०।

केनोपायेन — केन उपायेन।

पतिर्देवराजस्य — पतिः देवराजस्य।

त्वामेवोपादाय — त्वां एव उप+आदाय।

यदेच्छेयं — यदा इच्छेयं।

शयनोत्तमे — शयन-उत्तमे।

अपापो राजा — अपापः राजा।

कैकेय्युवाच — कैकेयी उवाच।

अब संस्कृतका अर्थ संस्कृतमें ही दिया जाता है। इसका अभ्यास पाठक अच्छी प्रकार करें।

१ रामं वनमद्य क्षिप्रं प्रस्थापयामि = रामचन्द्रं अरण्यं अस्मिन्दिने शीघ्रं प्रेषयिष्यामि।

२ इन्त्वेदानीं पश्य, यथा ते भरतो राज्यं प्राप्स्यति = शोभनं अधुना अवलोकय, येन उपायेन तव भरतः राज्यं अवाप्स्यति ।

३ पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिः देवराजस्य साहाय्यमकरोत् = पूर्वे सुरासुरसंग्रामे तव भर्ता सुरपतेः सहाय्यतां कृतवान् ।

४ तदा त्वामेवोपादाय गत आसीत् = तस्मिन् समये त्वां गृहीत्वा एव स गतवान् ।

५ तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ = सन्तुष्टेन तस्मिन्समये तेन भूपेन द्वौ वरौ तुभ्यं दत्तौ ।

६ मनसा कृष्णं ध्यात्वाऽर्जुनो धनुर्जगृहे = हृदयेन वासुदेवं ध्यात्वा पार्थः धनुष्यं गृहीतवान् ।

पाठक इसका अभ्यास करें।

संधि किये हुए वाक्य

रामचन्द्रमरण्यमस्मिन्दिने शीघ्रं प्रेषयिष्यामि । शोभनमधुनावलोकय येनोपायेन तव भरतो राज्यमवाप्स्यति । पूर्वे सुरासुरसंग्रामे तव भर्ता सुरपतेस्सहाय्यतां कृतवांस्तस्मिन्समये त्वां गृहीत्वैव स गतवान् ।

पाठ २५

संजय उवाच—

वर्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥ १ ॥
(म० भा० कर्णपर्व अ० ५३)

अन्वयः— हे मारिष ! तथा क्षत्रियाणां निमज्जने युद्धे वर्तमाने युधि गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते ।

अर्थ— हे धृतराष्ट्र ! उस प्रकार क्षत्रियोंका नाश करनेवाला युद्ध शुरू होनेके पश्चात् उस युद्धमें गाण्डीव धनुष्यका बडा शब्द सुनाई दिया ।

संशप्तकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।
कोसलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ॥ २ ॥

अन्वयः- हे राजन् ! यत्र पाण्डवः संशप्तकानां कोसलानां तथा नारायणबलस्य च कदनं अकरोत् ।

अर्थ- हे राजा ! जहां पाण्डव अर्जुन संशप्तक सैन्य, कोसल सेना और नारायणीय दलका नाश करता था ।

संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्यवः ।
अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३ ॥

अन्वयः— जयगृद्धाः प्रमन्यवः संशप्तकाः तु समरे पार्थमूर्ध्नि शरवृष्टीः अपातयन् ।

अर्थ-- विजयप्राप्तिकी इच्छा करनेवाले क्रोधसे भरे संशप्तक वीर तो उस युद्धमें पृथापुत्र अर्जुनके सिरपर बाणोंकी वृष्टि करने लगे।

ता वृष्टीः सहसा राजँस्तरसा धारयन् प्रभुः।
व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन् रथिनां वरान् ॥ ४ ॥

अन्वयः — हे राजन्! सहसा ताः वृष्टीः धारयन् तरसा च रथिनां वरान् विनिघ्नन् प्रभुः रणे व्यगाहत।

अर्थ-हे राजा! साहससे उस बाणवृष्टिको धारण करता हुआ और रथियोंमें श्रेष्ठ शत्रुके वीरोंको मारता हुआ वीर पार्थ अर्जुन युद्धमें घूमने लगा।

विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः।
आससाद ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधम् ॥ ५ ॥

अन्वयः — तत् रथानीकं विगाह्य, ततः पार्थः वरायुधं सुशर्माणं शिलाशितैः कङ्कपत्रैः आससाद।

अर्थ- उस रथसेनामें प्रविष्ट होकर, पश्चात् पृथापुत्र अर्जुन उत्तम आयुधोंको धारण करनेवाले सुशर्माके साथ शिलापर घिसे कंकपत्र बाणोंसे युद्ध करनेके लिये गया।

स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनां वरः।
तथा संशप्तकाश्चैव पार्थे बाणैः समार्पयन् ॥ ६ ॥

अन्वयः-- स रथिनां वरः तस्य शरवर्षाणि ववर्ष, तथा संशप्तकाः च एव पार्थं बाणैः समार्पयन् ।

अर्थ-- उस रथियोंमें श्रेष्ठने उसपर बाणोंकी वृष्टि की तथा संशप्तक वीरोंने भी अर्जुनपर बाण चलाना आरंभ किया।

सुशर्मा तु ततः पार्थं विध्वा दशभिराशुगैः ।
जनार्दनं त्रिभिर्बाणैरहनद्दक्षिणे भुजे ॥ ७ ॥

अन्वयः-- ततः सुशर्मा तु पार्थं दशभिः आशुगैः विध्वा जनार्दनं दक्षिणे भुजे त्रिभिः बाणैः अहनत् ।

अर्थ-- पश्चात् सुशर्माने तो अर्जुनपर दश बाण मारकर, श्रीकृष्णको दक्षिण भुजापर तीन बाण मारे।

ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ।
स वानरवरो राजन् विश्वकर्मकृतो महान् ॥ ८ ॥
ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज च ।

अन्वयः-- हे मारिष ! ततः अपरेण भल्लेन केतुं विव्याध, हे राजन् ! स महान् विश्वकर्मकृतः वानरवरः भीषयाणः सुमहानादं ननाद जगर्ज च ।

अर्थ-- हे धृतराष्ट्र ! पश्चात् दूसरे भल्लबाणसे ध्वजका वेध किया, हे राजा ! तब वह बडा विश्वकर्माका बनाया वानरश्रेष्ठ डरावा हुआ शब्द करने लगा और वेगसे गर्जने लगा।

पाठ २६

संधि किए हुए वाक्य।

हे मारिष! तथा क्षत्रियाणां निमज्जने युद्धे वर्तमाने युधि गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते। हे राजन्! यत्र पाण्डवः संशप्तकानां कोसलानां तथा नारायणबलस्य च कदनमकरोत्। जयगृद्धाः प्रमन्यवः संशप्तकास्तु समरे पार्थमूर्ध्नि शरवृष्टीरपातयन्। हे राजन्! सहसा ता वृष्टीर्वारयन्स्तरसा च रथिनां वरान्विनिघ्नन्प्रभुः पार्थो रणे व्यगाहत। तद्रथानीकं विगाह्य ततः पार्थो वरायुधं सुशर्माणं शिलाशितैः कङ्कपत्रैराससाद। स रथिनां वरस्तस्य शरवर्षाणि ववर्ष, तथा संशप्तकाश्चैव पार्थं बाणैः समार्पयन्। ततः सुशर्मा तु पार्थं दशभिराशुगैर्विध्वा, जनार्दनं दक्षिणे भुजे त्रिभिर्बाणैरहनत्। हे मारिष! ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध। हे राजन्! महान्विश्वकर्मकृतो वानरवरो भीषयाणः सुमहामहानादं ननाद जगर्ज च॥

समास।

क्षत्रियः — क्षतात् त्रायते इति क्षत्रियः। (दुःखस मुक्त करनेवाला)

वर्तमानं — वर्तते तत् वर्तमानं (जो है)

नारायणबलं- नारायणानां बलं (नारायणोंका बल)

जयगृद्धाः- जये गृद्धाः जयगृद्धाः। (जयकी इच्छावाले)
प्रमन्यवः — प्रकर्षेण मन्युः येषां ते प्रमन्यवः। (बड़े क्रोधवाले)
पार्थमूर्धाः—पार्थस्य मूर्धा पार्थमूर्धा (अर्जुनका सिर)
शरवृष्टिः—शराणां वृष्टिः शरवृष्टिः (बाणोंकी वृष्टि)
पार्थः-पृथायाः अपत्यं पुमान् पार्थः। (कुन्तीका पुत्र)
आशुगः-आशु गच्छतीत्याशुगः। (शीघ्र चलनेवाला)
विश्वकर्मकृतः- विश्वकर्मणा कृतः विश्वकर्मकृतः। (विश्वकर्मासे बनाया हुआ)
वानरवरः—वानरेषु वरः वानरवरः। (बन्दरोंमें श्रेष्ठ)
भीषयाणः- भीषयतेऽसौ भीषयाणः (भय देनेवाला)
सुमहानादं— महांश्च असौ नादश्च महानादः। शोभनः महानादः सुमहानादः। (अच्छा बड़ा नाद)
रथी — रथोऽस्यास्तीति। (रथमें बैठनेवाला)
रथानीकं — रथानां अनीकं। (रथसेना)
जनार्दनः- जनं (जन्म) अर्दयति इति। (जन्मका नाश करनेवाला अर्थात् मुक्ति देनेवाला)

—०—

पाट २७

कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्त्रस्ता तव वाहिनी ।
भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ॥ ९ ॥
(म० भा० कर्ण० अ० ५३)

अन्वयः— कपेः तु निनदं श्रुत्वा तव वाहिनी संत्रस्ता, विपुलं भयं आधाय निश्चेष्टा समपद्यत ।

अर्थ — वानरका घोर शब्द सुनकर तेरी सेना भयभीत हो गई। बहुत भय धारण करके चेतनारहित हो गई।

ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टाऽवस्थिता नृप ।
नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १० ॥

अन्वयः — हे नृप ! ततः निश्चेष्टा अवस्थिता सा सेना शुशुभे, यथा नानापुष्पसमाकीर्णं चैत्ररथं वनम् ॥

अर्थ — हे राजा ! नंतर चेष्टारहित खडी हुई यह सेना वैसी शोभने लगी, जैसा नाना प्रकारके पुष्पोंसे युक्त चैत्ररथ नामक वन शोभायमान होता है ।

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ।
अर्जुनं सिषिचुर्बाणैः पर्वतं जलदा इव ॥ ११ ॥

अन्वयः — हे कुरुसत्तम ! ततः ते योधाः संज्ञां प्रतिलभ्य बाणैः अर्जुनं सिषिचुः, जलदाः पर्वतं इव ।

अर्थ—हे कुरुश्रेष्ठ! नंतर वे वीर चेतनाको प्राप्त करके बाणोंको अर्जुनपर बरसाने लगे, जैसे मेघ पर्वतपर वृष्टि करते हैं।

परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम्।
निगृह्य तं प्रचुक्रुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ १२॥

अन्वयः — ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं परिवव्रुः। शितैः शरैः वध्यमानाः तं निगृह्य प्रचुक्रुशुः।

अर्थ—पश्चात् सब वीरोंने अर्जुनके महारथको चारों ओरसे घेर लिया। तीक्ष्ण बाणोंसे पीडित होकर वे वीर उसको पकडकर कोलाहल करने लगे।

ते हयान् रथचक्रे च रथेषां चापि मारिष।
निग्रहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः ॥ १३॥

अन्वयः—हे मारिष! ते क्रोधाविष्टाः हयान्, रथचक्रे च रथेषां च अपि, समन्तात् निग्रहीतुं उपाक्रामन्।

अर्थ — हे धृतराष्ट्र! वे क्रोधसे युक्त होकर घोडोंको, रथके चक्रोंको और धुरीको भी चारों ओरसे पकडने लगे।

निगृह्य तं रथं तस्य योधास्ते तु सहस्रशः।
निगृह्य बलवत् सर्वे सिंहनादमथानदन् ॥ १४॥

अन्वयः — ते तु सहस्रशः योधाः तस्य तं रथं निगृह्य सर्वे बलवत् निगृह्य अथ सिंहनादं अनदन्।

अर्थ — वे तो हजारों वीर उसके उस रथको पकडकर, सब बलसे पकडकर पश्चात् सिंहनाद करने लगे।

अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ।
पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ॥ १५ ॥

अन्वयः – अपरे केशवस्य महाभुजौ जगृहुः, हे महाराज! अन्ये रथस्थं पार्थं मुदा जगृहुः।

अर्थ – दूसरोंने केशवकी बडी भुजाओंको पकडा, हे महाराज! अन्योंने रथमें रहनेवाले पृथापुत्र अर्जुनको आनंदसे पकड लिया।

केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि।
पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १६ ॥

अन्वयः-- केशवः तु ततः बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि तान् सर्वान् पातयामास, दुष्टहस्ती हस्तिपान् इव।

अर्थ - केशवने तो पश्चात् बाहुओंको झटका देकर युद्ध-भूमिमें उन सबको गिरा दिया, जिस प्रकार दुष्ट हाथी माहवतोंका गिराता है।

—०—

पाठ २८

संधि किये हुए वाक्य

कपेस्तु निनदं श्रुत्वा तव वाहिनी सन्त्रस्ता। विपुलं भयमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत। हे नृप! ततो निश्चेष्टाऽवस्थिता सा सेना शुशुभे, यथा नानापुष्पसमाकीर्णं चैत्ररथं वनम्। हे कुरुसत्तम! ततस्ते योधाः संज्ञां प्रतिलभ्य बाणैरर्जुनं सिषिचुर्जलदाः पर्वतमिव। ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं परिवव्रुः। शितैः शरैर्वध्यमानास्तं निगृह्य प्रचुक्रुशुः। हे मारिष! ते क्रोधाविष्टा हयान्रथचक्रं च रथेषां चापि, समन्तान्निग्रहीतुमुपक्रामन्। ते तु सहस्रशो योधास्तस्य तं रथं निगृह्य, सर्वे बलवन्निगृह्याथ सिंहनादमनदन्। अपरे केशवस्य महाभुजौ जगृहुः। हे महाराज! अन्ये रथस्थं पार्थं मुदा जगृहुः। केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि तान्सर्वान् पातयामास दुष्टहस्ती हस्तिपानिव॥

समासा

संत्रस्ता-सम्यक्त्रस्ता संत्रस्ता। (बहुत पीडित)
निश्चेष्टा-निर्गता चेष्टा यस्याः सा निश्चेष्टा (चेष्टारहित)
नानापुष्पसमाकीर्णं- नानाविधैः पुष्पैः समाकीर्णम्
(अनेक जातिके पुष्पोंसे युक्त)

कुरुसत्तमः- अतिशयेन सन् सत्तमः, कुरुषु सत्तमः कुरुसत्तमः (कुरुकुलोत्पन्न लोगोंमें अति उत्तम)।

महारथः- महान् च असौ रथश्च महारथः (बडा रथ)।

जलदाः- जलं ददति ते जलदाः। (मेघ)

सिंहनादः- सिंहवत् नादः सिंहनादः। (सिंहके समान शब्द)।

क्रोधाविष्टाः- क्रोधेन आविष्टाः। (क्रोधयुक्त)

रणमूर्धनि- रणस्य मूर्धनि। (रणभूमिमें)

दुष्टहस्ती- दुष्टश्चासौ हस्ती च। (दुष्ट हाथी)

हस्तिपाः- हस्तिनः पान्ति ते (हाथियोंके पालक)

संधि किये हुए वाक्य

जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रिया निर्जिताः। ब्रह्मतेजसाऽगस्त्येनागाधः समुद्रः पीतः। तस्मात्सर्वेऽत्र ब्रुवन्तु "एष महान् बद्धर्धनुः शीघ्रमारोपयतु वै।" द्विजर्षभास्तुथेत्यूचुः।

तदा तस्मै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपेऽन्योन्यमालोक्य महीपानां क्रोध आसीत्। अस्मान्संगतांस्तृणीकृत्यातिक्रम्य चायं योषितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुमिच्छति। इह वृक्षमवरोप्य तु फलकाले निपात्यते। योऽस्माच मन्यते, एनं दुरात्मानं निहन्मः।

धृतराष्ट्र उवाच—

सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन संजय।
येन कर्णो महाबाहू रथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥
कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सृञ्जयैः सह।
इति दुर्योधनः सूत प्राब्रवीन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥
पराजितं तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे।
ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ३ ॥

(म० भा० कर्ण० अ० ५१)

अन्वयः — हे संजय! इदं दुष्करं कर्म भीमेन कृतम्। येन महाबाहुः कर्णः रथोपस्थे निपातितः। हे सूत! हि एकः कर्णः सृञ्जयैः सह पाण्डवान् हन्ता इति दुर्योधनः मां मुहुर्मुहुः अ-अब्रवीत्। भीमेन संयुगे तु राधेयं पराजितं दृष्ट्वा ततः परं मम पुत्रः दुर्योधनः किं अकरोत्?

अर्थ- हे संजय! यह कठिन कर्म भीमने किया। जिसने महाबाहु कर्णको रथके उपस्थ भागमें गिरा दिया। हे सूत! क्योंकि अकेला कर्ण ही सञ्जयोंके सहित पाण्डवोंका नाश करनेवाला है, यह बात दुर्योधनने मुझे बारबार कही थी। भीमने युद्धमें राधापुत्र कर्णको पराजित किया देखकर पश्चात् मेरे पुत्र दुर्योधनने क्या किया?

अंक ७

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

सप्तमो भागः

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष – स्वाध्यायमंडल, साहित्यवाचस्पति

सप्तम वार

संवत् २००७, शक १८७२, सन १९५१

नामोंके रूप।

नामोंके सातों विभक्तियोंके रूप बनानेकी रीति इस पुस्तकमें देनेका प्रारंभ किया है। पाठक इसका ठीक अध्ययन करेंगे, तो उनको संस्कृत वाक्य बनानेका उत्तम अभ्यास हो जायगा।

साथ साथ क्रियाओंके रूप भी बताये जाते हैं। इनके अध्ययनसे पाठक स्वयं क्रियापद बनाकर उनका उपयोग कर सकते हैं।

आशा है कि पाठक इसका योग्य अध्ययन करके लाभ प्राप्त करेंगे।

स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. सूरत)

लेखक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

मुद्रक और प्रकाशक-ऊ० श्री० सातवळेकर, बी. ए.,
भारत-मुद्रणालय, किल्ला पारडी (जि० सूरत)

ॐ

संस्कृत–पाठ–माला।

सप्तम भाग।

पाठ १

संस्कृतमें "वचन" तीन हैं। भाषामें केवल दोही हैं। एक संख्याको "एकवचन" कहते हैं, और अनेक संख्याको "अनेकवचन" कहते हैं, जैसे—

एकः अश्वः = एक घोडा (एकवचन)
बहवःअश्वाः = बहुत घोडे (अनेकवचन)

परंतु संस्कृतमें इनके बीचमें और एक 'द्विवचन' भी होता है, जैसा—

एकः गजः = एक हाथी (एकवचन)
द्वौ गजौ = दो हाथी (द्विवचन)
बहवः गजाः = बहुत हाथी (बहुवचन)

हिंदी भाषाके व्यवहारमें और संस्कृत भाषाके व्यवहारमें यह वचनोंका भेद ध्यानमें रखने योग्य है।

इस समयतक पाठक एकवचनके रूप बनानेकी योग्यता प्राप्त कर चुके हैं, और वैसे रूप बनाकर कई वाक्य भी पाठक बनाने लगे हैं। इसलिये अब तीनों वचनोंके रूप बनानेकी रीति बतानेका विचार किया है। आशा है कि पाठक इस पाठका योग्य अभ्यास करके शब्दोंके रूप बनानेकी योग्यता प्राप्त करेंगे।

अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके सातों विभक्तियोंके और तीनों वचनोंके रूप इस प्रकार होते हैं—

गजः (हाथी)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	गजः	गजौ	गजाः
संबोधन	(हे) गज !	(हे) गजौ !	(हे) गजाः !
द्वितीया	गजं	गजौ	गजान्
तृतीया	गजेन	गजाभ्यां	गजैः
चतुर्थी	गजाय	गजाभ्यां	गजेभ्यः
पंचमी	गजात्	गजाभ्यां	गजेभ्यः
षष्ठी	गजस्य	गजयोः	गजानाम्
सप्तमी	गजे	गजयोः	गजेषु

इनके अर्थ निम्नलिखित होते हैं—

१ गजः = एक हाथी
प्रथमा २ गजौ = दो हाथी
३ गजाः = बहुत हाथी

संबोधन
१ गज– हे एक हाथी !
२ गजौ– हे दो हाथिओ !
३ गजाः– हे बहुत हाथिओ !

द्वितीया
१ गजं– एक हाथीको
२ गजौ– दो हाथियोंको
३ गजान्–बहुत हाथियोंको

तृतीया
१ गजेन– एक हाथीने
२ गजाभ्यां– दो हाथियोंने
३ गजैः– बहुत हाथियोंने

चतुर्थी
१ गजाय– एक हाथीके लिये
२ गजाभ्यां–दो हाथियोंके लिये
३ गजेभ्यः– बहुत हाथियोंके लिये

पंचमी
१ गजात्– एक हाथीसे
२ गजाभ्यां– दो हाथियोंसे
३ गजेभ्यः–बहुत हाथियोंसे

षष्ठी
१ गजस्य– एक हाथीका
२ गजयोः– दो हाथियोंका
३ गजानां– बहुत हाथियोंका

सप्तमी
१ गजे– एक हाथीमें
२ गजयोः– दो हाथियोंमें
३ गजेषु– बहुत हाथियोंमें

पूर्वभागोंमें अकारान्त पुल्लिंग शब्द बहुत आगये हैं। उनके रूप पाठक स्वयं इस रीतिसे बना सकते हैं। एकवचनके रूप तो पाठक स्वयं बना सकते ही हैं।

द्विवचनके रूप- प्रथमा, संबोधन और द्वितीयाके समान-ही हैं। तृतीया, चतुर्थी और पंचमीके भी एकसे ही होते हैं। तथा षष्ठी और सप्तमीके भी एकसे होते हैं। पाठक इस समताको ध्यानमें धरेंगे तो द्विवचनके रूप बनाना उनके लिये सुगम हो जायगा।

बहुवचनके रूप- प्रथमा और संबोधनके परस्पर समान हैं। चतुर्थी और पंचमीके भी समान हैं।

यह समानता पाठकोंके ध्यानमें आनेके लिये एक और शब्दके रूप बताये जाते हैं—

हस्तः (हाथ)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	हस्तः	हस्तौ	हस्ताः
सं० (हे)	हस्त ! (हे)	,, (हे)	,,
२	हस्तं	,,	हस्तान्
३	हस्तेन	हस्ताभ्यां	हस्तैः
४	हस्ताय	,,	हस्तेभ्यः
५	हस्तात्	,,	,,
६	हस्तस्य	हस्तयोः	हस्तानाम्
७	हस्ते	,,	हस्तेषु

जो रूप ऊपरके रूपके समान होते हैं वहां (,,) यह चिह्न रखा है।

वाक्यानि।

सः मनुष्यः पादाभ्यां गच्छति = वह मनुष्य (दो) पैरों से जाता है।

अहं कर्णाभ्यां शृणोमि = मैं (दो) कानोंसे सुनता हूं।

गजेभ्यः जलं देहि = (बहुत) हाथियोंके लिये जल दो।

तत्र गजानां पंक्तिः अस्ति = वहां (बहुत) हाथियोंकी पंक्ति है।

सः बालः शब्दानां प्रयोगं जानाति = वह बालक (बहुत) शब्दोंका प्रयोग जानता है।

अश्वानां शब्दं शृणु = [बहुत] घोडोंका शब्द सुन।

सः नराणां पालकः अस्ति = वह मनुष्योंका पालक है।

संधि किये हुए वाक्य।

स नराणां पालकोऽस्ति। गजेभ्यो जलं देहि। तत्र गजानां पंक्तिरस्ति। पंक्तिर्नास्ति तत्र गजानाम्। पालको नराणां सोऽस्ति। त्वं देहि जलं गजेभ्यः। अस्ति पंक्तिस्तत्र गजानाम्। तत्र नास्ति पंक्तिर्गजानाम्।

पाठ २

इस पाठमें भी पुनः अकारान्त पुल्लिंग शब्दोंके रूप बनानेकी रीति बताते हैं—

नरः (मनुष्य)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	नरः	नरौ	नराः
सं० (हे)	नर !	(हे) ,,	(हे) ,,
२	नरम्	,,	नरान्
३	नरेण	नराभ्याम्	नरैः
४	नराय	,,	नरेभ्यः
५	नरात्	,,	नरेभ्यः
६	नरस्य	नरयोः	नराणाम्
७	नरे	,,	नरेषु

जो रूप समान होते हैं उन स्थानपर ["] यह चिह्न रख दिया है। पाठक इनको ठीक मननपूर्वक देखें और ध्यानमें रखें। यह स्मरण रखनेसे पाठक बहुतही सुगमतासे विभक्तियोंके रूप बना सकते हैं।

इनका अब उपयोग देखिये—

"प्रथमा"

एकः नरः तत्र अस्ति = एक मनुष्य वहां है।
द्वौ नरौ तत्र न स्तः = दो मनुष्य वहां न[हीं] हैं

बहवः नराः अत्र सन्ति = बहुत मनुष्य यहां हैं।

"संबोधन"

हे नर ! त्वं किं करोषि? = हे (एक) मनुष्य ! तू क्या करता है ?

हे नरौ ! कुत्र गच्छथः ? = हे (दो) मनुष्यो ! आप कहां जाते हैं ?

हे नराः ! मद्वचनं शृणुत = हे (बहुत) मनुष्यो ! मेरा वचन सुनो।

"द्वितीया"

धनं पुरुषार्थिनं नरं आगच्छति = धन पुरुषार्थी मनुष्यके प्रति आता है।

स पुरुषः नरौ प्रति गच्छति = वह मनुष्य[दो]मनुष्योंके प्रति जाता है।

त्वं तान् नरान् अत्र आनय = तू उन (बहुत)मनुष्यों-को यहां ला।

"तृतीया"

तेन नरेण इदानीं किं कृतम् ? = उस मनुष्यने अब क्या किया ?

नराभ्यां न किमपि कृतम् = (दो) मनुष्योंने नहीं कुछ भी किया।

सर्वैः नरैः किं उक्तम् ? = सब मनुष्योंने क्या कहा ?

"चतुर्थी"

त्वं तस्मै नराय किं ददासि ? = तू उस मनुष्यके लिये क्या देता है ?

नराभ्यां उदकं देहि = (दो) मनुष्योंके लिये जल दो।

सः नरेभ्यः अन्नं ददाति = वह (बहुत) मनुष्योंके लिये अन्न देता है

"पंचमी"

तस्मात् नरात् मया धनं लब्धं = उस मनुष्यसे मैंने धन प्राप्त किया।

ताभ्यां नराभ्यां त्वं किं इच्छसि ? = उन (दो) मनुष्योंसे तू क्या चाहता है ?

नीचेभ्यः नरेभ्यः त्वं अत्र आगच्छ = नीच मनुष्योंसे तू यहां आ।

"षष्ठी"

तस्य नरस्य प्रशस्तं रूपं अस्ति = उस मनुष्यका प्रशस्त रूप है।

तयोः नरयोः इदानीं युद्धं जातं = उन (दो) मनुष्योंका अब युद्ध हुआ।

इदानीं तत्र नराणां महान् समूहः संमिलितः = अब वहां (बहुत) मनुष्योंका बडा समूह संमिलित हुआ है।

"सप्तमी"

तस्मिन् नरे कः विशेषः?-- उस मनुष्यमें क्या विशेष है ?

तयोः नरयोः न कः अपि विशेषः--उन (दो) मनुष्योंमें कोई विशेष नहीं है।

नरेषु विद्वान् पुरुषः प्रशस्यते-- मनुष्यमें विद्वान् पुरुष प्रशंसित होता है।

अकारान्त पुल्लिंगी 'नर' शब्दके सातों विभक्तियोंके रूप वाक्योंमें इसी प्रकार प्रयुक्त किये जाते हैं। पाठक इसी प्रकार रूप बनाकर उन रूपोंसे अनेक संस्कृतके वाक्य बनानेका अभ्यास करें।

अकारान्त पुल्लिंग शब्द।

स्वाध्यायः- अपना अध्ययन	कोविदः = ज्ञानी
सज्जनः = सत्पुरुष	त्यागः = दान
आर्यः = आर्य	जयः = विजय
वर्णः = रंग	बुधः = विद्वान्
आश्रमः = आश्रम	आचार्यः = आचार्य
यागः = यज्ञ	उपवासः = उपवास

वाक्यानि।

त्वं किं स्वाध्यायं न करोषि ?- तू क्यों स्वाध्याय नहीं करता है ?

तव गुरुः सज्जनः अस्ति--तेरा अध्यापक सज्जन है।

आर्येण किं अधीतम् ?-- आर्यने क्या अध्ययन किया ?
शास्त्रेषु कोविदः अत्र न कः अपि अस्ति--शास्त्रोंमें ज्ञानी यहां कोई भी नहीं है।
यः धनस्य त्यागं करोति स एव त्यागी इति उच्यते- जो धनका दान करता है, वही त्यागी कहा जाता है।
अहं जयाय यत्नं करोमि--मैं जयके लिये यत्न करता हूं।
अद्य अहं उपवासं करोमि--आज मैं उपवास करता हूं

संधि किये हुए वाक्य।

आर्येण किमधीतम् ? किमधीतमार्येण ? किमार्येणाधीतम् ? आर्येणाधीतं किम् ? शास्त्रेषु कोविदोऽत्र न कोऽप्यस्ति। अत्र न कोऽपि शास्त्रेषु कोविदोऽस्ति। कोविदः शास्त्रेष्वत्र न कोऽप्यस्ति। कोऽपि नास्त्यत्र कोविदः शास्त्रेषु। अद्याहमुपवासं करोमि। करोम्युपवासमद्याहम्। अहमद्य करोम्युपवासम्। उपवासमहमद्य करोमि। करोम्यहमद्योपवासम्। यो धनस्य त्यागं करोति स एव त्यागीत्युच्यते। यः करोति त्यागं धनस्य स एवोच्यते त्यागीति। त्यागीति स एवोच्यते यस्त्यागं धनस्य करोति। उच्यते स एव त्यागीति यः करोति धनस्य त्यागम्। करोति यो धनस्य त्यागं स एवोच्यते त्यागीति।

पाठ ३

पूर्व दो पाठोंमें शब्दोंके तीनों वचनोंका थोडासा विचार किया है। नामोंके वचनोंके साथ साथ क्रियाओंका भी विचार होना आवश्यक है, इसलिये इस पाठमें क्रियाओंका विचार थोडासा किया जाता है। जिस प्रकार नामोंके विभक्तिरूपोंमें एकवचन, द्विवचन और बहुवचन ऐसे तीन वचन होते हैं, ठीक उसी प्रकार क्रियाओंमें भी तीन वचन होते हैं। जैसा-

वर्तमान काल।

"वद्" (बोलना)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम पुरुष	वदामि	वदावः	वदामः
मध्यम पुरुष	वदसि	वदथः	वदथ
तृतीय पुरुष	वदति	वदतः	वदन्ति

१ वर्तमान काल = उसको कहते हैं कि जो वर्तमान समयका वर्णन करता है। वर्तमानकालके ये रूप हैं। जैसा-

'वदामि' का अर्थ 'मैं इस समय बोलता हू।'

२ भूत काल = वह होता है जो भूत अर्थात् गत कालकी स्थिति बताता है।

३ भविष्य काल = वह होता है जो आगे आनेवाला होता है।

वर्तमान कालके रूप ऊपर दिये हैं, भूत और भविष्य-कालके रूप पीछेसे दिये जायेंगे।

ऊपर तीन पुरुष दिये हैं, उनका अर्थ यह है—

उत्तम पुरुष— 'मैं' यह अर्थ बतानेवाला। इसको भाषामें 'प्रथम पुरुष' भी कोई कहते हैं।

मध्यम पुरुष-'तू' यह अर्थ बतानेवाला। इसको भाषामें 'द्वितीय पुरुष' भी कहते हैं।

तृतीय पुरुष-'वह' अथवा 'तीसरा' यह अर्थ बतानेवाला। इसको संस्कृतमें 'प्रथम पुरुष' कहते हैं और भाषामें 'तृतीय पुरुष' कहते हैं।

वाक्य बनानेके पूर्व (अहं) मैं तथा (त्वं) तू के तीनों वचनोंके रूप जाननेकी आवश्यकता है। इसलिये वे रूप यहां देते हैं–

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(उत्तम पुरुष)	अहं	आवां	वयं
प्रथमा	(मैं)	(हम दो)	(हम सब)
(मध्यम पुरुष)	त्वं	युवां	यूयं
प्रथमा	(तू)	(तुम दो)	(तुम सब)
(तृतीय पुरुष)	सः	तौ	ते
प्रथमा	(वह)	(वे दो)	(वे सब)

तृतीय पुरुषके स्थानपर किसी भी नामका उपयोग किया जाता है, परंतु उत्तम और मध्यम पुरुषोंके स्थानपर

उक्त सर्वनामोंके शब्दोंका ही प्रयोग होता है। उक्त क्रियाके रूपोंके साथ एक एक शब्द उत्तम, मध्यम और तृतीय पुरुषके लगकर वाक्य बनते हैं। उत्तम पुरुषकी क्रियाओंके साथ क्रमशः वचनोंके अनुसार उत्तम पुरुषके सर्वनाम तथा अन्योंके साथ अन्य लगते हैं। देखिये—

"उत्तम पुरुष"

१ अहं वदामि—मैं बोलता हूं।
२ आवां वदावः—हम (दो) बोलते हैं।
३ वयं वदामः—हम (सब) बोलते है।

"मध्यम पुरुष"

१ त्वं वदसि—तू बोलता है।
२ युवां वदथः—तुम (दो) बोलते हो।
३ यूयं वदथ—तुम (सब) बोलते हो।

"तृतीय पुरुष"

१ सः वदति—वह बोलता है।
२ तौ वदतः—वे (दो) बोलते हैं।
३ ते वदन्ति—वे (सब) बोलते हैं।

—किंवा—

१ रामः वदति—राम बोलता है।
२ रामलक्ष्मणौ वदतः-राम-लक्ष्मण बोलते हैं।
३ मनुष्याः वदन्ति-(सब) मनुष्य बोलते हैं।

यही रीति ठीक समझमें आनेके लिये और थोडे वाक्य यहां देते हैं–

१ अहं गच्छामि– मैं जाता हूं।
२ आवां गच्छावः– हम (दो) जाते हैं।
३ वयं गच्छामः– हम (सभी) जाते हैं।

१ त्वं गच्छसि– तू जाता है।
२ युवां गच्छथः– तुम (दो) जाते हो।
३ यूयं गच्छथ– तुम (सब) जाते हो।

१ सः गच्छति– वह जाता है।
२ तौ गच्छतः– वे (दो) जाते हैं।
३ ते गच्छन्ति– वे (सब) जाते हैं।

—किंवा—

१ मनुष्यः गच्छति– मनुष्य जाता है।
२ मनुष्यौ गच्छतः–(दो) मनुष्य जाते हैं।
३ मनुष्याः गच्छन्ति– (सब) मनुष्य जाते हैं।

प्रत्येक वचनके रूपके साथ ही क्रियाका उसी वचनका रूप प्रयुक्त होता है। भाषामें क्रियाके भी दो वचन ही केवल हैं, परंतु संस्कृतमें तीन वचन हैं। पाठक इनका उपयोग विशेष विचारसे देखें और स्मरण रखें, ताकि आगे अशुद्धि होने न पाय। यह विषय अत्यंत महत्त्वका है, इसलिये विशेष मननसे स्मरण करना चाहिये।

पाठ ४

अब इस पाठमें कुछ अकारान्त पुल्लिंग शब्द देते हैं। उनके रूप पूर्व लिखे नियमके अनुसार ही कीजिये–

शब्द (अकारान्त पुल्लिंग)

ग्रामः = गांव	अपूपः = पूआ, बडा
आपणः = बाजार	सूपः = दाल
लेखकः = लेखक	ओदनः = (पके) चावल
पर्वतः = पहाड	रथः = रथ, गाडी
मार्गः = मार्ग, रास्ता	अर्भकः = लडका
चरणः = पांव	प्रसादः = कृपा
मूषकः = चूहा	रक्षकः = रखवाला
वत्सः = बछडा	सेवकः = नौकर

अहं ग्रामं गच्छामि– मैं ग्रामको जाता हूं।
सः ग्रामात् आगच्छति– वह गांवसे आता है।
तौ ग्रामं गच्छतः– वे (दो) गांवको जाते हैं।
ते मनुष्याः ग्रामात् आगच्छन्ति– वे मनुष्य ग्रामसे आते हैं।

सेवकः आपणं गच्छति– नौकर बाजार जाता है।
सेवकौ आपणं गच्छतः -(दो) नौकर बाजार जाते हैं।

सेवकाः आपणं गच्छन्ति— (अनेक) नौकर बाजार जाते हैं।
तव लेखकः कदा आगमिष्यति–तेरा लेखक कब आयेगा ?
मम लेखकौ अधुना आगमिष्यतः– मेरे (दो) लेखक अब आयेंगे।
ते सर्वे पुरुषाः श्वः आगमिष्यन्ति- वे सब पुरुष कल आयेंगे।
हिमपर्वतस्य मार्गं त्वं जानासि किम् ?– हिमपर्वतका मार्ग तू जानता है क्या ?
तव वत्सः किं करोति ?– तेरा बछडा क्या करता है ?
मम द्वौ वत्सौ धावतः– मेरे दोनों बछडे दौडते हैं।
तस्य पुत्रः तत्र धावति– उसका लडका वहां दौडता है।
मम सर्वे पुत्राः इदानीं धावन्ति– मेरे सब पुत्र अब दौडते हैं।

वाक्य।

यदि इन सब वचनोंका पाठ आपकी समझमें आगया हो, तो आपको निम्नलिखित वाक्य विना आयास समझमें आसकते हैं।

त्वं कुत्र गच्छसि ? युवां कुत्र गच्छथः ? यूयं कदा अत्र आगच्छथ ? अहं तत्र न गच्छामि। आवां तत्र न गच्छावः। वयं कदापि तत्र न गच्छामः।

तत्र त्वं किं न गच्छसि ? तत्र युवां किं न गच्छथः ? तत्र यूयं किं न गच्छथ ? यत् अहं पठामि, तत् त्वं किं न वदसि ? यत् अहं न पठामि, तत् युवां किं वदथः ? यत् अहं पठामि, तत् यूयं किं वदथ ?

रामः इदानीं उद्यानं गच्छति । रामलक्ष्मणौ इदानीं उद्यानं गच्छतः । रामलक्ष्मणभरताः इदानीं उद्यानं गच्छन्ति ।

अथ सः मनुष्यः आपणं गच्छति । अथ तौ मनुष्यौ आपणं गच्छतः । अथ ते मनुष्याः आपणं गच्छन्ति ।

श्वः अहं तत्र नैव गमिष्यामि । श्वः आवां तत्र नैव गमिष्यावः । श्वः वयं तत्र नैव गमिष्यामः ।

कदा तौ पाठशालां गच्छतः ? कदा ते ग्रामं गच्छन्ति ? कदा सः नगरं गच्छति ?

स सर्वदा नगरात् नगरं किं गच्छति ? तौ सदा ग्रामात् ग्रामं किं गच्छतः ? ते सर्वदा ग्रामात् ग्रामं किं गच्छन्ति ?

बालकः उद्यानं कदा गच्छति ? द्वौ बालकौ उद्यानं गत्वा पश्चात् आपणं गच्छतः । सर्वे बालकाः अध्ययनस्य पश्चात् भ्रमणाय गच्छन्ति ।

त्वं सायंकाले कुत्र गमिष्यसि ? युवां प्रातःसमये कुत्र गमिष्यथः ? यूयं मध्याह्नसमये अत्र किं न आगच्छथ ?

अहं रात्रौ गुरोः गृहं गच्छामि। आवां दिनसमये पाठशालां गच्छावः। वयं अनध्यायसमये कुत्र अपि न गच्छामः।

यथा अहं तत्र गच्छामि, तथा त्वं अपि तत्र आगच्छासि किम् ? अहं तत्र कथं गन्तुं शक्नोमि ? यदि त्वं आगमिष्यसि, तर्हि अहं अपि आगमिष्यामि।

पाठक इन वाक्योंमें नामों और क्रियाओंके वचनोंका सम्बन्ध देखें। एकवचनके नामोंके साथ एकवचनकी क्रिया आती है, द्विवचनके साथ द्विवचनकी और बहुवचनके साथ बहुवचनकी क्रिया आती है, यह स्मरण रखना चाहिये।

संधि किये हुए वाक्य।

यदहं पठामि तद्यूयं किं वदथ ? यदहं पठामि तदेव यूयं किं वदथ ? राम इदानीमुद्यानं गच्छति। गच्छतीदानीमुद्यानं रामः। रामो गच्छतीदानीमुद्यानम्। गच्छत्युद्यानमिदानीं रामः। इदानीं रामो गच्छत्युद्यानम्।

पाठ ५

इस पाठमें अकारान्त नामोंके कुछ प्रत्यय देते हैं, इनको नामोंके साथ लगानेसे विभक्तिके रूप सुगमतासे बनाये जा सकते हैं—

विभक्तियोंके प्रत्यय।

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	—ः	—औ	—अः
सं०	—+	— ,,	,,
२	—म्	,,	अन्
३	—इन	—आभ्यां	—ऐः
४	—आय	— ,,	—इभ्यः
५	—आत्	— ,,	,,
६	—स्य	— योः	—अनां
७	—इ	— ,,	—इषु

इन प्रत्ययोंको अकारान्त पुल्लिंग नामोंके साथ लगाकर विभक्तियोंके रूप कीजिये—

१	मोदकः	मोदकौ	मोदकाः
सं० (हे)	मोदक	(हे) ,,	(हे) ,,
२	मोदकं	,,	मोदकान्
३	मोदकेन	मोदकाभ्यां	मोदकैः
४	मोदकाय	,,	मोदकेभ्यः

५	मोदकात्	मोदकाभ्यां	मोदकेभ्यः
६	मोदकस्य	मोदकयोः	मोदकानां
७	मोदके		मोदकेषु

पाठक इन नामोंमें प्रत्ययोंका अनुभव करें और इस प्रकार प्रत्ययोंका स्मरण रखके नामोंके रूप बनानेका प्रयत्न करें। एक वार यह विधि ठीक समझमें आगई तो फिर कोई कठिनता नहा रहेगी।

अब कुछ अकारान्त पुल्लिंग शब्द कंठ कीजिये और उनके रूप पूर्ववत् बनाइये--

अकारान्त पुल्लिंग शब्द।

आम्रः = आम	वृक्षः = वृक्ष
वेदः = वेद	मन्त्रः = मंत्र
दण्डः = सोटी	धूम्रः = धूआं
लोभः = लोभ	कुमारः = लडका
वासः = रहना	समुद्रः = सागर
स्वरः = आवाज	रसः = रस
जनः = मनुष्य	इन्द्रः = राजा, प्रमुख

वाक्यानि।

अहं आम्रं खादामि– मैं आम खाता हूं।
आवां आम्रौ खादावः-(दो) हम (दो) आमोंको खाते हैं।
वयं आम्रौ खादामः– हम (सब) दो आम खाते हैं।

पाठक इसमें एक विशेष बात देखें। प्रत्येक वाक्यमें "कर्ता" होता है। क्रियाका करनेवाला कर्ता होता है। उक्त वाक्योंमें खानेकी क्रिया करनेवाला शब्द कर्ता है। प्रथम वाक्यमें "अहं" यह कर्ता है। कर्ताके वचनके अनुसार ही क्रियाके वचन होते हैं। प्रथम वाक्यमें कर्ताका एकवचन है, इस कारण क्रिया भी एकवचनी हो गई। द्वितीय वाक्यमें कर्ताका द्विवचन है, इसलिये क्रिया द्विवचनी हो गई और तृतीय वाक्यमें कर्ता बहुवचनी है, इसलिये क्रिया भी बहुवचनी हो गई है। इस प्रकार कर्ताके वचनके अनुसार क्रियाका वचन होना ही चाहिये।

कर्ता और क्रिया इन दो पदोंको छोडनेसे उक्त वाक्योंमें जो तीसरा शब्द है, उसको "कर्म" कहते हैं। कर्ता जो कार्य करता है, उस कार्यका परिणाम जिस पदार्थपर होता है, उसका नाम 'कर्म' होता है।

कई क्रियाएं कर्मके साथ होती है, उनको 'सकर्मक क्रियापद' कहते हैं। तथा कई क्रियाएं कर्मके विना होती हैं, उनको 'अकर्मक क्रियापद' कहते हैं। इन दोनोंके उदाहरण देखिये-

सकर्मक क्रियापद।

रामः आम्रं भक्षयति- राम आम खाता है।
विष्णुः विश्वं धारयति- विष्णु विश्व धारण करता है।
कृष्णः युद्धं करोति- कृष्ण युद्ध करता है।

मनुष्यः जलं पिबति– मनुष्य जल पीता है।
सः पुस्तकं नयति– वह पुस्तक ले जाता है।
त्वं पाठं पठसि– तू पाठ पढता है।

ये क्रियापद सकर्मक हैं, क्योंकि इन क्रियाओंको कर्मकी अपेक्षा रहती है। यदि केवल " सः पठति " इतना ही कहा जाय तो प्रश्न हो सकता है कि "क्या पढता है?" इस प्रश्न के उत्तर आने अर्थात् ' कर्म ' बताने तक समाधान ही नहीं होता। इसलिये ये क्रियापद सकर्मक कहलाते हैं। अब "अकर्मक क्रियापद " देखिये।

अकर्मक क्रियापद।

सः अस्ति– वह है।
अहं धावामि– मैं दौडता हूं।
सः तिष्ठति–वह ठहरता है।
सः भवति– वह होता है।

ये क्रियापद अकर्मक हैं, क्योंकि किसी भी अन्य कर्मकी अपेक्षा इन क्रियाओंको नहीं है। " धावति " कहने मात्रसे क्रियाका पूर्ण अर्थ ज्ञात होता है। " खादति " उस प्रकार नहीं है, क्योंकि इस क्रियाके उच्चारणके साथ खानेका पदार्थ भी कहना आवश्यक होता है। पाठक इस बातका अच्छी प्रकार विचार करें और समझें कि ये क्रियाओंके भेद कैसे हैं। और आगे इस विषयकी गलती न हो।

पाठ ६

इस पाठमें क्रियापदोंके प्रत्यय देते हैं, उनको लगाकर क्रियापदोंके रूप पाठक बना सकते हैं—

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तम०	-मि	-वः	-मः
मध्यम०	-सि	-थः	—थ
तृतीय०	—ति	— तः	—अन्ति

जिन प्रत्ययोंके प्रारंभमें 'म' अथवा 'व' होते हैं, उनके पूर्वके अकारका आ होता है। जैसा—

१	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
२	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
३	गच्छति	गच्छतः	गच्छान्ति

वाक्यानि।

अहं गच्छामि। आवां गच्छावः। वयं गच्छामः। त्वं गच्छसि। युवां गच्छथः। यूयं गच्छथ। सः गच्छति। तौ गच्छतः। ते गच्छान्ति। पुरुषः गच्छति। मनुष्यौ गच्छतः। देवाः गच्छन्ति। अहं वदामि। आवां न वदावः। वयं कथं वदामः? त्वं वदासि किं? युवां किं वदथः? यूयं शब्दान् वदथ। जनः सुखेन वदति। अश्वौ न वदतः। मयूराः वदन्ति।

अब कुछ क्रियायें दी जाती हैं उनके रूप पूर्ववत् कीजिये—

धातु	अर्थ	रूप
१ गम (गच्छ)	जाना	गच्छति
२ भक्ष्	खाना	भक्षयति
३ दृश् (पश्य्)	देखना	पश्यति
४ नी (नय)	ले जाना	नयति
५ पठ्	पढना	पठति
६ स्था (तिष्ठ्)	ठहरना	तिष्ठति
७ धाव्	दौडना	धावति
८ पा (पिब)	पीना	पिबति
९ वद्	बोलना	वदति
१० क्रीड्	खेलना	क्रीडति

इन धातुओंके वर्तमान कालके रूप बनानेके प्रत्यय इस पाठमें दिये हैं। मूल धातुके जो भिन्न रूप बनते हैं, वे कंसमें ( ) दिये हैं।

वाक्यानि।

अहं पुस्तकं पठामि = मैं पुस्तक पढता हूं।

आवां पुस्तकं न पठावः = (दो) हम पुस्तक नहीं पढते हैं।

वयं ग्रन्थं पठामः = हम (सब) ग्रंथ पढते हैं।

रामः लेखं नच पठति = राम लेख नहीं पढता।

बालकौ पुस्तकं किं न पठतः ? = (दो) बालक पुस्तक क्यों नहीं पढते ?

बालकः ग्रन्थं इदानीं पठन्ति = (बहुत) बालक ग्रंथ अब पढते हैं।

अहं अत्र क्रीडामि = मैं यहां खेलता हूं।

आवां अत्र न क्रीडावः = हम (दोनों) यहां नहीं खेलते।

वयं अत्र एव क्रीडामः = हम (सब) यहां ही खेलते हैं।

त्वं कुत्र क्रीडसि ? = तू कहां खेलता है ?

युवां स्वगृहे क्रीडथः – तुम (दोनों) अपने घरमें खेलते हो।

यूयं मम गृहे न क्रीडथ – तुम (सब) मेरे घरमें नहीं खेलते हो।

सः पुस्तकं कुत्र नयति ?- वह पुस्तक कहां ले जाता है ?

तौ वस्त्रं अत्र आनयतः - वे (दोनों) कपडा यहां लाते हैं।

ते अन्नं न नयन्ति– वे (सब) अन्न नहीं ले जाते।

मनुष्यः मार्गे तिष्ठति– मनुष्य मार्गमें ठहरता है।

नरौ मन्दिरे तिष्ठतः- (दो) मनुष्य मंदिरमें ठहरते हैं।

जनाः वने न तिष्ठन्ति - (सब) मनुष्य वनमें नहीं ठहरते।

एकः जनः जलं पिबति- एक मनुष्य पानी पीता है।

द्वौ पुरुषौ दुग्धं पिबतः- दो पुरुष दूध पीते हैं।

सर्वे मानवाः रसं न पिबन्ति-सब मनुष्य रस नहीं पीते हैं।

यथा त्वं वदसि, तथा तौ न वदतः– जैसा तू बोलता है, वैसे वे (दो) नहीं बोलते ।
यथा तौ धावतः, तथा अहं न धावामि— जैसा वे (दो) दौडते हैं, वैसा मैं नहीं दौडता हूं ।
तौ किं भक्षयतः ? - वे (दो) क्या खाते हैं ?
युवां कुत्र क्रीडथः ? – तुम (दो) कहां खेलते हो ?
आवां अत्र पठावः – हम (दो) यहां पढते हैं।
वयं रूपं पश्यामः – हम (सब) रूप देखते हैं।

पाठक इस प्रकार नामोंके वचन तथा क्रियाओंके वचन इनका ठीक प्रकार सम्बन्ध देखें और समझें ताकि इसमें कोई गलती न होने पावे । यहाँ इतने उदाहरण दिये हैं, इनको विचारपूर्वक देखनेसे सब बातका पता लग जायगा।

संधि किये हुए वाक्य

सर्वे मानवा रसं न पिबन्ति। न पिबन्ति रसं सर्वे मानवाः । बालका इमं ग्रन्थमिदानीं पठन्ति । पठन्तीदानीं बालका इमं ग्रन्थम् । ग्रन्थमिमामिदानीं पठन्ति बालकाः । पठन्ति बालका इदानीमिमं ग्रन्थम् । ग्रन्थं पठन्तीमं बालका इदानीम्। स मनुष्यस्तेन मार्गेण गच्छति ।

पाठ ७

संस्कृत-वाक्यानि ।

राजा दशरथः उवाच- हे कैकेयि ! रामात् अन्यः मे त्वत्तः प्रियतरः कः अपि नास्ति। २ तेन राघवेण एव शपे । ३ अतः इदानीं तव मनसेप्सितं ब्रूहि, तत् अधुना कारिष्यामि। ४ तेन हृष्टा कैकेयी महाघोरं स्वाभिप्रायं व्याजहार । ५ अत्र अयं सत्यसंधः सत्यवाक् राजा दशरथः मे वरं ददाति । ६ अनेन एव रामस्य अभिषेकसमारम्भेण मे भरतः राज्ये अभिषिच्यताम् । ७ रामः च चीराजिनधरः चतुर्दशवर्षाणि दण्डकारण्यं आश्रितः तापसो भवतु ।

भाषा वाक्य ।

१ राजा दशरथ बोला- हे कैकेयि! रामसे भिन्न मेरा तेरेसे अधिक प्रिय कोई भी नहीं है। २ उस रामचन्द्रकी ही शपथ लेता हूं । ३ तेरे मनका (ईप्सितं) इष्ट कह, वह अब करूंगा । ४ उससे संतुष्ट हुई कैकेयी बडा क्रूर अपना अभिप्राय बोलने लगी । ५ यहां यह सत्यप्रतिज्ञ सत्यभाषणी राजा दशरथ मुझे वर देता है। ६ इसी रामके अभिषेकसमारंभसे मेरे भरतको राज्यमें अभिषिक्त कीजिये । ७ और राम वल्कल और चर्म धारण कर चौदह वर्ष दण्डक अरण्यका आश्रय कर तापसी होवे ।

संस्कृत–वाक्यानि।

८ एष मे परमः कामः । त्वया दत्तं एव वरं वृणे । अद्य एव रामं वने प्रयान्तं पश्यामि । ९ इति एवं दारुणं वचः श्रुत्वा महाराजः दशरथः सद्यः निःसंज्ञः इव बभूव । १० पुनः संज्ञां प्राप्य, असंवृतायां एव भूम्यां आसीनः, दीर्घं उष्णं च निःश्वस्य, भूयः अपि मोहं आपेदिवान् । ११ चिरेण तु संज्ञां प्रतिलभ्य क्रुद्धः राजा कैकेयीं इदं अब्रवीत् । १२ पापे ! किं ते रामेण अपकृतं ? १३ सदा तव विषये जननीतुल्यां वृत्तिं रामः वहति ।

भाषा वाक्य ।

८ यह मेरी परम इच्छा है । तूने दिया हुआ ही वर (वृणे) स्वीकार करती हूं । आज ही राम वनमें चला हुआ देखूंगी । ९ इस प्रकार यह भयानक भाषण सुनकर महाराज दशरथ (सद्यः) तत्क्षण (निःसंज्ञ) मूर्च्छितसा हो गया । १० पुनः (संज्ञां) चेतना प्राप्त कर, (अ–संवृतायां) न आच्छादित भूमिपर ही बैठा हुआ, दीर्घ और उष्ण श्वास छोडकर, वारंवार ही मोहको प्राप्त हुआ । ११ देरसे फिर चेतना प्राप्त कर क्रुद्ध राजा कैकेयीसे यह बोला । १२ हे पापी स्त्री ! क्या तेरा रामने अपराध किया ? १३ हमेशा तेरे विषयमें माताके समान वृत्ति राम धारण करता है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१४ तीक्ष्णविषा सर्पिणी इव मया त्वं आत्मविनाशाय एव स्वभवनं निवेशिता। १५ रामं अपश्यतः तु मम चेतनं नष्टं भवति। १६ तत् अलं। त्यज्यतां एष निश्चयः। अपि एषः अहं ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशामि, प्रसीद। १७ अथ कैकेयी रौद्रात् रौद्रं प्रत्युवाच। १८ हे राजन्! यदि वरौ दत्त्वा पुनः अनुतप्यसे तर्हि पृथिव्यां धार्मिकत्वं कथं कथयिष्यसि? १९ अहं तव अग्रतः अद्य एव मरिष्यामि विषं पीत्वा, यदि रामः अभिषिच्यते। २० ऋते रामविवासनात् अहं न तुष्येयम्।

भाषा-वाक्य

१४ तीखे विषवाली सांपनीके समान मैंने तुमको अपने विनाशके लिये ही अपने घरमें प्रवि॰ कराइ। १५ रामको न देखनेपर तो मेरी चेतना ही नष्ट होती है। १६ तो बस, छोडा जाय यह निश्चय, अब यह मैं तेरे चरणोंको सिरसे स्पर्श करता हूं, प्रसन्न हो। १७ अब कैकेयी भयानकसे भयानक बोलने लगी। १८ हे राजा! यदि दो वर देकर फिर पश्चात्ताप करता है, तो पृथ्वीपर धार्मिक कैसा कहलायेगा? १९ मैं तेरे सामने आज ही मरूंगी विष पीकर, यदि रामका अभिषेक होगा। २० रामके वनवासके (ऋते) विना मैं नहीं संतुष्ट होऊंगी।

समास

१ रामविवासनं- रामस्य विवासनं (रामका वनवास)
२ स्वाभिप्रायः- स्वस्य अभिप्रायः (अपना अभिप्राय)
३ सत्यसन्धः- सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य (सत्य है प्रतिज्ञा जिसकी)
४ सत्यवाक्- सत्या वाक् वाणी यस्य (सत्य है वचन जिसका)
५ अभिषेकसमारम्भः- अभिषेकस्य समारम्भः— (अभिषेकका समारंभ)
६ चीराजिनधरः— चीरं च अजिनं च चीराजिने। चीराजिने धरति इति चीराजिनधरः (वल्कल और चर्म धारण करनेवाला)

पाठक इन समासोंका अच्छा अभ्यास करें। तथा इस पाठके वाक्योंका भी उत्तम अध्ययन करें। और यदि हो सके तो इन वाक्योंके संधि बनाकर सरल संस्कृत वाक्य बनाकर लिखकर रखें।

संधि किये हुए वाक्य।

अहं तवाग्रतोऽद्यैव मरिष्यामि विषं पीत्वा यदि रामोऽभिषिच्यते। रामो यद्यभिषिच्यते तर्ह्यहं विषं पीत्वाऽद्यैवाग्रतस्तव मरिष्यामि। मरिष्याम्यग्रतस्तवाद्यैवाहं विषं पीत्वा यदि रामोऽभिषिच्यते।

पाठ ८

तथा तान्दुःखितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रजः ।
क्लिश्यमानां च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥११॥
(म. भा. सभा. ६८)

(तथा) एवं प्रकारेण तान् पाण्डवान् दुःखितान् दृष्ट्वा (धृतराष्ट्रजः) धृतराष्ट्रात् जातः पुत्रः विकर्णः (क्लिश्यमानां) क्लेशैः पीडितां दुःखितां (पाञ्चालीं) द्रौपदीं च दृष्ट्वा इदं (अब्रवीत्) अवदत् ।

याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरकः सद्य एव नः ॥१२॥

हे (पार्थिवाः) नृपाः ! (याज्ञसेन्या) द्रौपद्या यत् (उक्तं) कथितं (वाक्यं) वचनं तत् (विब्रूत) विशेषेण ब्रूत कथयत । द्रौपद्याः प्रश्नस्य उत्तरं दातव्यं इति अर्थः । वाक्यस्य (अविवेकेन) अविचारेण (नः) अस्माकं सर्वेषां (सद्यः) तत्क्षणं एव नरकः भविष्यति ।

भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥१३॥

भीष्मः च धृतराष्ट्रः च (उभौ) द्वौ अपि (कुरुवृद्धतमौ) सर्वेषु कुरुषु अत्यन्तवृद्धौ । तौ द्वौ अपि (समेत्य) संगत्य किंचित् न (आहतुः) न उक्तवन्तौ

२ (स. पा. मा. आ. ७)

(महामतिः) महाबुद्धिमान् विदुरः च किंचित् अपि न आह ।

भारद्वाजश्च सर्वेषामाचार्यः कृप एव च ।
कुत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥१४॥

(भारद्वाजः) द्रोणः च सर्वेषां कुरूणां आचार्यः । (कृपः) कृपनामकः एव च सर्वेषां कुरूणां आचार्यः । एतौ द्वौ अपि आचार्यौ (द्विजसत्तमौ) द्विजश्रेष्ठौ (कुतः) किमर्थं प्रश्नं न आहतुः ?

ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशम् ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥१५॥

ये तु अन्ये (पृथिवीपालाः) भूपाः सर्वतः दिशं (समेताः) संगताः प्राप्ताः ते कामक्रोधौ (समुत्सृज्य) त्यक्त्वा परित्यज्य यथामति (ब्रुवन्तु) कथयन्तु ।

यदिदं द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ।
विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा वदतोत्तरम् ॥१६॥

शुभा द्रौपदी (असकृत्) अनेकवारं यद् इदं वाक्यं उक्तवती । हे (पार्थिवाः) नृपाः ! (विमृश्य) विचार्य कस्य कः पक्षः इति उत्तरं (वदत) कथयत ।

इस पाठमें संस्कृत श्लोकोंका अर्थ सुगम संस्कृतमें ही दिया है । पाठक ध्यानपूर्वक इसे वारंवार पढेंगे तो उनकी

समझमें सब अर्थ आ जायगा। श्लोकके कठिन शब्द ( ) ऐसे कोठेमें रखे हैं और आगे उनका अर्थ दिया है। यदि यह अर्थ विना आयास पाठकोंके मनमें आगया, तो समझिये कि अच्छी प्रगति हो चुकी है। अब यहां श्लोकोंके समास देते हैं।

१ धृतराष्ट्रजः— धृतराष्ट्रात् जातः। (धृतराष्ट्रसे उत्पन्न हुआ)

२ कुरुवृद्धतमौ— कुरुषु वृद्धः कुरुवृद्धः। अत्यन्तं कुरुवृद्धः कुरुवृद्धतमः तौ कुरुवृद्धतमौ। (कौरवोंमें अतिवृद्ध)

३ महामतिः— महती विशाला मतिः बुद्धिः यस्य। (विशालबुद्धिवाला)

४ द्विजसत्तमः— द्विजेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु सत्तमः श्रेष्ठः द्विजसत्तमः। (द्विजोंमें श्रेष्ठ)

५ पृथिवीपालः— पृथिव्याः पालः पालकः। (पृथिवीका पालनकर्ता)

६ कामक्रोधौ— कामः च क्रोधः च कामक्रोधौ। (काम और क्रोध)

७ असकृत्— न सकृत् असकृत् (नहीं एकवार- अनेकवार)

पाठक इन समासोंका ठीक ठीक अध्ययन करें। इस अध्ययनसे समासोंका उत्तम ज्ञान हो सकता है।

संधि।

१ विकर्ण इदं— विकर्णः इदं।
२ यदुक्तं— यत् उक्तं।
३ तद्वाक्यं— तत् वाक्यं।
४ सद्य एव— सद्यः एव।
५ भीष्मश्च— भीष्मः च।
६ कृप एव— कृपः एव।
७ एतावपि— एतौ अपि।
८ नाहतुर्द्विज०— न आहतुः द्विज०।
९ त्वन्ये— तु अन्ये।
१० सर्वतो दिशं— सर्वतः दिशं।
११ उक्तवत्यसकृच्छुभा— उक्तवती असकृत शुभा।

पाठक इन संधियोंको ध्यानसे देखें।

संधि किये हुये वाक्य।

व्याधो बाणैर्मृगं विध्यति। विध्यति मृगं बाणैर्व्याधः। बाणैर्व्याधो विध्यति मृगम्। विध्यति व्याधो मृगं बाणैः। बाणैर्मृगं व्याधो विध्यति। किं व्याधस्तत्र बाणैर्मृगं विध्यति? कदा खलु बाणैर्विध्यति मृगं व्याधः? एष व्याधोऽत्र विध्यति मृगं बाणैः।

पाठ ९

पूर्व दो पाठोंमें जो संस्कृत वाक्य दिये हैं, उनकी संधि करके सरल संस्कृत इस पाठमें दी जाती है—

राजा दशरथ उवाच- हे कैकेयि ! रामादन्यः मे त्वत्तः प्रियतरः कोऽपि नास्ति। तेन राघवेणैव शपे। अत इदानीं मनसेप्सितं ब्रूहि, तदधुना करिष्यामि। तेन हृष्टा कैकेयी महाघोरं स्वाभिप्रायं व्याजहार।

अत्रायं सत्यसन्धः सत्यवाग्राजा दशरथो मे वरं ददाति। अनेनैव रामस्याभिषेकसमारंभेण मे भरतो राज्येऽभिषिच्यताम्। रामश्च चीराजिनधरश्चतुर्दशवर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितस्तापसो भवतु। एष मे परमः कामः। त्वया दत्तमेव वरं वृणे। अद्यैव रामं वने प्रयान्तं पश्यामि।

इत्येवं दारुणं वचः श्रुत्वा महाराजो दशरथः सद्यो निःसंज्ञ इव बभूव। पुनः संज्ञां प्राप्य असंवृतायामेव भूम्यामासीनो, दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य भूयोऽपि मोहमापेदिवान्।

चिरेण तु संज्ञां प्रतिलभ्य क्रुद्धो राजा कैकेयीमिदमब्रवीत्। पापे ! किं ते रामेणापकृतं ? सदा तव विषये जननीतुल्यां वृत्तिं रामो वर्तति। तीक्ष्णविषा सर्पिणीव मया त्वमात्मविनाशायैव स्वभवनं

पाठ १०

इस पाठमें निम्नलिखित अकारान्त पुल्लिंग शब्द याद कीजिये।

अर्थः-- पैसा, धन	उद्यमः-- उद्योग
वानरः-- बंदर	कुक्कुरः-- कुत्ता
छात्रः-- शिष्य	समाजः-- समाज
दण्डः-- सोटी	दैत्यः-- राक्षस
मृगः-- हिरन	पाठः- पाठ
स्तेनः- चोर	ब्राह्मणः-- ब्राह्मण
द्विरेफः- भ्रमर	शक्रः- इंद्र
व्याधः- शिकारी	पान्थः- मुसाफिर
लेखः-- लेख	अलंकारः- जेवर
करः-- हाथ	स्नेहः- मित्रता
प्रवाहः-- प्रवाह	विचारः- विचार

वाक्य।

सः अर्थं वांच्छति = वह धनकी इच्छा करता है।

वानरौ वृक्षस्य उपरि भवतः = (दो) वानर वृक्षके ऊपर होते हैं।

छात्राः गुरोः समीपं पठन्ति = (सब) शिष्य गुरुके समीप पढते हैं।

दण्डं धरति इति दण्डधरः = दंड धरनेवाला दंडधर (होता) है।

तौ द्वौ दण्डौ अत्र आनय– वे दो सोटियाँ यहाँ ला।

व्याधः दण्डेन एव मृगान् ताडयति– शिकारी डंडेसे ही (सब) मृगोंको ताडन करता है।

स्तेनाय दण्डं देहि -- चोरको दंड दो।

सः हस्ताभ्यां भारं नयति — वह (दो) हाथोंसे बोझ ले जाता है।

व्याधः बाणैः मृगं विध्यति – शिकारी बाणोंसे हिरनको बींधता है।

द्विरेफः शब्दं करोति -- भ्रमर शब्द करता है।

लेखकः लेखं न लिखति – लेखक लेख नहीं लिखता ॥

यः न लिखति स लेखकः भवितुं न योग्यः -- जो नहीं लिखता, वह लेखक होनेयोग्य नहीं।

अहं कराभ्यां मुखं आच्छादयामि -- मैं (दो) हाथोंसे मुख आच्छादित करता हूं।

इदानीं अत्र जलस्य महान् प्रवाहः अस्ति – अब यहां जलका बडा प्रवाह है।

उद्यमेन हि कार्याणि सिद्ध्यन्ति, न मनोरथैः — उद्योगसे ही कार्य सिद्ध होते हैं, मनोरथसे नहीं।

व्याधः कुक्कुरैः व्याघ्रं अन्वेषति – शिकारी कुत्तोंसे शेरको ढूंढता है।

निवेशिता। राममपश्यतस्तु मम चेतनं नष्टं भवति। तदलं, त्यजतामेष निश्चयः। अप्येषोऽहं ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशामि, प्रसीद।

अथ कैकेयी रौद्राद्रौद्रं प्रत्युवाच। हे राजन्! यदि वरौ दत्त्वा पुनरनुतप्यसे, तर्हि पृथिव्यां धार्मिकत्वं कथं कथयिष्यसि? अहं तवाग्रतोऽद्यैव मरिष्यामि विषं पीत्वा, यदि रामोऽभिषिष्यते। ऋते राम-विवासनादहं न तुष्येयम्।

समस्त पाठके संस्कृत वाक्योंकी यह संधियुक्त संस्कृत है। यदि इसमें कोई कठिनता प्रतीत हुई, तो सप्तम पाठ देखनेसे निवृत्त हो सकती है।

अब पूर्व पाठमें दिये श्लोकोंकी सरल संस्कृत यह है, देखिये-

तथा तान्पाण्डवान्दुःखितान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रजो विकर्णः क्लिश्यमानां पाञ्चालीं च दृष्ट्वेदमब्रवीत्।

हे पार्थिवाः! याज्ञसेन्या यद्वाक्यमुक्तं तद्विब्रूत। वाक्यस्य अविवेकेन सद्य एव नरकः।

भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्चोभौ कुरुवृद्धतमौ समेत्य किंचिन्नाहतुः, महामतिः विदुरश्च किंचित् नाह।

भारद्वाजः सर्वेषामाचार्यः कृप एव चैतावपि द्विज-सत्तमौ कृतं प्रश्नं नाहतुः।

ये त्वन्ये पृथिवीपालाः सर्वतो दिशं समेतास्ते

कामक्रोधौ समुत्सृज्य यथामति ब्रुवन्तु ।

शुभा द्रौपद्यसकृद्यदिदं वाक्यमुक्तवती । हे पार्थिवाः ! विमृश्य कस्य कः पक्ष इत्युत्तरं वदत ।

ये संधियुक्त वाक्य हैं । इनके मूल श्लोक पूर्व पाठमें हैं । संदेहके स्थानपर वहीं पाठक देखें और संदेह निवृत्त करें ।

सूचना- इन वाक्योंमें पूर्व श्लोकोंकी अपेक्षा किसी किसी स्थानपर कुछ शब्द अधिक भी रखे हैं । अर्थका ज्ञान सुगमतासे होनेके लिये ऐसा करना आवश्यक हुआ है ।

संधि ।

१ दशरथ उवाच- दशरथः उवाच ।

२ रामादन्यः- रामात् अन्यः ।

३ कोऽपि- कः अपि ।

४ राघवेणैव- राघवेण एव ।

५ तदधुना- तत् अधुना ।

६ स्वाभिप्रायं- स्व अभिप्रायम् ।

७ सत्यवाग्राजा- सत्यवाक् राजा ।

८ अथैव- अथ एव ।

९ इत्येवं- इति एवं ।

१० क्रुद्धो राजा- क्रुद्धः राजा ।

११ सर्पिणीव- सर्पिणी इव ।

पाठक इन संधियोंका अभ्यास करें और अन्य संधि खोलनेका भी अभ्यास करें ।

यदा मनुष्याणां महान् समाजः भवति, तदा तस्मिन् बहु बलं अस्ति – जब मनुष्योंका बडा समाज होता है, तब उसमें बडा बल होता है।

दैत्यः मनुष्यं भक्षयति– राक्षस मनुष्यको खाता है।

अद्य त्वं कं पाठं पठसि ? – आज तू किस पाठको पढता है ?

प्राज्ञः ब्राह्मणः वेदं पठति- ज्ञानी ब्राह्मण वेद पढता है।

स्वर्गे शक्रः राज्यं करोति- स्वर्गमें इंद्र राज्य करता है।

पान्थाय जलं देहि- मुसाफिरके लिये जल दो।

मूर्खः अलंकारः देहं भूषयति - मूढ मनुष्य जेवरोंसे देहको सजाता है।

स्नेहेन सुखं लभते– मित्रतासे सुख प्राप्त होता है।

वाचनपाठः।

यदा त्वं जलं पिबसि तदा एव अहं दुग्धं पिबामि। यदा त्वं तत्र आगमिष्यसि तदा अहं एतत्पुस्तकं पठिष्यामि। अहं रात्रौ बहिः न गमिष्यामि। अहं इदानीमिव गृहं गत्वा आम्रं भक्षयामि। दुग्धेन सह आम्रस्य भक्षणं अतीव मधुरं भवति। आकाशात् द्विरेफः पतति। सः पुरुषः किमर्थं पुस्तकं आनयति ? अहं यदा तत्र गतः तदा सः तत्र नासीत्। अहं वनं

गत्वा पुष्पमालां शीघ्रं कृत्वा अत्र आनयिष्यामि। त्वं उद्यानपुष्पाणां मालां इच्छसि वा वनपुष्पाणां मालां वांच्छसि ? यत्र यज्ञदत्तः गच्छति तत्र देवदत्तः न गच्छति। परंतु यज्ञदत्तदेवदत्तौ सदा अत्र भवतः। त्वं मम वस्त्रं गृहीत्वा शीघ्रं अत्र आगच्छ, मम रक्तं वस्त्रं एव अत्र आनय, न श्वेतं वस्त्रम्।

पाठक इस प्रकार अनेकानेक वाक्य बनाकर अपना अभ्यास बढावें। वाक्य बनानेके समय एकवचन, द्विवचन और बहुवचनका ख्याल अवश्य करें, नहीं तो वाक्य अशुद्ध बनेंगे। ऊपर जो वाक्य दिये हैं, उनका मनन करनेसे यह अभ्यास सुगमतासे हो जायगा।

संधि किये हुए वाक्य।

यत्र यज्ञदत्तो गच्छति तत्र देवदत्तो न गच्छति। न गच्छति तत्र देवदत्तो यत्र गच्छति यज्ञदत्तः। गच्छति यत्र यज्ञदत्तस्तत्र न गच्छति देवदत्तः। त्वं मम वस्त्रं गृहीत्वा शीघ्रमत्रागच्छ। आगच्छ त्वमत्र शीघ्रं गृहीत्वा मम वस्त्रम्। मम वस्त्रं शीघ्रं गृहीत्वागच्छ त्वमत्र। मम रक्तं वस्त्रमेवात्रानय। आनयात्रैव मम रक्तं वस्त्रम्। अत्रैवानय मम रक्तं वस्त्रम्। कोऽसौ यज्ञदत्तो यो न जलं पिबति ?

पाठ ११

इस पाठमें निम्नलिखित धातु कंठ करके उसके रूप पूर्ववत् बनाइये—

धातु	अर्थ	रूप
१ आगम् (आगच्छ्)	आना	आगच्छति
२ आनी (आनय्)	लाना	आनयति
३ भू (भव्)	होना	भवति
४ पत्	गिरना	पतति
५ चल्	चलना	चलति
६ चर्	घूमना	चरति
७ लिख्	लिखना	लिखति
८ स्था (तिष्ठ्)	ठहरना	तिष्ठति
९ उपविश्	बैठना	उपविशति
१० पच्	पकाना	पचति
११ वस्	रहना	वसति
१२ वह्	ढोना	वहति
१३ वप्	बोना	वपति
१४ रट्	बोलना	रटति
१५ रण्	शब्द करना	रणति
१६ भण्	बोलना	भणति

पाठक इन धातुओंके रूप पूर्व बतायी हुई रीतिके अनुसार करके वाक्य करें —

वाक्यानि।

पुरुषः आगच्छति– पुरुष आता है।
मनुष्यौ आनयतः– (दो) मनुष्य ले आते है।
बालकाः तत्र भवन्ति– बालक वहां होते हैं।
हे मनुष्य ! त्वं पतसि- हे मनुष्य ! तू गिरता है।
हे वीरौ ! युवां चलथः– हे वीरो ! तुम (दो) चलते हो।
हे मानवाः ! यूयं चरथ– हे मानवों ! तुम (सब) घूमते हो।
अत्र अहं लेखं लिखामि– यहां मै लेख लिखता हूं।
आवां अत्र तिष्ठावः– हम (दो) यहा ठहरते हैं।
वयं तत्र उपविशामः– हम (सब) वहा बैठते है।
सूदः अन्नं पचति - रसोइया अन्न पकाता है।
परिचारकौ तत्र वसतः– (दो) सेवक वहा रहते है
अश्वाः रथं वहन्ति– घोडे रथको चलाते है।
कृषीवलः बीजं वपति - किसान बीज बोता है।
बालकौ तत्र किमपि रटतः– (दो) बालक वहा कुछ भी बोलते है।

पाठ ११

इस पाठमें निम्नलिखित धातु कंठ करके उसके रूप पूर्ववत् बनाइये—

धातु	अर्थ	रूप
१ आगम् (आगच्छ्)	आना	आगच्छति
२ आनी (आनय्)	लाना	आनयति
३ भू (भव्)	होना	भवति
४ पत्	गिरना	पतति
५ चल्	चलना	चलति
६ चर्	घूमना	चरति
७ लिख्	लिखना	लिखति
८ स्था (तिष्ठ्)	ठहरना	तिष्ठति
९ उपविश्	बैठना	उपविशति
१० पच्	पकाना	पचति
११ वस्	रहना	वसति
१२ वह्	ढोना	वहति
१३ वप्	बोना	वपति
१४ रट्	बोलना	रटति
१५ रण्	शब्द करना	रणति
१६ भण्	बोलना	भणति

पाठक इन धातुओंके रूप पूर्व बतायी हुई रीतिके अनुसार करके वाक्य करें —

वाक्यानि।

पुरुषः आगच्छति– पुरुष आता है।
मनुष्यौ आनयतः– (दो) मनुष्य ले आते है।
बालकाः तत्र भवन्ति– बालक वहां होते हैं।
हे मनुष्य ! त्वं पतसि–हे मनुष्य ! तू गिरता है।
हे वीरौ ! युवां चलथः– हे वीरो ! तुम (दो) चलते हो।
हे मानवाः ! यूयं चरथ– हे मानवों ! तुम (सब) घूमते हो।
अत्र अहं लेखं लिखामि– यहां मैं लेख लिखता हूं।
आवां अत्र तिष्ठावः– हम (दो) यहां ठहरते हैं।
वयं तत्र उपविशामः– हम (सब) वहां बैठते है।
सूदः अन्नं पचति– रसोंइया अन्न पकाता है।
परिचारकौ तत्र वसतः– (दो) सेवक वहां रहते हैं
अश्वाः रथं वहन्ति– घोडे रथको चलाते हैं।
कृषीवलः बीजं वपति– किसान बीज बोता है।
बालकौ तत्र किमपि रटतः– (दो) बालक वहां कुछ भी बोलते हैं।

घंटाः रणन्ति– घंटाएं शब्द करती हैं।
त्वं किं इदानीं भणसि ?– तू क्या अब बोलता है ?

वाक्यानि।

अहं आगच्छामि। त्वं आगच्छसि। स आगच्छति। आवां आगच्छावः। युवां आगच्छथः। तौ आगच्छतः। वयं आगच्छामः। यूयं आगच्छथ। ते आगच्छन्ति।

अहं फलं आनयामि। आवां जलं आनयावः। वयं धान्यं आनयामः। त्वं पात्रं आनयसि। तौ अश्वं आनयतः। ते अश्वं आनयन्ति।

वृक्षः भवति। वृक्षौ भवतः। वृक्षाः भवन्ति। त्वं भवसि। युवां भवथः। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः।

बालकः पतति। बालकौ पततः। बालकाः पतन्ति। त्वं पतसि। युवां पतथः। यूयं पतथ। अहं पतामि। आवां पतावः। वयं पतामः।

अहं ग्रामं चलामि। आवां नगरं चलावः। वयं देशान्तरं चलामः। त्वं कदा चलसि? युवां कुत्र चलथः? यूयं किं न चलथ? सः इदानीं न चलति। तौ इदानीं न चलतः। ते इदानीं एव चलन्ति।

अश्वः वने चरति। अश्वौ वने चरतः। अश्वाः वने चरन्ति। त्वं कुत्र चरसि ? युवां कुत्र चरथः ? यूयं कुत्र चरथ ? सः न चरति। तौ तत्र चरतः। ते न चरन्ति।

गंगाधरः लिखति। विश्वामित्रभरद्वाजौ लिखतः। छात्राः लिखन्ति। त्वं किं न लिखसि ? युवां लिखथः। किं यूयं लिखथ ? अहं अत्र लिखामि। आवां अत्र लिखावः। वयं अत्र न लिखामः।

धातुओंके रूप बनानेका अभ्यास इस पद्धतिसे पाठक करें। कर्ताका वचन और क्रियाका वचन एक होना चाहिये। थोडे ही शब्दोंसे प्रत्येक धातुके रूप जोडकर इस प्रकार अनेक वाक्य हो सकते हैं। यदि पाठक इस रीतिसे प्रतिदिन अभ्यास करेंगे, तो उनको संस्कृत वाक्य बनाना सुगम हो जायगा।

संधि किये हुए वाक्य।

अश्वो वने चरति। चरत्यश्वो वने। वनेऽश्वो चरति। गंगाधरो लिखति। वयमत्र न लिखामः। अत्र न लिखामो वयम्। न वयं लिखामोऽत्र। तौ तत्र चरथः। चरथस्तत्र तौ। तत्र चरथस्तौ। आवामत्र लिखावः।

पाठ १२

इस पाठमें आप निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये—

अकारान्त पुल्लिंग शब्द ।

कूपः = कुआ	यवः = जौ
दुर्जनः = दुष्ट मनुष्य	लोभः = लोभ
विनयः = नम्रता	ओष्ठः = होंठ
शुकः = तोता	मयूरः = मोर
मार्जनलेपः = साबून	सुजनः = सज्जन
देहः = शरीर	कामः = काम, इच्छा
ओदनः = पके चावल	पेटकः = पेटी, संदूक
प्रश्नः = प्रश्न, सवाल	प्रकाशः = प्रकाश, उजाला
जडः = जड, मूढ	काचः = शीशा
नागः = सांप, हाथी	जनकः = पिता

इदानीं तव कूपस्य जलं पिबामि = अब तेरे कूंएका जल पीता हूं ।

दुर्जनं दूरतः परित्यज्य = दुष्ट मनुष्यका दूरसे परित्याग कर ।

विद्वान् विनयेन शोभते= विद्वान् नम्रतासे सुहाता है ।

शुकः वृक्षस्य उपरि वसति = तोता वृक्षके ऊपर वसता है ।

मार्जनलेपेन जलेन च शरीरं निर्मलं कुरु- साबुनसे तथा जलसे शरीर निर्मल स्वच्छ कर ।

अश्वस्य देहः मनुष्यस्य शरीरात् बलिष्ठतरः अस्ति घोडेका शरीर मनुष्यके देहसे अधिक बलिष्ठ है।

त्वं कथं ओदनं पचसि ?- तू कैसे चावल पकाता है?

सः इदानीं प्रश्नं पृच्छति- वह अब प्रश्न पूछता है।

जडः ज्ञानेन हीनः भवति- मूढ ज्ञानसे हीन होता है।

नागः विषयुक्तः भवति- सांप विषयुक्त होता है।

तव जनकः किं लिखति ?-तेरा पिता क्या लिखता है?

काचः त्वया दृष्टः किं ?- शीशा तूने देखा है क्या?

इदानीं शुभ्रः सूर्यस्य प्रकाशः अस्ति- अब सूर्यका शुभ्र प्रकाश है।

तव पेटके मम पुस्तकं अस्ति-तेरी संदूकमें मेरी पुस्तक है।

यथा कामः तथा एव लोभः- जैसा काम वैसा ही लोभ है।

सुजनं नमस्करोमि- सुजनको नमस्कार करता हूं।

मयूरः अतीव शोभनः भवति- मोर अति सुंदर होता है।

ओष्ठः कथं रक्तवर्णः न भवति? होंठ क्यों लालवर्णवाला नहीं होता है?

वाक्यानि।

त्वं मुद्गं किं न पचसि? मुद्गमिश्रितः ओदनः मधुरः भवति। मुद्गानां अन्नं मधुरं भवति। तस्य

हिमपर्वतस्य शिखरं अतीव रमणीयं अस्ति। एकस्य बालकस्य पुस्तकं अन्यः नयति। तदा द्वौ अपि बालकौ युद्धं कुरुतः। यस्य बालकस्य मुखं मलिनं भवति सः मूढः भवति।

सः बालकः इदानीं किं भक्षयति ? स इदानीं आम्रं भक्षयति, दुग्धं च पिबति। आम्रस्य भक्षणानंतरं जलं न पिब। तस्मै मार्गं देहि। सः अंधः बधिरः च अस्ति।

आचार्यः धर्मस्य वचनं उपदिशति। त्वया तत् किं न श्रुतम् ? उपदेशकः धर्मवचनस्य अमृतं ददाति। तत् यथा इच्छसि तथा पिब।

नृपतिः चोरं ताडयति। राजा यदा नगरात् बहिः गच्छति, तदा एव चोरः अत्र आगच्छति।

त्वं अत्र कुमारं किमर्थं ताडयसि ? किं तेन कृतं ? सः शोभनः छात्रः अस्ति। तं न ताडय। सः इदानीं स्वपाठं करोति।

स्वादु दुग्धं मिष्टं भवति। तथा फलानां रसः अपि मिष्टः अस्ति। अस्य कूपस्य जलं मधुरं नास्ति, तत् अतीव क्षारं अस्ति। अस्य कारणं किं अस्ति ?

विष्णुमित्रः कदा स्नानं करोति ? त्वं कदा भोजनं करोषि ? तव पुत्रः कदा पठति ? त्वं कुत्र वससि ? युवां

कुत्र वसथः ? अहं प्रातः वनं गतः, इदानीं एव गृहं आगतः ।

पाठक इस प्रकार छोटे छोटे वाक्य बनाकर बोलनेका यत्न करें। जो जो शब्द इस समयतक पाठकोंको कंठ हो चुके हैं, उनका उपयोग करके अनेकानेक वाक्य पाठक बोल सकते हैं।

इस प्रकार छोटे छोटे वाक्य बनानेका अभ्यास समय समयपर पाठक करेंगे, तो उनको सैकडों वाक्य बनानेका अवसर मिलेगा और उनको विश्वास भी हो जायगा, कि अपनी प्रगति संस्कृतमें इतनी हो गई है।

संधि किये हुये वाक्य

मुद्गमिश्रित ओदनो मधुरो भवति। भवति मधुरो मुद्गमिश्रित ओदनः। यस्य बालकस्य मुखं मलिनं भवति, स मूढो भवति। भवति स मूढो बालको यस्य-मुखं मलिनं भवति। स बालकोऽत्र किं भक्षयतीदानीम्? स इदानीमाम्रं भक्षयति दुग्धं च पिबति। पिबतीदानीं स दुग्धमाम्रं च भक्षयति। सोऽन्धो बधिरश्चास्ति। सोऽप्यन्धो बधिरश्च। अहं प्रातर्वनं गत इदानीमेव गृहमागतः। गृहमिदानीमेवागतोऽहं प्रातश्च वनं गतः। तथा फलानां रसोऽपि मिष्टोऽस्ति। अस्ति मिष्टः फलानां रसः।

पाठ १२

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ श्रुत्वा तत् कैकेयीवचनं राजा दशरथः निःश्वस्य छिन्नः तरुः इव अपतत् । २ दीनया वाचा च कैकेयीं अपृच्छत । ३ केन त्वं एवं उपदिष्टा ? ४ नानादिग्भ्यः समागताः राजानः किं मां वक्ष्यन्ति ? ५ रामं वनं गच्छन्तं, सीतां च रुदतीं दृष्ट्वा चिरं जीवितुं न आशंसे । ६ हे कैकेयि ! सर्वान् अस्मान् नरके प्रक्षिप्य सुखिता भव । ७ मयि मृते, रामे वनं गते च, त्वं विधवा भूत्वा एव राज्यं कारिष्यसि । ८ तथा विलपतः दशरथस्य सूर्यः अस्तं गतः । रजनी च अभ्यावर्तत । प्रभातकालः अपि जातः ।

भाषा-वाक्य

१ सुनकर वह कैकेयीका भाषण राजा दशरथ श्वास छोडकर काटे हुए वृक्षके समान गिर पडा । २ दीन वाणीसे कैकेयीसे पूछने लगा । ३ किसने तुझे इस प्रकार उपदेश किया ? ४ नाना दिशाओंसे आये हुए राजा लोग क्या मुझे कहेंगे ? ५ रामको वनमें जाते और सीताको रोते देखकर देरतक जीनेकी आशा नहीं है । ६ हे कैकेयी ! हमको नरकमें फेंककर सुखी हो जाओ । ७ मेरे मरनेपर और रामके वनको जानेपर, तू विधवा होकर ही राज्य करेगी । ८ इस प्रकार विलाप करते हुए दशरथके, सूर्य अस्त हो गया । रात्रि हो गई । और प्रातःकाल भी हुआ ।

संस्कृत-वाक्यानि।

९ प्रभाते एव आशु वसिष्ठः संभारान् उपगृह्य राजमंदिरं प्रविवेश। १० सचिवं सुमन्त्रं आहूय प्रोवाच। ११ मां आगतं नृपतेः क्षिप्रं आचक्ष्व। १२ तथा त्वरस्व, यथा पुष्यनक्षत्रे रामः राज्यं अवाप्नुयात्। १३ एवं श्रुत्वा सः अपि प्रविवेश अन्तःपुरम्। १४ राज्ञः अवस्थां अज्ञात्वा एव तं अभिष्टोतुं प्रचक्रमे। १५ धार्मिकः राजा दशरथः रामं प्रति भग्नहृदयः शोकरक्तेक्षणः तं उवाच। १६ एतैः वाक्यैः खलु त्वं मम मर्माणि कृन्तसि। १७ सुमन्त्रः अस्य वाक्यस्य अर्थं न अन्वबुध्यत।

भाषा-वाक्य

९ सवेरे ही शीघ्र वसिष्ठ सामग्री लेकर राजमंदिरमें प्रविष्ट हुआ। १० मंत्री सुमंत्रको बुलाकर बोला। ११ मैं आया हूं, यह राजाको शीघ्र कह दो। १२ वैसी त्वरा कर कि जिससे पुष्यनक्षत्रमें राम राज्यको प्राप्त होवे। १३ यह सुनकर वह भी प्रविष्ट हुआ अन्तःपुरमें। १४ राजाकी अवस्था न जानकर ही उसकी स्तुति करनी प्रारंभ की। १५ धार्मिक राजा दशरथ रामके प्रति छिन्नहृदय होकर शोकसे लाल (ईक्षण) नेत्र होकर उससे बोला। १६ इन वाक्योंसे तो तू मेरे मर्म ही काट रहा है। १७ सुमन्त्र इस वाक्यका अर्थ नहीं समझा।

संस्कृत-वाक्यानि।

१८ यदा दशरथः दैन्यात् न वक्तुं शशाक, तदा मन्त्रज्ञा कैकेयी सुमंत्रं प्रत्युवाच। १९ हे सुमन्त्र! राजा रजनीं प्रजागरपरिश्रान्तः निद्रां गतः, अतः त्वरितं रामं अत्र आनय।

भाषा-वाक्य

१८ जब दशरथ दीनताके कारण नहीं समर्थ हुआ बोलनेके लिये तब विचारका भाव समझनेवाली कैकेयी सुमंत्रसे बोली। १९ हे सुमंत्र! राजा रात्रिमें जागरणके कारण थका हुआ निद्रित हुआ है। इसलिये शीघ्र रामको ही यहाँ ला।

समास।

१ कैकेयीवचनं- कैकेय्याः वचनं कैकेयीवचनं (कैकेयीका भाषण)

२ विधवा- विगतः मृतः धवः पतिः यस्याः सा विधवा पतिहीना मृतपतिका स्त्री। (जिसका पति मर चुका है।)

३ राजमंदिरं- राज्ञः मंदिरं राजमंदिरं (राजाका भवन)

४ भग्नहृदयः- भग्नं हृदयं यस्य सः भग्नहृदयः। (जिसका हृदय छिन्नभिन्न हुआ है।)

५ मंत्रज्ञा- मन्त्रं जानाति इति मन्त्रज्ञा (विचारका भाव जाननेवाली)

६ प्रजागरपरिश्रान्तः, प्रकर्षेण अतिशयेन जागरः जागरणं प्रजागरः। परितः सर्वतः श्रांतः परिश्रांतः। प्रजागरेण परिश्रांतः प्रजागरपरिश्रांतः। (जागरण करनेके कारण थका हुआ।)

पाठक समासोंका भी अभ्यास अच्छा करें। तथा इन पाठके वाक्योंका भी अच्छा अभ्यास करें और जब सम्पूर्ण पाठ हो जाय, तब केवल वाक्य ही वारंवार अनेक समय पढते रहें।

संधि किए हुए वाक्य।

श्रुत्वा तत्कैकेयीवचनं राजा दशरथो निःश्वस्य छिन्नस्तरुरिवापतत्। दीनया वाचा च कैकेयीमपृच्छत्। केन त्वमेवमुपदिष्टा ? नानादिग्भ्यः समागता राजानः किं मां वक्ष्यन्ति ? रामं वनं गच्छन्तं, सीतां च रुदतीं दृष्ट्वा, चिरं जीवितुं नाशंसे। हे कैकेयि! सर्वानस्मान्नरके प्रक्षिप्य सुखिता भव। मयि मृते, रामे च वनं गते, त्वं विधवा भूत्वैव राज्यं करिष्यसि। तथा विलपतो दशरथस्य सूर्योऽस्तं गतः। रजनी चाभ्यावर्तत। प्रभातकालोऽपि जातः। प्रभात एवाशु वसिष्ठः संभारानुपगृह्य राजमन्दिरं प्रविवेश। सचिवं सुमन्त्रमाहूय प्रोवाच। मामागतं नृपतेः क्षिप्रमाचक्ष्व।

पाठ १४

भीमकर्णयोर्युद्धम् ।

रणे ज्वलन्तं पावकं इव क्रुद्धं भीमसेनं दृष्ट्वा कर्णः वातेन उद्धूतः अर्णवः इव अन्यं रथं आस्थाय अभ्ययात्। क्रुद्धं कर्णं दृष्ट्वा सर्वे भीमसेनं हुताशने हुतं इव अमन्यन्त। ततः घोरं चापशब्दं कृत्वा राधेयः भीमसेनरथं प्रति अभ्यद्रवत्। ततः तयोः भीमकर्णयोः घोरं युद्धं प्रारब्धम्। परस्परवधेच्छया लोचनैः दहन्तौ इव अन्योन्यं ददर्शतुः, परुषाणि च वाक्यानि ऊचतुः। ततः कर्णः नवभिः शितैः शरैः महाबलं भीमं विव्याध।

भीम और कर्णका युद्ध।

लडाईके अन्दर जलती हुई आगके समान क्रोधित भीमसेनको देखकर कर्ण हवासे तरंगोंको उछालते हुए समुद्रके समान, दूसरे रथपर चढकर आया। गुस्सेमें आये हुए कर्णको देखकर सब भीमसेनको अग्निमें होमा हुआ समझने लगे। तब घोर धनुष्के शब्दको करके कर्ण भीमसेनके रथकी तरफ दौडा। इसके बाद उन भीम और कर्णका भयानक युद्ध हुआ। एक दूसरेको मारनेकी इच्छासे आखोंसे जलाते हुए एक दूसरेको देखने लगे; और कठोर वचनोंको कहने लगे। तब कर्णने नौ तेज बाणोंसे महाबलवाले भीमको बींध डाला।

भरतशार्दूलः भीमसेनः तु हेमपृष्ठं महत् धनुः रथे निक्षिप्य करे गदां गृहीत्वा कर्णरथं प्रति वेगात् अभ्यधावत् । तं पाण्डवर्षभं तथा वेगेन आपतन्तं विलोक्य कर्णः अपि मत्तः द्विपः मत्तं द्विपं इव युद्धाय प्रत्युद्ययौ । तौ तथाविधौ दृष्ट्वा उभये अपि बले सर्वे च महारथाः कौतुकपरवशाः चित्रं इव तस्थुः । तस्मिन् समये तयोः जयपराजयौ न व्यक्तं अलक्ष्यताम् । ततः तौ अन्योन्यं तीक्ष्णैः बाणैः जिघांसन्तौ वर्षिमन्तौ अम्बुदौ इव प्रेक्षणीयतरौ आस्ताम् । ताभ्यां मुक्ताः गृध्रपत्राः शराः आकाशे शरदि मत्तानां सारसानां श्रेण्यः इव चकाशिरे ।

भरतकुलमें व्याघ्रके समान भीमसेन सोनेकी पीठवाले महान् धनुषको रथमें डालकर हाथमें गदा लेकर कर्णके रथकी ओर वेगसे दौड़ा । उस पाण्डवोंमें श्रेष्ठको उस प्रकार वेगसे आ पड़ते हुए देखकर कर्ण भी मत्त हाथीके प्रति मत्त हाथीकी तरह युद्धके लिये सामने गया । उन दोनोंको इस प्रकार देखकर दोनों ओरकी सेना तथा सब महारथी-गण कौतुकवश हुए हुए चित्रकी तरह ठहर गए । उस समय उनका जय और पराजय स्पष्ट नहीं दिखाई देता था । तब वे दोनों एक दूसरेको तेज बाणोंसे मारनेकी इच्छा करते हुए वर्षा करते हुए दो बादलोंकी तरह दर्शनीय थे ।

एवं प्रवृत्ते भीमः कर्णस्य धनुः त्रिभिः विशिखैः चकर्त, रथात् च सारथिं अपातयत्। तदा महाबलः कर्णः निःश्वसन् उरगः इव जीवितस्य अन्तकरीं महाशक्तिं उत्क्षिप्य भीमसेनाय चिक्षेप। ततः सूतनन्दनः राधेयः शक्तिं पुरन्दरः अशनिं इव विसृज्य सुमहानादं ननन्द। तस्य नादं निशम्य कौरवाः अत्यन्तं मुमुदुः। तां कर्णेन निर्मुक्तां अर्कप्रभां शक्तिं भीमः आशुगैः शरैः वियति एव चिच्छेद।

उनसे छोड़े हुए गीधके पंखवाले बाण आकाशमें शरद् ऋतुमें मत्त सारसोंकी पंक्तियोंकी तरह शोभायमान होने लगे। इस प्रकार युद्ध छिड़ जानेपर भीमने कर्णका धनुष् तीन बाणोंसे काट डाला और रथसे सारथीको गिरा दिया। तब अति बलवान् कर्णने फुंकारते हुए सांपकी तरह जीवनका अन्त करनेवाली बड़ी शक्तिको उठाकर भीमसेनकी तरफ फेंका। इसके बाद सूतनन्दन कर्ण इसको इन्द्रके वज्रकी तरह छोड़कर बड़ा शब्द करता हुआ आनन्द मनाने लगा। उसके शोरको सुनकर कौरव अत्यन्त प्रसन्न होने लगे। उस कर्णसे छोड़ी हुई सूर्यके समान तेजवाली शक्तिको भीमने तेज गतिवाले बाणोंसे आकाशमें ही काट डाला।

एवं अन्योन्यं प्रजिहीर्षन्तौ गोष्ठेषु महर्षभौ इव परस्परं अभिवीक्षन्तौ तदा सायकान् व्यसृजताम्। ततः कर्णः भीमस्य शरैः आहतः अश्रुभिः पूर्णाक्षः विह्वलः रणं हित्वा महाभयात् जवनैः अश्वैः प्राद्रवत्। एवं कर्णे रणात् अपगते भीमः धृतराष्ट्रात्मजान् यमालयं निन्ये। तान् तथा पतितान् दृष्ट्वा प्रतापवान् कर्णः महता क्रोधेन आविष्टः पुनरपि युद्धाय कृतनिश्चयः समरभूमिं समाययौ। पुनः च तयोः प्रारब्धे युद्धे कर्णः सायकैः भीमसेनस्य कवचं पाटयामास।

इस प्रकार एक दूसरेको हरानेकी इच्छा करते हुए, गौशालाओंमें बडे दो सांडोंकी तरह एक दूसरेको देखते हुए, तब बाणोंको छोडने लगे। तब कर्ण भीमके बाणोंसे ताडन किया गया, आंसुओंसे भरी हुई आंखोंवाला, दुःखीहुआ हुआ, रणको छोडकर बडे भयसे वेगवाले घोडोंसे भाग निकला। इस प्रकार कर्णके रणसे भाग जानेपर भीम धृतराष्ट्रके पुत्रोंको यमपुरी पहुंचाने लगा। उनको इस प्रकार गिरे हुए देखकर प्रतापशाली कर्ण बडे गुस्सेमें भरा हुआ फिर भी युद्धके लिये निश्चय करके लडाईके मैदानमें आया। और फिर उन दोनोंके युद्धके शुरू हो जानेपर कर्णने बाणोंसे भीमसेनके कवचको तोड डाला।

भीमसेनः तु कर्णस्य हयान् हत्वा, सारथिं च विनिहत्य प्रजहास । तत् दृष्ट्वा कर्णः तस्मात् रथात् अवारोहत्, गदां च गृहीत्वा रुषा भीमाय प्राहिणोत् । महागदां आपतन्तीं भीमः आलक्ष्य स्वनिशितैः शरैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः एव अवारयत् । एवं पुनः अपि विफलमनोरथः कर्णः पदातिः एव भीमसेनात् पराङ्मुखः अभवत् ।

भीमसेन कर्णके घोडोंको और सारथिको मारकर जोरसे हंसने लगा । यह देखकर कर्ण उस रथसे उतर पडा, और गदा लेकर क्रोधसे भीमकी ओर फेंककर मारा । उस बडी गदाको आती हुई देखकर भीमने अपने तेज बाणोंसे सारी फौजके देखते ही रोक दिया । इस प्रकार फिर भी असफल मनोरथ कर्ण पैदल ही भीमसेनसे मुख मोडकर चला गया ।

समास ।

१ चापशब्दः– चापस्य शब्दः ।

२ हुताशनः-हुतं अश्नाति भक्षयति इति हुताशनोऽग्निः ।

३ भीमकर्णौ– भीमश्च कर्णश्च ।

४ परस्परवधेच्छा– परस्परस्य वधेच्छा । वधस्य इच्छा वधेच्छा ।

पाठ १५

काकशृगालौ।

एकदा एकेन काकेन इतः ततः पर्यटतां एकं मांसखण्डं समासादितम्। तत् चञ्चुना गृहीत्वा सः कस्मिंश्चित् तुङ्गशाखिनः शिखरे भक्षणाय यावत् तिष्ठति तावत् केनापि शृगालेन अदृश्यत। शृगालः असौ बुभुक्षार्तः आसीत्। सकलं अपि दिनं पर्यटतां तेन न प्राप्तं आसीत् किं अपि बुभुक्षात्राणाय इति। अतः तं वायसं दृष्ट्वा तेन चिन्तितं यत् येन केन प्रकारेण अपि अस्मात् इदं मांसखण्डं हरणीयं, नोचेत् प्राणयात्रा अपि दुष्करा भविष्यति इति।

कौवा और गीदड।

एकबार एक कौएको इधर उधर घूमते हुए एक मांसका टुकडा मिला। वह उसे चोंचमें लेकर किसी ऊंचे वृक्षकी चोटीपर खानेके लिये ज्योंही बैठने लगा कि इतनेमें उसे एक गीदडने देख लिया। वह गीदड भूखा था। सारा दिन घूमकरके भी उसे भूख मिटानेके लिए कुछ भी न मिला। अतः उसने उस कौएको देखकर सोचा कि जिस किसी प्रकारसे यह मांसका टुकडा छीन लेना चाहिये, नहीं तो जीना भी कठिन हो जायगा।

इत्थं मनासि संप्रधार्य असौ उपायं क्षणं चिन्तयामास । उपायं संचिन्त्य असौ प्रसन्नवदनः काकं सम्बोधयन् प्राह- अहो नु खलु अदृष्टपूर्वः विलक्षणः भवान् विहगः । मन्ये किल भवान् विहङ्गमराजः। सौन्दर्यातिशयं तु भवतः नूनं वचसा वर्णयितुं न शक्यते । अहो नु खलु तव गतिः । मन्ये हंसमपि प्रत्यादेष्टुं सृष्टः भवान् । इत्येवं सर्वाङ्गसुन्दरत्वात् भवतः स्वरेण अपि अतीव सुमधुरेण भाव्यम् । यदि च सत्यं एतत् तर्हि अवश्यं अद्य भवान् मे श्रवणसरणिं स्वमधुरेण आलापेन कृतार्थयिष्यति इति ।

इस प्रकार मनमें सोचकर वह थोडी देर उपाय सोचने लगा । तरीका सोचकर वह प्रसन्नमुखवाला कौएको संबोधन करता हुआ बोला कि, ओहो ! आप जैसा विचित्र पक्षी तो कहीं नहीं देखा ! मैं समझता हूं, आप पक्षियोंके राजा हैं । आपकी सुन्दरताका तो वाणीसे वर्णन भी नहीं किया जा सकता । अहो ! क्या कहना आपकी चालका ! मेरी समझमें तो हंसको भी सिखानेके लिए आपको बनाया गया है । इस प्रकार सर्वाङ्गसुन्दर आपका स्वर भी अवश्य मधुर होना चाहिए । और यदि यह बात सत्य है तो जरूर आज आप मेरे कर्ण मार्गको अपने मीठे आलापोंसे कृतार्थ करेंगे ।

वायसः तु इमां कपटस्तुतिं आकर्ण्य विस्मृत्यात्मनः स्वरूपं नितरां मुमोद। स्वरमाधुर्यं च प्रदर्शयितु-कामः "का का" इत्येवं नितान्तं कर्णकटुनादं यावत् कर्तुं आरभते तावत् तत् मांसखण्डं अधः-स्थितस्य शृगालस्य मुखे न्यपतत्। जम्बुकः तु तत् भक्षयित्वा वायसमुपहसन् तारस्वरेण प्राह, अलं आलापेन। किमर्थं व्यर्थं कर्णविवरं विदारयसि कर्ण-कटुना अनेन आलापेन? तत् अन्यत्र गत्वा स्वैरं कुरु आलापमिति।

कौआ इस कपटपूर्ण प्रशंसाको सुनकर अपना स्वरूप भूलकर अत्यन्त खुश हुआ। और अपने स्वरकी मिठास दिखानेकी इच्छासे "का का" इस प्रकार कानोंको अत्यन्त काटनेवाला शब्द ज्योंही करने लगा कि इतनेमें वह मांसका टुकडा नीचे बैठे हुए गीदडके मुंहमें जा पडा। वह गीदड उसे खाकर कौएपर हंसता हुआ जोरसे कहने लगा कि "आलाप मत करो। क्यों व्यर्थमें कानोंको कडवा लगने-वाले अपने आलापसे कानोंको फाड रहा है? कहीं और जाकर यथेच्छ आलाप कर।"

यः पुरुषः स्वगुणान् सम्यक् इह न परीक्षति सः खलु मिथ्याऽभिमानेन परितुष्यन् वायसदशां लभते इति अत्र नास्ति संशयः ।

जो पुरुष अपने गुणोंकी संसारमें अच्छी तरह परीक्षा नहीं कर लेता वह मिथ्याभिमानसे फूला हुआ कौए जैसी हालत प्राप्त करता है, इसमें बिलकुल संदेह नहीं है ।

समास ।

१ काकशृगालौ-काकश्च शृगालश्च (कौआ और गीदड)
२ मांसखण्डं-मांसस्य खण्डम् । (मांसका टुकडा)
३ बुभुक्षार्तः-बुभुक्षया आर्तः । (भूखसे पीडित)
४ प्राणयात्रा- प्राणानां यात्रा । (जीवनयात्रा)
५ प्रसन्नवदनः-प्रसन्नं वदनं यस्य सः (प्रसन्नमुखवाला)
६ अदृष्टपूर्वः- न दृष्टं अदृष्टं । अदृष्टं पूर्वं यस्य ।
७ विहङ्गमराजा- विहङ्गमानां राजा । (पक्षिराज)
८ सौंदर्यातिशयः-सौंदर्यस्य अतिशयः (अति सुंदरता)
९ सर्वांगसुंदरत्वं-सर्वाणि च तानि अंगानि सर्वांगानि, सर्वाङ्गानां सुंदरत्वं । सुंदरस्य भावः सुंदरत्वं ।
१० कपटस्तुतिः-कपटयुक्ता स्तुतिः ।
११ तारस्वरः- तारश्चासौ स्वरश्च । (ऊंचा स्वर)
१२ कर्णविवरं-कर्णस्य विवरं । (कानका छेद)